

MAGYARORSZÁGI TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK AZ ESS ADATAINAK TÜKRÉBEN

Bevezető a második European Social Survey különszámhoz

A socio.hu második alkalommal jelentkezik a European Social Survey (ESS) kutatási adataiból készült tanulmányokat tartalmazó különszámmal. A közölt írások változatos módszerekkel és elméleti megközelítésekkel nyúlnak egy földrajzilag egyre szélesebb területet és egyre hosszabb időszakot lefedő adatbázishoz.

A European Social Survey (ESS) a nyilvánosan hozzáférhető, reprezentatív, egyéni szintű európai adatokat tartalmazó adatbázisok közül az egyik legtágabb kérdés-spektrumú, leginkább felhasználóbarát, és így talán a legszélesebb körben kutatott adatbázis. Az adatok létrehozása a kérdőívek szerkesztésétől a lekérdezések megvalósításáig a résztvevők által közösen megfogalmazott elvárások mentén, szigorú minőségi ellenőrzés mellett történik. A lekérdezések 2001 óta zajlanak két évente, az Európai Bizottság és a résztvevő országok közös finanszírozásával valósulnak meg. Az ESS kutatás adatfelvételének, koordinációjának és kiegészítő kutatásainak költségeit Magyarországon jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia biztosítja, az adatfelvételeket a TÁRKI Zrt. végzi. Magyarország mind a nyolc eddigi adatfelvételben részt vett, a hazai társadalmi változások így különösen jól vizsgálhatóak az ESS adatain.

A kérdések a médiafogyasztási szokásoktól kezdve a politikai preferenciákon, értékeken és attitűdökön keresztül az életmódig és fogyasztási szokásokig számos kérdéskört érintenek. A kérdéssorok részben állandóak, a kisebb változtatások mellett azonban minden egyes hullámban vannak olyan változó kérdésblokkok, amelyek változatosabbá teszik az állandó kérdések sorát. A változó modulok egy-egy aktuálisan fontos társadalmi kérdést járnak alaposan körül. Ennek köszönhetően az ESS adatbázisok egyszerre alkalmasak az időbeli változások, országokon átívelő együttmozgások, általános európai tendenciák feltárására, egy-egy ország társadalmának részletes vizsgálatára, illetve mélyfúrás jellegű kutatásokra is, az adott lekérdezés által vizsgált aktuális társadalmi problémára vonatkozóan.

A hetedik (2014/2015-ös) kutatási hullám 21, a nyolcadik (2016/17-es) hullám adatai 23 országra vonatkozóan elérhetőek. A hetedik hullám az ismétlődő blokkok (bizalom, politikai attitűdök, szubjektív jólét, társadalmi kirekesztés, vallás, identitás, szocio-demográfiai jellemzők, emberi értékek) mellett a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket és az egészségi állapottal kapcsolatos kérdéseket (gyümölcs-, zöldség- és alkoholfogyasztás, illetve dohányzás) térképezte fel. A nyolcadik hullám adatai pedig (amelyek jelenleg még csak az országok egy részére vonatkozóan érhetőek el) a szokásos kérdéskörökön túl a klímaváltozás és az energiabiztonság témaköréhez szolgáltatnak adatokat.

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjának két intézete, a Szociológiai és a Politikatudományi Intézet a kezdetektől fogva tagja az adatbázis létrehozását és elemzését célzó nemzetkö-

zi együttműködésnek. Emellett a két intézet munkatársai időről időre konferenciák, workshopok szervezésével segítik elő a kutatási eredmények közzétételét, aminek részeként a *Central-East European Societies on the Map of Europe* címmel megrendezett 2. ESS Visegrádi Regionális Konferenciának a Társadalomtudományi Kutatóközpont ad otthont 2018. június 7-8-án.

A socio.hu jelen különszámában, az első ESS különszámhoz hasonlóan ismét öt tanulmány található, amelyek elméleti és módszertani megközelítéseinek változatossága híven tükrözi az adatbázis sokoldalúságát.

Barna Ildikó és Koltai Júlia tanulmányukban a magyar népesség bevándorlással kapcsolatos attitűdjeinek változását elemzik, az ESS első és hetedik hullámában felvett adatok tükrében. Miután megvizsgálják, hogy a két vizsgált évben ugyanazzal a jelentéssel bír-e bevándorlás ellenesnek vagy azt pártolónak lenni, tanulmányuk második részében a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket befolyásoló tényezőket tekintik át. A szerzők azt találják, hogy a demográfiai változók közül az életkornak és a településtípusnak van szignifikáns hatása. Ezen túlmenően a beengedési kritériumok fontossága, a társadalmi távolság, a realiztikus és szimbolikus fenyegettség-érzet mindkét évben szignifikánsan befolyásolták a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket és hatásuk 2015-re erősödött.

Susánszky Pál és Tóth Gergely az elégedetlenséget, mint a politikai kollektív cselekvésekben való részvétel magyarázó tényezőjét vizsgálják. Cikkük a politikai elégedetlenségről szóló elméletek áttekintését követően az ESS hatodik hullámának eredményeit felhasználva arra keres választ, hogyan függnek össze a különböző típusú elégedetlenségek a tüntetésen való részvétellel. Emellett azt is tisztázzák, hogy az állam által biztosított szolgáltatások minőségével való elégedetlenségen túl, a demokratikus elvek teljesülésével való elégedetlenség milyen szerepet játszik a részvétel magyarázatában. Mivel az állam által biztosított jószágok minőségével való elégedetlenség csak kevésbé játszik szerepet a részvétel magyarázatában, a cikk arra a következtetésre jut, hogy az igények közvetítésének funkciója vélhetően háttérbe szorult. A résztvevők között nagy arányban akadtak olyanok, akik szerint a demokratikus elvek nem a kívánt mértékben vannak jelen társadalmukban, ami alapján a szerzők arra következtetnek, hogy a tüntetések általában elősegíthetik a demokratikus elvek fennmaradását, azok megerősödését.

Vit Eszter eltérő jóléti rezsimekhez tartozó 18 országot hasonlít össze az általános illetve intézményi bizalom közötti kapcsolat szempontjából az ESS negyedik és hetedik hullámainak alapján. A szerző feltételezése szerint a jóléti rezsimek mögött meghúzódó intézményrendszer logikája összefüggést mutat az adott társadalomban élők átlagos bizalmi szintjével. Az elemzés eredményei alapján szignifikáns különbség figyelhető meg az egyes országok bizalmi szintjében. A legmagasabb bizalmi szint a szociáldemokrata jóléti rezsimhez tartozó országokat jellemzi mind az általánosított, mind pedig az intézményi bizalom tekintetében.

Szabó Andrea és Oross Dániel tanulmánya előbb az ESS 1-7. hullámaiban felvett adatainak tükrében rámutat arra, hogy a magyar állampolgárok politikai érdeklődése csökkenő tendenciát mutat, majd egy hazai adatfelvétel eredményei alapján arra keres magyarázatot, hogy mi állhat a csökkenő tendencia háttérében. A szerzők egyfelől úgy vélik, hogy a magyarázat a „politika”, mint kifejezés erodálásában rejlik: azt feltételezik, hogy van kapcsolat a politikára vonatkozó asszociációk és a politikai érdeklődés között. Eredményeik alapján az erős, negatív érzelmi töltetű válaszokkal rendelkezők kevésbé érdeklődnek a politika iránt, míg az inkább

semleges vagy pozitív asszociációkat említők a politikailag érdeklődőbbek táborába tartoznak. Másfelől azt feltételezik, hogy magasabb iskolázottság révén szofisztikáltabb, differenciáltabb válaszokat tudnak a kérdezettek alkotni, ami a politikai érdeklődésre is kihat. Eredményeik alapján, bár a magas iskolázottság, azon belül is a diploma megléte valóban a politikáról való szofisztikált gondolkodás kulcstényezője, elemzésük arra világít rá, hogy a jobboldali gondolkodásmód minden tényezőnél jobban meghatározza azt, hogy valaki miként asszociál a politikára.

Kmetty Zoltán a nem-válaszolás problémájára koncentrál, így a kérdőíves kutatásokat végzők számára szolgálhat fontos tanulságokkal az adathiány kezelésére vonatkozóan. A szerző a kutatói tudatosság fontosságát hangsúlyozza a hiányzó értékek kezelése terén, mivel véleménye szerint az adathiányok kezelésére gyakran reflektálatlanul, automatikusan használja a kutatói közösség a statisztikai szoftverek alapbeállításait. A rendszerellenes viszonyulások példáján bemutatja, hogy az adathiányok eltérő kezelése eltérő vizsgálati eredményekhez vezet, bár a legnagyobb különbség inkább aközött van, hogy használunk-e valamilyen adatpótlási módszert, vagy nem, az egyes adatpótlási módszerek az elemzése szerint többnyire hasonló eredményekre vezetnek.

Reméljük, hogy a most megjelenő tanulmányok nem csak a jelenleg Európában zajló társadalmi változások megértéséhez járulnak hozzá, hanem egyben támpontokat és inspirációt is nyújtanak a hazai társadalomtudósoknak az ESS adatok további felhasználásához.

BARNA ILDIKÓ – KOLTAI JÚLIA¹

A BEVÁNDORLÓKKAL KAPCSOLATOS ATTITÚDÖK BELSŐ SZERKEZETE ÉS AZ ATTITÚDÖK VÁLTOZÁSA 2002 ÉS 2015 KÖZÖTT MAGYARORSZÁGON A EUROPEAN SOCIAL SURVEY (ESS) ADATAI ALAPJÁN

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.2.4

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a magyar népesség bevándorlással kapcsolatos, 2002-ben és 2015-ben mért attitűd-jeit vizsgáljuk. Először ezen attitűd belső szerkezetét elemeztük: arra voltunk kíváncsiak, hogy a két vizsgált évben ugyanazzal a jelentéssel bír-e bevándorlásellenesnek vagy azt pártolónak lenni. Elemzésünk alapján a két vizsgált évben ugyanazokból a változókból létrehozható egy bevándorlással kapcsolatos attitűdöt mérő összetett változó, valamint az attitűdöt mérő változók mindkét évben hasonló struktúrába rendeződnek. Ez alapján lehetőség nyílt a látens változót magyarázó modellek elemzésére és összehasonlítására a két évben. Azt találtuk azonban, hogy a látens változók skálái nem ugyanott helyezkednek el, így a látens változók átlagai nem hasonlíthatók össze. Tanulmányunk második részében a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket befolyásoló tényezőket vettük górcső alá. A demográfiai változók közül az életkornak és a településtípusnak van szignifikáns hatása. A „puhább”, attitűdionális változók, mint a beengedési kritériumok fontossága, a társadalmi távolság, a realiztikus és szimbolikus fenyegetettségérzet mindkét évben szignifikánsan befolyásolják a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket, és hatásuk 2015-re növekszik.

Kulcsszavak: bevándorlás, csoportközi fenyegetettség elmélet, megerősítő faktoranalízis, invariancia tesztelés

THE INNER STRUCTURE AND CHANGE OF ATTITUDES TOWARD MIGRANTS BETWEEN 2002 AND 2015 IN HUNGARY BASED ON DATA FROM THE EUROPEAN SOCIAL SURVEY(ESS)

ABSTRACT

In this paper, we analyze the Hungarian population's attitudes toward migrants in 2002 and 2015. First, we examined the inner structure of this attitude: we were curious whether being a xenophobe or a xenophile had the same meaning in the two years under research. Results showed that the same set of variables could be used to form the composite variable measuring the attitudes toward migrants, and their "mixture" also has the same structure. These results made it possible to analyze and compare models explaining these attitudes. However, we also found that the position of the scales of these latent variables differs, therefore their means cannot be compared. In the second part of our paper, we scrutinized the factors influencing attitudes toward migrants. Among the demographic variables, age and the type of settlement had significant effects. "Soft" variables measuring attitudes such as gatekeeping attitudes, social distance, realistic and symbolic threat significantly affect the attitudes toward migrants, and by 2015 their effects increase.

Keywords: immigration, intergroup threat theory, confirmative factor analysis, invariance testing

¹ Barna Ildikó habilitált egyetemi docens, az ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék vezetője. Koltai Júlia az MTA TK Szociológiai Intézet tudományos munkatársa.

A BEVÁNDORLÓKKAL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖK BELSŐ SZERKEZETE ÉS AZ ATTITŰDÖK VÁLTOZÁSA
2002 ÉS 2015 KÖZÖTT MAGYARORSZÁGON
A EUROPEAN SOCIAL SURVEY (ESS) ADATAI ALAPJÁN

BEVEZETÉS

Elemzésünkben azt vizsgáljuk, hogy hogyan változott a magyar társadalom bevándorlással, bevándorlókkal kapcsolatos attitűdje 2002-ről 2015-re. Az ezen vélekedéseket mérő rotációs modul az ESS két hullámában, az elsőben (2002-ben) és a hetedikben (2014–2015-ben) szerepelt, továbbá található a témához kapcsolódó kérdések az ESS alapkérdőívében is. A kérdés vizsgálatát azért is tartjuk fontosnak és aktuálisnak, mert a hetedik hullám magyarországi adatfelvétele 2015. április 15-e és június 15-e között zajlott, tehát már azután, hogy a magyar kormány 2015 januárjában, a párizsi merénylet áldozatainak emlékére tartott szolidaritási menet után megkezdte menekültellenes kampányát. A kormány „bevándorlásról és terrorizmusról szóló” nemzeti konzultációja éppen az adatfelvétel idejére esett. Azonban a plakátkampány, ami a nemzeti konzultáció eredményeit volt hivatott bemutatni, már nagy részben a kérdezés után történt. A kampány idegenellenességre és különböző társadalmi attitűdökre mért gyors hatását számos kutatás kimutatta (Sik–Szeitl 2016).

Mivel az ESS kutatás éppen a kampány elindulása és felpörgése közé esett, ezért kétféle dolgot is vizsgálhatunk. Egyrészt azt, hogy volt-e már esetleg hatása a kezdeti megnyilvánulásoknak is. Másrészt azt, hogy a későbbi, erőteljes migrációellenes kampány milyen társadalmi kontextusban zajlott.

Elemzésünkben elsősorban a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket vizsgáljuk megerősítő faktoranalízis (*confirmative factor analysis*) segítségével. Célunk nemcsak ezen attitűd változásának mérése, hanem belső szerkezetének összehasonlítása is. A konfirmatív faktoranalízis módszere ugyanis lehetőséget ad arra, hogy felmérjük, a bevándorlással kapcsolatos attitűd mint közvetlenül nem mérhető, látens változó belső szerkezete megváltozott-e a két hullám között eltelt tizenhárom évben. Azt vizsgáljuk tehát, hogy ez az attitűd ugyanúgy konstruálódik-e az emberek fejében a két vizsgált évben. Kutatásunk a bevándorlással kapcsolatos általános attitűdök feltérképezésén túl más, a bevándorlókkal kapcsolatos vélekedések hatásának vizsgálatára is kiterjedt.

A fenti kérdések közül számos összecseng a bevándorlókkal kapcsolatos, 2015 elején elkezdett politikai diskurzus tartalmi elemeivel, ami az eredmények társadalmi és politikai folyamatokkal történő interpretálásakor nagy hozzáadott értékkel bír.

ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK

Az elmúlt két évtizedben az előítéletek magyarázatának egyik legnagyobb hatású új megközelítése az integrált fenyegetettség elmélete (*integrated threat theory*) volt. Ez kezdetben a fenyegetettség négy komponensével, fajtájával foglalkozott. Ezek a következők voltak: realiztikus fenyegetettség (*realistic threat*), szimbolikus fenyegetettség (*symbolic threat*), csoportközi szorongás (*intergroup anxiety*) és negatív sztereotípiák (*negative stereotypes*) (Stephan–Stephan 1996). Az elmélet módosított változata (Stephan–Renfro 2002) azonban, amit csoportközi fenyegetettség elméletnek (*intergroup threat theory*) neveztek el, már csak az első kettővel. Az egyik a másik csoport által előidézett realiztikus fenyegetettség (*realistic threat*). Itt a külső csoportnak a saját csoport politikai és/vagy gazdasági hatalmára vonatkozó tényleges vagy feltételezett fenyegetéséről van szó. A szerzők kiemelik, hogy nemcsak az objektív, hanem – és ez számunkra még fontosabb – a szubjektíven érzékelt konfliktusok is hatással vannak a realiztikus fenyegetettség mértékére. A másik típus a szimbolikus fenyegetettség (*symbolic threat*), amely a csoportok közötti attitűdbeli, morális, értékrendbeli különbségekre vonatkozik. Ilyenkor a saját csoport tagjai úgy érzik, hogy értékeiket, életvitelüket, világnézetüket fenyegeti az, hogy a külső csoport mindezek tekintetében gyökeresen különböző. Az ESS adatbázisa lehetőséget ad arra, hogy ennek a kétféle fenyegetettségérzetnek a hatását vizsgáljuk.

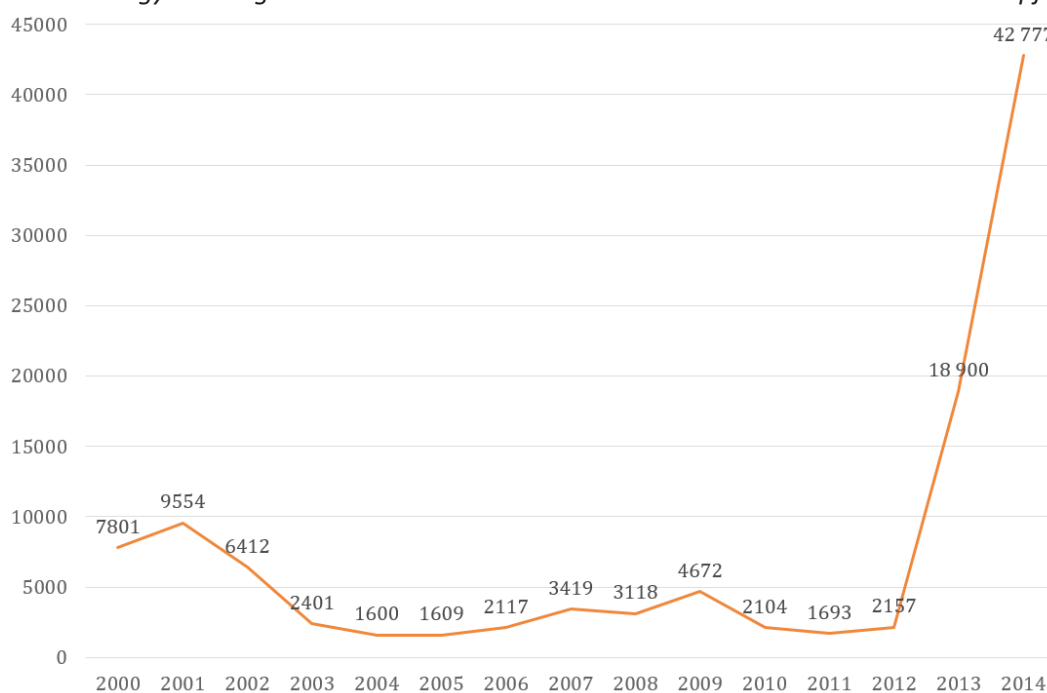
A bevándorlással kapcsolatos attitűdök vizsgálatok fontosnak tartottuk azoknak a kritériumoknak az elemzését is, amelyeket a kérdezettek szerint a bevándorlóknak, akik nem az adott országban születtek és nevelkedtek, teljesíteniük kell ahhoz, hogy letelepedhessenek. Ezeket a feltételeket Green (2007) kapuőr attitűdöknek (*gatekeeping attitudes*) nevezi. Ezen belül megkülönbözteti a személyek csoportos és individuális érzékeléséhez kapcsolódó kritériumokat. Az előbbieket tulajdonított bevándorlási feltételeknek (*ascribed immigration criteria*) nevezi, amelyek olyan tulajdonságokra vonatkoznak (például bőrszín, vallás), amelyen a személy nem tud változtatni. Az utóbbiakat pedig szerzett bevándorlási feltételeknek (*acquired immigration criteria*) hívja, amelyekre az egyénnek van hatása, amin ő maga is változtathat (például végzettség, nyelvtudás) (Green 2009). Az előbbi kritériumokat Green (2007) – teljesen érthetően – egyértelműen előítéletesnek írja le. Az utóbbiaknál viszont arra figyelmeztet, hogy bár ezeket könnyű inkluzívnak tartani, azonban nagyon sokszor magukban foglalják a befogadó ország értékeinek elfogadását és az asszimiláció elvárását, ami már előítéletes attitűdre enged következtetni.

POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI KONTEXTUS

A Magyarországra érkezett menedékkérők száma a KSH adatai alapján a 2000-es évek elején közvetlenül Magyarország Európai Unióba történő belépése előtt évente 6400–9600 fő között mozgott. A 2002-t követő évtizedben 1600 és 4600 fő között volt az ilyen külföldi állampolgárok száma. Ebben az időszakban egy-két kisebb kiugrástól eltekintve stagnálásról beszélhetünk.² A menedékkérők száma 2013-ra jelentősen megugrott: míg 2012-ben még csak 2200 személyt regisztráltak, addig 2013-ban ez a szám már 18 900 volt, majd 2014-ben 42 800-ra nőtt.

² Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wvnv003.html [Letöltve: 2017.11.28.].

1. ábra. Magyarországra érkezett menedékkérők 2000 és 2014 között a KSH adatai alapján

A Fidesz-KDNP támogatottsága 2014 végére mélypontra zuhant. Közvetlenül a 2014. októberi önkormányzati választás után robbant ki a kitiltási botrány, amikor az Egyesült Államok beutazási tilalmat rendelt el magyar kormánytisztviselőkkel és kormányközeli üzletemberekkel szemben. Ezzel szinte egyidőben a kormány bejelentette, hogy 2015-től az elektronikus adatforgalom utáni adó (internetadó) bevezetését tervezi, amelyre reakcióképpen óriási tüntetések kezdődtek országszerte. Látna a tömegmegmozdulásokat, a kormány tíz nappal a bejelentés után már vissza is vonta a tervezetet, azonban népszerűségét ez az ügy is jelentősen megtépázta. A Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet 2014 decemberében a választásra jogosultak körében már csak 26 százalékos arányt mért, ami 10–13 százalékponttal maradt el 2014 első félévének adataitól. A kormányzópárt népszerűségcsökkenéséből nem az ellenzéki pártok profitáltak: látszik ugyanis, hogy a Fidesz–KDNP támogatottságának csökkenése alapvetően a választani nem tudók vagy akarók arányának körülbelül ugyanilyen mértékű növekedésével járt együtt. Egyedül a Jobbik volt képes támogatottságának néhány százalékpontos növelésére.³

A Fidesz–KDNP-nek lépnie kellett, és a megoldást a migrációs kampány elindításában látta. A magyarországi menedékkérők számának emelkedését már 2014 második felében látni lehetett: míg az év első felében a KSH adatai alapján 2–3000 menedékkérő érkezett Magyarországra, addig a július–szeptemberi időszakban ez a szám már közel 9000, az október–decemberben pedig közel 29 000 volt.⁴ A kampányt szimbolikusan Orbán Viktor miniszterelnök indította el, amikor 2015. január 11-én a *Charlie Hebdo* elleni merényletet követően, a világ vezető politikusainak részvételével megtartott párizsi terrorizmus elleni menet után az M1 Híradójának nyilatkozva többek között a következőket mondta: „Nem akarunk tőlünk különböző kulturális tulajdonságokkal és háttérrel rendelkező jelentős kisebbséget látni magunk között, Magyarországot szeretnénk Magyarországgént

3 Forrás: <https://kozvelemenykutatok.hu/partpreferencia/> [Letöltve: 2017.11.27.].

4 Forrás: http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_wvnv001.html [Letöltve: 2017.11.28.]

megtartani.” (M1 Híradó, 2015.01.11.⁵) Rogán Antal, a Fidesz-KDNP frakcióvezetője a következő napon szintén a köztévében a következőket mondta: „Magyarországon nem indokolt a gazdasági menekültek beáramlása, az, hogy Magyarország magyar akar maradni, teljesen normális felfogás”, valamint hogy „Magyarországnak sem érdeke az olyan gazdasági menekültek befogadása, akik olyan tradíciókat hoznak magukkal, amelyek idegenek a magyar hagyományoktól.” (M1 Ma reggel, 2018.01.12.⁶) Az ilyen típusú üzenetekkel, amelyek 2015 további részében mindennaposá váltak, miszerint a bevándorlók más vallást, kultúrát, hagyományokat hoznak magukkal, amelyek idegenek a magyartól, és amivel szemben a magyaroknak meg kell védeniük magukat, a szimbolikus fenyegetettségérzetet növelték.

Január 18-án a miniszterelnök a Kossuth Rádió *Vasárnapi Újság* című műsorában már arról beszélt, hogy „harcolni kell azért, hogy Brüsszelben megváltozzanak a szabályok és ne életidegen szabályokat erőltessenek ránk”. Orbán Viktor ekkor használta először a „megélhetési bevándorló” kifejezést⁷ (Barna–Hunyadi 2016). Nagyon fontos, hogy a „megélhetési” jelző a magyar társadalomban bevett használatából adódóan implicite olyan személyt jelent, aki élőködik a többségi társadalmon, elveszi vagy jogosulatlanul használja annak erőforrásait. Bár a kormány a későbbiekben áttért a szelídebbnek ítélt „gazdasági bevándorló” kifejezésre, de a „mentális árukapcsolás” ekkorra már megtörtént. Ez az üzenet pedig éppen a korábban leírt realiztikus fenyegetettséget növelte, még hozzá a szubjektíve érzékelt realiztikus fenyegetettséget. Mindezt ráadásul úgy, hogy közben a propaganda folyamatosan azt kommunikálta, hogy a kormányzat a többségi társadalom erőforrásainak védelmében még olyan hatalmasságokkal is szembeszáll, mint az Európai Unió vagy Soros György.

Az előbb említett három 2015 januári megszólalás tökéletesen példázza annak a diszkurzív keretnek az elemeit, amelyben a menekültellenes kampány zajlott, zajlik. Ennek a keretnek most három elemét említjük: a migráció és a terrorizmus összekapcsolása, a szociális és a vallási-kulturális félelmek felkorbácsolása, valamint az Európai Unió elleni „harc”. Az ezt követő hónapokban a kormányzat és a Fidesz-KDNP képviselői, valamint a kormányhoz közel álló média folyamatos ismétléssel sulykolta ezeket. Erre alapozva a kormány 2015 áprilisában elkezdte előkészíteni, majd májusban küldte ki a választópolgároknak az úgynevezett Nemzeti Konzultációt a „bevándorlásról és a terrorizmusról”, majd ennek eredményeit júniustól a közterületeket ellepő plakátkampánnyal terjesztette. A plakátokon olyan feliratok szerepeltek – természetesen magyarul – mint „Ha Magyarországra jössz, tiszteletben kell tartanod a kultúránkat!”, „Ha Magyarországra jössz, nem veheted el a magyarok munkáját!” vagy „Ha Magyarországra jössz, be kell tartanod a törvényeinket!” (Barna–Hunyadi 2016).

A kormányzat tudatos és mindent elsöprő kampánnyal elérte, hogy a migráció szinte a semmiből fő politikai témává vált, és egész évben (sőt azután is) az maradt. A kampány nem kevés szavazatot „hozott a konyhára”: már 2015 közepén elkezdett nőni a Fidesz-KDNP népszerűsége, és 2015 végére már 5 százalékponton megközelítette a 2014 közepén mért 39 százalékos értéket. Ez azt jelenti, hogy a 2014. decemberi eredményhez képest 2015 végén mintegy 650 000-rel többen jelezték, hogy a kormányzópártra szavaznának, ha akkor lennének a választások.⁸

5 A teljes adás az alábbi linket meglekinthető: <https://nava.hu/id/2066608#>. Az idézett rész 5:41-től szerepel. [Letöltve: 2018.05.22.]

6 A teljes adás az alábbi linket meglekinthető: <https://nava.hu/id/2067144>. Az idézett rész 53:00-tól szerepel. [Letöltve: 2018.05.22.]

7 A 2015. januári diskurzusok elemzéséről bővebben lásd: Bernáth–Messing 2015.

8 Forrás: <https://kozvelemenykutatok.hu/partpreferencia/> (Letöltve: 2017.11.27.)

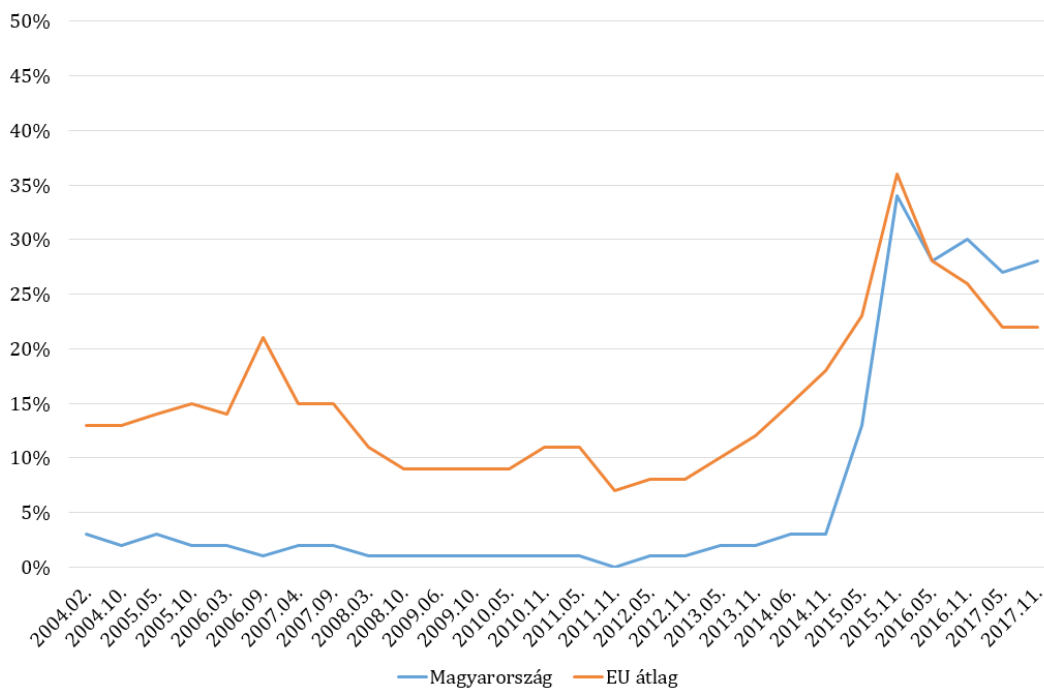
LONGITUDINÁLIS ADATOK A MIGRÁCIÓRÓL

Az általunk elemzett ESS adatok két időpontban, 2002-ben és 2015-ben mutatják a kérdezettek attitűdjeit. Éppen ezért nem adnak lehetőséget arra, hogy a két időpont közötti időről bármit is mondjunk. A longitudinális változások bemutatására ezért más adatforrásokat hívunk segítségül.

Az Eurobarométer standard kérdései között szerepel, hogy a megkérdezett szerint melyik a két legfontosabb probléma, amivel Magyarország szembenéz. Az 2. ábrán jól látszik, hogy 2015 elejéig a bevándorlás teljesen marginális kérdés volt a magyarok szerint. Míg Magyarországon 1–3 százalék volt azok aránya, akik a bevándorlást fontos problémának jelölték, addig az Európai Unió átlaga kisebb-nagyobb ingadozásokkal 7 és 21 százalék között mozgott. A 2015. májusi adatok a magyarok körében nagyon jelentős, 10 százalékpontos emelkedést mutattak, amivel 3-ról 13-százalékra nőtt a problémát kiemelkedő fontosságúnak ítézők aránya. Ez az arány azonban ekkor még jóval az EU átlaga (23%) alatt maradt. Ugyanakkor 2015 végére már a magyarok harmada tartotta elsődleges fontosságú problémának a bevándorlást, és ezzel Magyarország beérte az EU átlagot. Az, hogy ebben a drasztikus emelkedésben mennyi szerepet játszott a kormány által éppen elkezdett migrációellenes kampány, nem tudhatjuk. Az viszont beszédes, hogy bár 2015 novemberére után csökkent a bevándorlást elsődleges problémaként azonosítók aránya, de sokkal kevésbé, mint az Európai Unióban általában. Ez azért érdekes, mert erre az időszakra az emberek számára közvetlenül érzékelhető migráció megszűnt, mivel 2015 szeptemberében létrejött a fizikai határzár, valamint életbe léptek azok az intézkedések, amelyek szinte teljesen ellehetetlenítették a menekültkérelmek beadását Magyarországon.

2. ábra.

A bevándorlást az egyik legfontosabb problémának tartók aránya Magyarországon és az Európai Unióban⁹

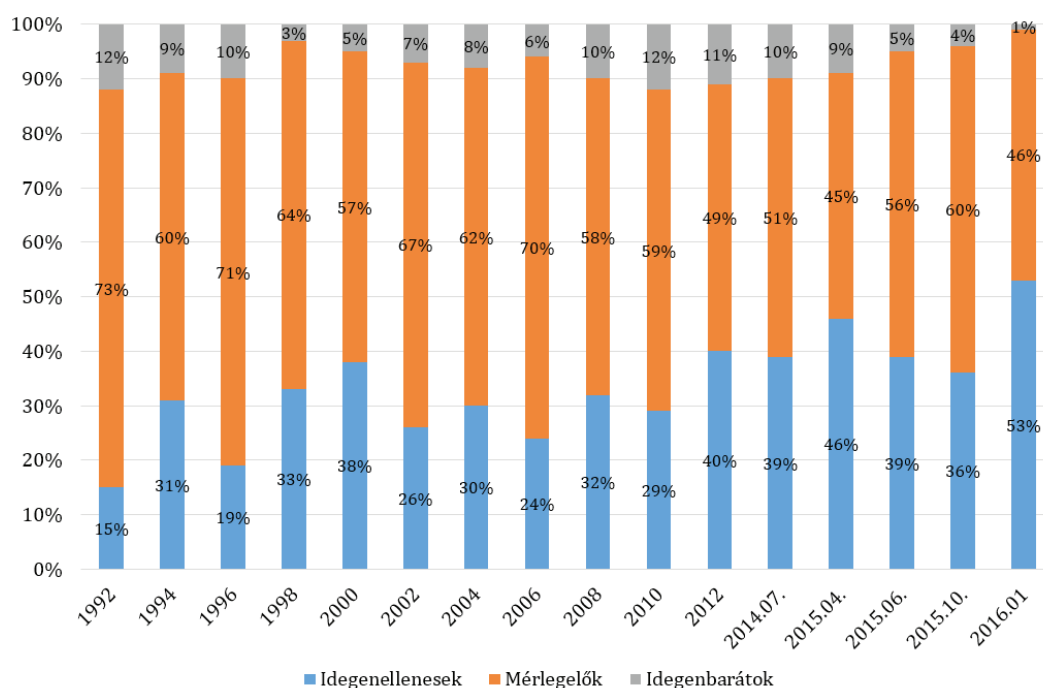

⁹ Adatok forrása:

Eurobarométer <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/Survey/index?p=1&instruments=STANDARD>

A TÁRKI 1992 óta ugyanazt a kérdést használja az idegenellenesség mérésére: mit kellene tennie Magyarországnak a menedékkérőkkel: mindannyiukat befogadni, néhányukat befogadni vagy senkit sem befogadni? Ennek megfelelően három csoportot hoznak létre: idegenbarátok, mérlegelők és idegenellenesek. A 3. ábrán jól látható, hogy ezek az attitűdök 2014-ig is sokkal változékonyabbak voltak, mint amit az Eurobarométer esetében, a bevándorlás fontos problémaként való megítélésénél láttunk. 2014 júliusában a TÁRKI a 2012-es adatokkal megegyező attitűdöket mért. 2014-ben a kutatóintézet 39 százalékra tette az idegenellenesek, 51 százalékra a mérlegelők, és 10 százalékra az idegenbarátok arányát. 2015 januárjára az első és második csoport aránya 2–2 százalékponttal nőtt, míg az utolsó 4 százalékponttal csökkent, azonban ugyanazon év áprilisában már az idegenellenesek arányának 7 százalékpontos emelkedését mérték; az idegenbarátok aránya azonban ekkor még változatlan maradt. Bár a TÁRKI kutatói is azt várták, hogy a xenofóbia mértéke az erősödő menekültellenes kampány hatására tovább fog nőni, ez nem következett be (Sik–Szeitl 2016). Fontos azonban kiemelni, hogy bár a xenofóbok aránya számottevően, 7 százalékponttal csökkent, azonban valamelyest növekedett azoké, akik mérlegelnének a menedékkérők beengedése előtt. Az adatokból azonban az is látszik, hogy a drasztikus változás 2016-ra következett be, amikor az idegenbarátok gyakorlatilag eltűntek, és az idegenellenesek aránya az addig soha nem látott 53 százalékra emelkedett.

3. ábra. Idegenellenesség Magyarországon 1992–2016¹⁰

¹⁰ Adatok forrása: TÁRKI Omnibus.

HIPOTÉZISEK

Az ESS rotációs modulja hat itemmel mérte a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket. Először arról érdeklődtek, hogy a kérdezett szerint Magyarország jobb vagy rosszabb hely lett-e azáltal, hogy más országokból idejöttek emberek élni. Ezután négy kérdés foglalkozott azzal, hogy különböző csoportok tagjainak – külföldön élő magyar és nem magyar nemzetiségűeknek, illetve szegényebb európai és nem európai országokból érkezőknek – meg kell-e engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni. Végül a kérdezettnek arról kellett véleményt formálnia, hogy szerinte a kormánynak nagylelkűen kell-e elbírálnia a menekültstátus kérelmeket.

H1: A fent felsorolt első item a múltira és arra vonatkozik, hogy milyen helyé vált Magyarország azáltal, hogy más országból származó emberek idejöttek élni. 2002-ben a migráció semmilyen szempontból sem volt számottevő. Bár 2015-ben a menekültellenes kampány már az adatfelvétel előtt elkezdődött, a menekültekkel először 2015 nyarán találkozott a lakosság, ami viszont már az adatfelvétel utánra esett. Mivel tehát a 2002 előtti és a 2015 előtti migráció nem különbözik számottevően egymástól, azt feltételezzük, hogy ebben a tekintetben nincsen különbség a két vizsgált év között.

H2a: A magyarországi idegenellenességre vonatkozó, korábban bemutatott adatok alapján azt feltételezzük, hogy a kérdezettek többsége mindkét évben a migráció elutasítását kifejező válaszokat adta. Ez alól talán csak a határon túli magyarok megítélése lehet kivétel.

H2b: Azt feltételezzük, hogy a saját csoporttól való különbség és az ahhoz való hasonlóság miatt a kérdezettek a szegényebb Európán kívüli országokból érkezőkkel szemben a legelutasítóbbak, és a legkevésbé azok a külföldön élő magyar nemzetiségűek esetében.

H3: A kormány propagandája és a nemzetközi események miatt azt feltételezzük, hogy a kérdezettek kevésbé hajlanak különböző csoportok tagjainak Magyarországra való beengedésére (3a). Mivel a kormányzat kampánya, illetve a külföldi híradások a 2015-ös kutatást megelőzően leginkább az Európán kívüli szegényebb országokból érkezőkről szóltak, illetve ennek a csoportnak a bevándorlását jelölték meg problémaként, a legnagyobb változást ennél a változónál várjuk (3b).

H4: Abban, hogy a kormánynak mennyire kell nagylelkűen elbírálnia a menekültstátus kérelmeket, nem várunk különbséget a két év között.

H5: Az ESS gondos konceptualizálása és operacionalizálása okán azt feltételezzük, hogy az ESS rotációs moduljában szereplő, bevándorlással kapcsolatos hat item mindkét vizsgált évben alkalmas a bevándorlással kapcsolatos attitűdök mérésére.

H6: 2002 és 2015 között nem csak az a különbség, hogy míg az előbbi évben a bevándorlás gyakorlatilag egyáltalán nem volt témája a magyar közéletnek, addig 2015-ben igen, hanem az is, hogy a bevándorlással kapcsolatos külföldi hírek is sokkal inkább eljutottak a magyar válaszadókhoz. Ennek több oka van. Egyrészt köszönhető az internetezés rohamos terjedésének 2002 és 2015 között. Másrészt annak, hogy 2015-ben nyilvánvalóan a különböző médiumok is sokkal inkább tudósítottak a külföldi, ezzel kapcsolatos eseményekről. Ez egyrészt azért történt, mert a bevándorlás kérdése a magyar közélet meghatározó elemévé vált. Arról sem szabad azonban megfeledkeznünk, hogy 2004-ben Magyarország az Európai Unió tagja lett, és ezt követően a többi tagál-

lamban történtek is sokkal nagyobb aktualitással bírnak. Ez alapján azt feltételezzük, hogy bár a bevándorlással kapcsolatos attitűdök belső szerkezete invariáns (6a), azonban a skálák „elhelyezkedése” eltérő (6b).

H7: A migráció első számú témává válása, a külföldről érkező hírek, valamint a kormány propagandája miatt azt feltételezzük, hogy a kérdezettek 2015-ben fontosabbnak tartják a különböző beengedési kritériumokat (7a), a bevándorlóktól mért nagyobb társadalmi távolság jellemzi őket (7b) és erősebb bennünk mind a realiztikus (7c), mind a szimbolikus (7d) fenyegetettségérzet.

H8: Azt feltételezzük, hogy minél több kritériumot szab meg egy kérdezett (8a), minél nagyobb társadalmi távolságot érzékel (8b) és minél erősebb realiztikus (8c), illetve szimbolikus fenyegetettséget érez (8d), annál elutasítóbb lesz a bevándorlással szemben.

H9: Korábban leírtuk, hogy a kormány kommunikációja olyan üzeneteket tartalmazott, amelyek alkalmasak voltak a szimbolikus és realiztikus fenyegetettségérzet növelésére. Ezért azt várjuk, hogy 2015-ben mindkettő erősebben határozza meg a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket, mint 2002-ben.

H10: Feltételezzük, hogy a demográfiai változóknak a többi attitűdionális változóval kontrollálva nem lesz hatása a bevándorlással kapcsolatos attitűdökre.

A BEVÁNDORLÁSSAL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖK 2002-BEN ÉS 2015-BEN A EUROPEAN SOCIAL SURVEY ADATAI ALAPJÁN

A bevándorlással kapcsolatos attitűdöt a rotációs modul eredeti koncepciójának megfelelően hat itemmel mértük. A kérdéseket és a rájuk adott válaszok eloszlását a két vizsgált évben az 1. táblázat tartalmazza.

Abban a tekintetben, hogy jobb vagy rosszabb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból származó emberek idejöttek élni, nem gondolkodnak másképp a magyar társadalom tagjai a két vizsgált évben, ezzel 1. hipotézisünk igazolódott. Mind 2002-ben, mind 2015-ben valamivel a skála közepét jelentő 5-ös érték alatti átlagot figyelhetünk meg, amit úgy értelmezhetünk, hogy szerintük a bevándorlók megjelenésével inkább rosszabb helyé vált az ország.

A kutatás során négy csoport esetében (határon túli magyarok és nem magyarok, európai és nem európai szegényebb országokból érkezők) vizsgálták azt, hogy mekkora részüket kellene beengedni az országba. A kérdezettek összességében mindkét évben rendkívül elutasítóak. 2002-ben a kérdezettek 61 százaléka mondta, hogy a határon túli magyarok közül keveseknek vagy senkinek nem kell megengedni a magyarországi letelepedést. A többi csoport esetében ez az arány megközelítette vagy meg is haladta a 85 százalékot. 2015-re a határon túli magyarok befogadására való hajlandóság jelentősen nőtt. Ennek oka lehet, hogy a legnagyobb magyar kisebbséget magukban foglaló országok az Európai Unió tagjai lettek, illetve akár a 2010-ben bevezetett egyszerűsített honosítás intézményének hatása is. A többi csoport esetében ebben az évben is 80 százalékot meghaladó arányokkal találkozunk. Ez alapján 2a hipotézisünket elfogadjuk, mivel valóban mindkét évben a migráció elutasítását kifejező válaszok voltak többségben. 2b hipotézisünket is elfogadhatjuk, mert valóban a határon túli magyarokkal szemben voltak a legmegengedőbbek a válaszadók, míg az Európán kívüli szegényebb országokból jövőekkel a legkevésbé.

1. táblázat. A bevándorlással kapcsolatos attitűd indikátorainak leíró statisztikái a két évben

	2002	2015
<i>Roszsabb vagy jobb hely lett-e Magyarország azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni? (0–10 skála) (+: jobb) (n[2002]=1531; n[2015]=1539)</i>		
Átlag	4,00	4,02
Szórás	2,07	2,02
<i>Kérem, mondja meg, hogy a külföldön élő magyar nemzetiségűek mekkora részének engedné meg a magyarországi letelepedést?*** (n[2002]=1567; n[2015]=1631)</i>		
Sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni	20,7%	20,8%
Jó néhányuknak meg kellene engedni	28,0%	30,5%
Keveseknek kellene megengedni	42,9%	36,2%
Senkinek nem kellene megengedni	8,5%	12,5%
<i>A külföldön élő nem magyar nemzetiségűek mekkora részének engedné meg a magyarországi letelepedést?*** (n[2002]=1562; n[2015]=1642)</i>		
Sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni	3,1%	4,1%
Jó néhányuknak meg kellene engedni	10,5%	15,1%
Keveseknek kellene megengedni	63,2%	47,5%
Senkinek nem kellene megengedni	23,2%	33,3%
<i>A szegényebb európai országokból érkező emberek közül mennyinek kellene megengedni, hogy Magyarországon letelepedhessen?*** (n[2002]=1546; n[2015]=1621)</i>		
Sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni	3,9%	3,4%
Jó néhányuknak meg kellene engedni	12,3%	14,4%
Keveseknek kellene megengedni	63,5%	44,5%
Senkinek nem kellene megengedni	20,2%	37,7%
<i>Az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek mekkora részének kellene megengedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni?*** (n [2002]=1536; n[2015]=1621)</i>		
Sokuknak meg kellene engedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni	2,9%	2,8%
Jó néhányuknak meg kellene engedni	9,1%	10,5%
Keveseknek kellene megengedni	63,0%	38,8%
Senkinek nem kellene megengedni	25,0%	48,0%
<i>A kormánynak nagylelkűen kellene elbírálnia a menekültstátusz kérelmeket*** (n [2002]=1535; n[2015]=1639)</i>		
Teljesen egyetért	2,2%	4,8%
Egyetért	10,2%	18,4%
Egyet is ért meg nem is	22,9%	38,2%
Nem ért egyet	44,2%	26,8%
Egyáltalán nem ért egyet	20,6%	11,8%

***: $p < 0.001$,

** : $p < 0.01$,

*: $p < 0.05$: *khí-négyzet próba a százalékok évek közti eltérésére; F-próba az átlagok évek közti eltérésére*

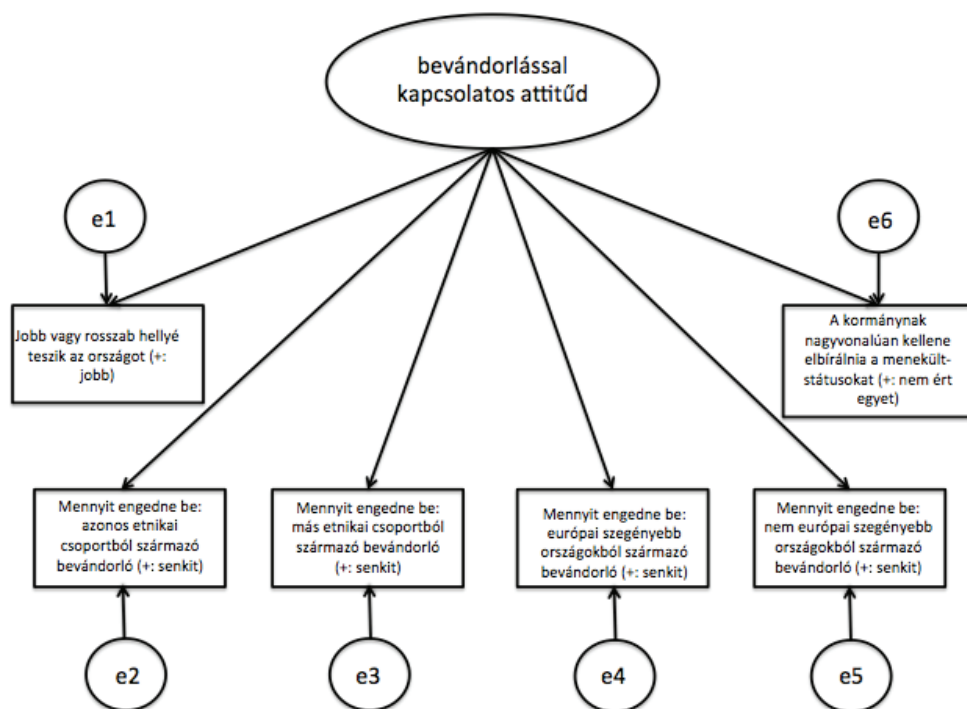
Mind a négy csoport esetén szignifikáns változás figyelhető meg a véleményekben 2002 és 2015 között. A tendencia minden esetben hasonló, és két egymással látszólag ellentétes változást foglal magába. 2015-re minimálisan, de nőtt azok aránya, akik szerint jónéhányuknak meg kellene engedni, hogy az országba jöjjen. Ezzel párhuzamosan jelentősen csökkent a „keveseknek kellene megengedni” opciót választók aránya, és nagymértékben nőtt azoké, akik teljesen elutasítják ezekben a csoportokban tartozó emberek érkezését. A hasonló-

ságok mellett fontos megemlíteni, hogy a legnagyobb változást az Európán kívüli szegényebb országokban élő emberek befogadásának megítélésében tapasztalunk. Míg 2002-ben a kérdezettek közel kétharmada (63%) mondta, hogy közülük keveseknek kell megengedni, hogy Magyarországra jöjjenek élni, addig 2015-ben az arány 39 százalék volt. Ezzel párhuzamosan e csoport tagjainak bevándorlását 2002-ben a kérdezettek egyenyeede utasította el teljes mértékben, míg 2015-re az arányuk majdnem a kétszeresére – 48 százalékra – nőtt. Ezek alapján 3a hipotézisünket elfogadjuk, mert 2015-re valóban minden csoport esetében nőtt azoknak az aránya, akik senkinek sem engednék meg, hogy Magyarországra jöjjenek. A 3b hipotézist is elfogadhatjuk, mivel a legnagyobb változást valóban az Európán kívüli szegényebb országokból érkezőkkel kapcsolatban tapasztaljuk.

A kutatás során arról is érdeklődtek, hogy a kérdezettek mennyire értenek egyet az állítással, hogy a kormánynak nagylelkűen kellene elbírálnia a menekültstátus kérelmeket. 2002 és 2015 között jelentősen, 26 százalékponttal csökkent azok aránya, akik ezzel kisebb-nagyobb mértékben nem értenek egyet. Azok aránya azonban, akik egyértelműen egyetértenek vele, „csak” 11 százalékponttal emelkedett. Inkább tehát azoké nőtt (15 százalékponttal), akik bizonytalanok a kérdésben. Ez egybevág azzal, amit a TÁRKI adataiból láttunk: 2015 közepére-végére ott is éppen a mérlegelők aránya növekedett számottevően. Ez alapján 4. hipotézisünket elvetjük, mivel abban azt feltételeztük, hogy ebben a tekintetben nincsen különbség a két év között.

A fenti hat itemből hoztuk tehát létre a bevándorlással kapcsolatos attitűdöt mérő látens változót. Mivel azt szeretnénk volna tesztelni, hogy az ezekből a változókból létrehozott összetett mutató illeszkedik-e az adatokra, ezért a konfirmatív faktoranalízis (*confirmatory factor analysis – CFA*) alkalmazása mellett döntöttünk (Blunch 2008, Bryne 2009). A faktormodellt, amely a fent bemutatott változókból jön létre, az alábbi ábra mutatja.

4. ábra. A bevándorlással kapcsolatos attitűdöt mérő változó létrehozását célzó megerősítő faktoranalízis elméleti modellje

A legfontosabb kérdés tehát az volt, hogy az elméleti modellünk illeszkedik-e az adatokra, tehát hogy a hat indikátor ténylegesen felhasználható-e a bevándorlással kapcsolatos attitűd mérésére. Ezután pedig azt vizsgáltuk, hogy a látens változó struktúrája ugyanúgy áll-e össze az egyes években. Erre azért volt szükség, hogy kiderüljön: van-e értelme összevetni a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket a vizsgált két évben.¹¹ A kérdésekre adott válaszokhoz szükséges számítások eredményeit a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat. A bevándorlással kapcsolatos attitűdök két hullámbeli összehasonlításának illeszkedési mutatói

	p(khí-négyzet)	RMSEA	CFI	invariancia fennáll-e
Első hullám*	0,128	0,023	0,999	-
Hetedik hullám*	0,093	0,025	0,999	-
Szimultán tesztelés*	0,055	0,024	0,999	-
Metrikus invariancia	0,003	0,031	0,997	khí-négyzetnél nem, többinél igen
Részleges metrikus invariancia**	0,062	0,022	0,999	fennáll
Skaláris invariancia	0,000	0,109	0,954	egyiknél sem áll fenn
Részleges skaláris invariancia***	0,111	0,018	0,999	fennáll
Kritikus érték	> 0	max. 0,05	min. 0,90	
Változás értéke meddig jó	khí-négyzet és df különbségből számított	max. 0,015	< 0,01	

* Szükséges korrelációk: (1) azonos etnikai csoportból származók vs. különböző etnikai csoportból származók (2) jobb/rosszabb helyé teszik az országot vs. azonos etnikai csoportból származók (3) azonos etnikai csoportból származók vs. európai szegény országból jöttek (4) jobb/rosszabb helyé teszik az országot vs. kormány nagyvonalúsága a menekültstátusoknál.

** Nem egyenlő: (1) nem európai szegény országból jöttek.

*** Nem egyenlő: (1) kormány nagyvonalúsága a menekültstátusoknál (2) nem európai szegény országból jöttek (3) európai szegény országból jöttek.

Ahogy a fenti táblázatból látható, a modell mindkét évben illeszkedik az adatokra, tehát erre vonatkozó 5. hipotézisünk elfogadjuk. A következő kutatási kérdésünk arra irányult, hogy ugyanúgy konstruálódik-e a látens változó az egyes években, tehát hogy ezen változó szempontjából van-e értelme az évek összehasonlításának.

Mivel nem minden indikátorhoz tartozó faktorsúly azonos az egyes években, azt mondhatjuk, hogy a teljes metrikus invariancia nem áll fenn. Megállapíthatunk viszont részleges metrikus invarianciát (Steenkamp–Baumgartner 1998), mivel a hat indikátorból csak egy esetében különböznek a faktorsúlyok a vizsgált években: ez az indikátor pedig a nem európai szegény országokból jöttek beengedését méri. A különbség arra utal, hogy 2015-ben kevésbé határozta meg a látens változót ez az item, mint 2002-ben.

¹¹ A módszer egy másik előnye az is, hogy lehetőséget ad annak vizsgálatára, hogy a látens változó összehasonlítható-e a különböző csoportokban. Ellenőrizhetjük tehát, hogy ugyanúgy konstruálódik-e a bevándorlással kapcsolatos attitűd az egyes években. Az ellenőrzés első fázisában azt vizsgáljuk, hogy van-e olyan modellspecifikáció, amely mindkét évben illeszkedik az adatokra (konfigurális invariancia) – hiszen ha másképp, például más változókból áll össze a modell, akkor az összehasonlítás értelmét veszti. A második fázisban azt ellenőrizzük, hogy az egyes itemekhez tartozó faktorsúlyok azonos nagyságúak-e az egyes években (metrikus invariancia) – hiszen ha ezek „keveréke” eltérne az egyes években, akkor szintén nem lenne értelme az összevetésnek. Amennyiben ez a feltétel már teljesül, akkor összevetethetjük a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket befolyásoló tényezők hatásereőségét. A harmadik fázisban azt nézzük meg, hogy a faktoranalízist létrehozó regressziós egyenletrendszerben az itemekhez tartozó tengelymetszetek (konstansok) megegyeznek-e az egyes években (skaláris invariancia) – tehát kvázi, hogy a látens változó „léptéke” azonos-e. Ha ugyanis a lépték azonosságáról is megbizonyosodtunk, akkor van csak értelme a bevándorlással kapcsolatos attitűdök átlagait összevetni a két vizsgált évben (Bryne 2004, 2008, 2009, Brown 2006, Kline 2002, Steinmetz et al. 2007).

3. táblázat. A bevándorlással kapcsolatos attitűdök megerősítő faktoranalízisének eredményei a két évben: regressziós együtthatók (faktorsúlyok) és tengelymetszetek

<i>Regressziós együtthatók</i>	2002	2015
Jobb/rosszabb helyé teszik az országot (+: jobb)	1,000	1,000
Azonos etnikai csoportból származók beengedése (+: senkit)	-0,468	-0,434
Különböző etnikai csoportból származók beengedése (+: senkit)	-0,623	-0,590
Szegény európai országokból származók beengedése (+: senkit)	-0,705	-0,679
Szegény nem európai országokból származók beengedése (+: senkit)	-0,699	-0,608
Menekültstátusok nagyvonalú elbírálása (+ nem ért egyet)	-0,350	-0,419
<i>Tengelymetszetek</i>	2002	2015
Jobb/rosszabb helyé teszik az országot (+: jobb)	4,059	3,999
Azonos etnikai csoportból származók beengedése (+: senkit)	2,373	2,414
Különböző etnikai csoportból származók beengedése (+: senkit)	3,056	3,093
Szegény európai országokból származók beengedése (+: senkit)	2,995	3,172
Szegény nem európai országokból származók beengedése (+: senkit)	3,089	3,324
Menekültstátusok nagyvonalú elbírálása (+ nem ért egyet)	3,716	3,264

Fontos megjegyezni, hogy mivel a részleges metrikus invariancia fennáll, értelmet nyer a bevándorlással kapcsolatos attitűdöt befolyásoló más változók hatásainak összevetése a két évben. Ez alapján 6a hipotézisünket, amelyben a metrikus állandóságot feltételeztük, elfogadhatjuk.

Az eredmények arra utalnak, hogy nem minden indikátorhoz tartozó tengelymetszet nagysága azonos a két évben, tehát a teljes skaláris invariancia nem áll fenn. A részleges skaláris invariancia (Steenkamp–Baumgartner 1998) modellje pedig csak abban az esetben illeszkedik az adatokra, ha három indikátor tengelymetszénél is lehetővé tesszük azt, hogy ne legyenek egyenlők az egyes években. Mivel azonban összesen hat indikátorral mérjük a bevándorlással kapcsolatos attitűdöt, ezeknek a felét jelentené: éppen ezért azt mondhatjuk, hogy a skaláris állandóság nem áll fenn. Az ennek hiányát feltételező 6b hipotézisünket tehát elfogadjuk. Ez az eredményünk azzal a következménnyel jár, hogy a bevándorlással kapcsolatos attitűdök átlagait a két évben nem hasonlíthatjuk össze, mivel a két látens változó skálája eltér egymástól.

A BEVÁNDORLÁSSAL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖKRE HATÓ TÉNYEZŐK ÖSSZEHASONLÍTÁSA 2002 ÉS 2015 KÖZÖTT

Mivel a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket mérő megerősítő faktoranalízisnél azt találtuk, hogy fennáll a metrikus állandóság, tehát a faktorsúlyok, amelyek a látens változó szerkezetét meghatározzák, azonosak a két évben, ezért lehetőség nyílik arra, hogy összehasonlítsuk, mennyire hatnak másképp a különböző változók a bevándorlással kapcsolatos attitűdökre az egyes években.

A változókat, melyek hatását vizsgálni kívántuk, két csoportra osztottuk. Egyrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy más, a bevándorlással összefüggő kérdések hogyan befolyásolták a bevándorlásról való gondolkodást a két vizsgált évben, és volt-e ebben eltérés. Másrészt „kemény” demográfiai változókat is bevontunk az elemzésbe.

Az előbbieket közé tartozott a bevándorlási kritériumok értékelése. A kutatás során különböző jellemzőkről kérdezték a válaszadókat, hogy azok szerintük mennyire fontosak annak eldöntésében, hogy valaki, aki Ma-

gyarországon kívül született, nevelkedett és él, letelepedhessen az országban. A kérdezetteknek 0-tól 10-ig terjedő skálán kellett ezeket értékelniük, ahol a 0 jelentette azt, hogy egyáltalán nem fontos, a 10 pedig azt, hogy nagyon fontos. A jellemzők a következők voltak: magasan képzett legyen; beszéljen magyarul; keresztény kulturális háttere legyen; fehérbőrű legyen; olyan szaktudással rendelkezzen, amire Magyarországon szükség van; elfogadja a magyarországi szokásokat. Látható, hogy ezek között voltak a korábban jellemzett kategoriális személyérzékeléshez kapcsolódó tulajdonított kritériumok, vagyis olyanok, amelyeken a kérdezett nem tud változtatni (keresztény kulturális háttér, fehérbőrű) és az egyéni személyérzékeléshez kapcsolódó szerzett bevándorlási feltételek (magyar nyelvtudás, magas képzettség, megfelelő szaktudás) is. Bár a magyarországi szokások elfogadása inkább az utóbbiak közé tartozik, azonban annak megítélése, hogy ki teljesíti ezt a kritériumot és ki nem, rendkívül szubjektív. Éppen ez az, amire Green (2007) figyelmeztet, amikor az individuális kritériumok előítéletes voltáról értekezik.

A következő, modellbe bevont magyarázó változó a bevándorlóktól észlelt társadalmi távolságot mérő összetett mutató volt, amit két változóból hoztunk létre. A kérdezetteknek 0-tól 10-ig tartó skálán kellett megmondaniuk, hogy mennyire lenne zavaró számukra, ha egy Magyarországra települő, a magyaroktól eltérő faji vagy etnikai csoporthoz tartozó személyt kineveznének a főnökének, vagy az illető házasságot kötne a kérdezett egy közeli rokonával.

A fent ismertetett csoportközi fenyegetettség elmélet alapján feltételeztük, hogy mind a realiztikus, mind a szimbolikus fenyegetettségérzet fontos magyarázó tényezők. Az előbbi mérő összetett mutatót három változóból hoztuk létre. A kérdezetteknek meg kellett mondaniuk, hogy szerintük (1) a bevándorlók inkább elveszik a munkát a magyar dolgozóktól, vagy inkább hozzájárulnak új munkahelyek teremtéséhez; (2) általában véve árt vagy használ Magyarország gazdaságának, hogy más országokból idejönnek élni emberek, valamint, hogy (3) Magyarország bűnügyi helyzetét javítják vagy rontják azok, akik külföldről ide jönnek élni. Az egyes itemeket 0-tól 10-ig tartó skálán kellett értékelniük a kérdezetteknek, és a nagy érték minden esetben az erős fenyegetettségérzetet jelölte.¹²

A szimbolikus fenyegetettségérzet esetében ugyanilyen skálán azt kellett értékelniük a válaszadóknak, hogy Magyarország kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni.

A bevándorlással kapcsolatos változók két vizsgált évre vonatkozó átlagait a 4. táblázatban foglaltuk össze.

¹² Az eredeti változók fordítva álltak, azonban azokat a könnyebb interpretálhatóság érdekében megfordítottuk, így a realiztikus fenyegetettség mérő összetett mérőszám magas értékei azt fejezik ki, hogy valaki erősnek érzékeli a realiztikus fenyegetettséget.

4. táblázat. A bevándorlással kapcsolatos attitűdökkel összefüggő kérdések leíró statisztikái a két évben

	átlag		szórás	
	2002	2015	2002	2015
Mennyire fontosak a beengedéskor a felsorolt szempontok? (0–10 skála, magas: nagyon fontosak)*** (n[2002]=1535; n[2015]=1597)	6,73	6,37	1,80	1,79
Mekkora társadalmi távolságot érez egy más rasszhoz, etnikai csoporthoz tartozó bevándorlóval szemben? (0–10 skála, magas: nagy távolságot)*** (n[2002]=1541; n[2015]=1516)	3,54	4,83	3,30	2,94
Realisztikus fenyegetettségérzet (0–10 skála, magas: erős fenyegetettségérzet)* (n[2002]=1398; n[2015]=1464)	6,61	6,48	1,70	1,82
Szimbolikus fenyegetettségérzet (0–10 skála, magas: erős fenyegetettségérzet)* (n[2002]=1460; n[2015]=1586)	4,95	5,13	2,30	2,22

***: $p < 0.001$, **: $p < 0.01$, *: $p < 0.05$: F-próba az átlagok különbözőségére

Az eredmények azt mutatják, hogy a beengedéskor figyelembe vett szempontok fontossága és a realisztikus fenyegetettségérzet szignifikánsan kisebb 2015-ben 2002-höz képest, míg a bevándorlótól érzett társadalmi távolság szignifikánsan nagyobb, valamint a szimbolikus fenyegetettségérzet szignifikánsan erősebb lett a két időpont között eltelt tizenkét évben. Hipotéziseinkben 2015-re minden változó esetében „romlást” feltételeztünk. Mivel ez a beengedési kritériumok szubjektív fontossága és a realisztikus fenyegetettségérzet esetében nem így volt, ezért a 7a és 7c hipotéziseinket elvetjük. A 7b és 7d hipotéziseket azonban elfogadjuk, mivel a társadalmi távolság és a realisztikus fenyegetettségérzet esetében beigazolódott a feltételezésünk.

A bevándorlással kapcsolatos, puhább, attitűdjellegű változók mellett keményebb, társadalmi-demográfiai változókat is bevontunk az elemzésbe. Alapvetően azt feltételeztük, hogy ezeknek a változóknak a többi attitűdionális változó bevonása mellett nincsen szignifikáns hatása, azonban fontosnak tartottuk kontroll alatt tartani ezen dimenziókat, mivel ezek strukturális változása a vizsgált tizenkét év elteltével befolyásolhatja az előző, attitűdjellegű típusba sorolt tényezők hatását. A bevándorlással kapcsolatos attitűdök magyarázatába bevont kemény változók a következők voltak: nem, településtípus, iskolázottság, szubjektív jövedelem és életkor. Ezen változók eloszlását és átlagait a két vizsgált évben az 5. táblázat mutatja.

Az eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy a nem és a szubjektív jövedelem eloszlásának tekintetében nincs különbség a vizsgált évek között. A településtípus tekintetében azt láthatjuk, hogy 2015-ben 2002-höz képest a népesség valamivel nagyobb hányada él nagyvárosban és városban, és valamivel kisebb falun. Az iskolai végzettség szempontjából elmondható, hogy nőtt az érettségizettek és a diplomások aránya, és csökkent az alacsonyabb végzettségűeké. A vizsgált sokaság átlagéletkora pedig 45-ről majdnem 48 évre emelkedett az eltelt 12 évben.

Azt, hogy mindezen puha és kemény változók hogyan hatnak a bevándorlással kapcsolatos attitűdökre a két vizsgált évben, a 6. táblázatban összefoglalt eredmények mutatják.

5. táblázat. A társadalmi-demográfiai változók eloszlása és leíró statisztikái a két évben

	2002	2015
<i>Nem (n[2002]=1685; n[2015]=1698)</i>		
Férfi	47,1%	46,9%
Nő	52,9%	53,1%
<i>Településtípus* (n[2002]=1684; n[2015]=1697)</i>		
Nagyváros	22,4%	24,7%
Nagyváros elővárosa	2,8%	2,7%
Város	34,1%	36,7%
Falu	39,2%	34,9%
Tanya	1,5%	1,0%
<i>Iskolai végzettség*** (n[2002]=1631; n[2015]=1693)</i>		
Kevesebb mint 8 általános	9,1%	4,5%
8 általános	26,5%	24,3%
Szakma	28,8%	25,0%
Érettségi	24,4%	29,9%
Diploma	11,2%	16,3%
<i>Szubjektív jövedelem (n[2002]=1679; n[2015]=1666)</i>		
Kényelmesen megélünk a jelenlegi jövedelmünkből	6,1%	6,2%
Kijövünk a jelenlegi jövedelmünkből	48,4%	50,2%
Nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből	33,7%	33,1%
Nagyon nehezen élünk meg a jelenlegi jövedelmünkből	11,8%	10,5%
<i>Életkor*** (n[2002]=1685; n[2015]=1698)</i>		
Átlag	45,03	47,72
Szórás	18,45	18,91

***: $p < 0.001$,

** : $p < 0.01$,

*: $p < 0.05$: khí-négyzet próba a százalékok évek közti eltérésére; F-próba az átlagok évek közti eltérésére

6. táblázat. A bevándorlással kapcsolatos attitűdök magyarázómodellje a két hullámra

	Baseline Model	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9	Model 10
Hullám (0- 2002; 1- 2015)	0,054	0,343**	0,148**	0,794***	0,463***	0,091	0,237**	-0,118	-0,102	0,123
Minnyire fontosak a beengedéskor a felsorolt szempontok (magas: nagyon fontosak)	-0,071***	-0,048***	-0,07***	-0,069***	-0,07***	-0,071***	-0,073***	-0,069***	-0,072***	-0,071***
Mekkora társadalmi távolságot érez egy más rasszhoz, etnikai csoport-hoz tartozó bevándorlóval szemben (magas: nagy távolságot)	-0,046***	-0,046***	-0,036***	-0,046***	-0,046***	-0,046***	-0,047***	-0,045***	-0,047***	-0,046***
Realisztikus fenyegetettségérzet (magas: erős fenyegetettségérzet)	-0,181***	-0,180***	-0,179***	-0,119***	-0,178***	-0,181**	-0,182***	-0,181***	-0,181***	-0,181***
Szimbolikus fenyegetettségérzet (magas: erős fenyegetettségérzet)	-0,055***	-0,055***	-0,055***	-0,055***	-0,015	-0,055***	-0,054***	-0,055***	-0,056***	-0,055***
Nem (1- férfi; 2- nő)	-0,018	-0,018	-0,02	-0,027	-0,027	-0,005	-0,017	-0,018	-0,018	-0,018
Életkor	-0,002**	-0,003**	-0,002**	-0,002**	-0,002*	-0,002**	-0,0001	-0,002**	-0,002**	-0,002**
Településtípus (1- nagyváros; 5- tanya)	-0,019	-0,022	-0,021	-0,023	-0,021	-0,019	-0,019	-0,049**	-0,018	-0,018
Iskolai végzettség	0,013	0,013	0,013	0,012	0,018	0,012	0,011	0,014	-0,012	0,012
Szubjektív jövedelem (1- kényelmes; 4- nehézségek)	0,011	0,006	0,007	0,007	0,008	0,01	0,008	0,008	0,013	0,025
Hullám x beengedés		-0,044*								
Hullám x társadalmi távolság			-0,022*							
Hullám x realizitikus fenyegetettségérzet				-0,114***						
Hullám x szimbolikus fenyegetettségérzet					-0,081***					
Hullám x nem						-0,024				
Hullám x életkor							-0,004*			
Hullám x településtípus								0,06*		
Hullám x iskolázottság									0,048	
Hullám x szubjektív jövedelem										-0,028
N	2522	2522	2522	2522	2522	2522	2522	2522	2522	2522
Konstans	2,225	2,087	2,191	1,849	1,997	2,207	2,147	2,303	2,304	2,197
F-érték	124,548***	114,074***	113,829***	119,084***	118,233***	113,202***	113,977***	113,920***	113,582***	113,248***
Magyarázott hányad	32,9%	33,0%	33,0%	34,0%	33,8%	32,9%	33,0%	33,0%	32,9%	32,9%

OLS regresszió. Standardizáltatlan regressziós együtthatók (standard hibák zárójelben). ***: p<0.001, **: p<0.01, *: p<0.05

Mivel a függő változónk, a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket mérő látens változó magas mérési szintű, így lineáris regresszioelemzést alkalmaztunk. Az értelmezéshez fontos megemlítenünk, hogy a látens változó magas értékei azt jelentik, hogy egy adott személy pártolja a bevándorlást. Azt, hogy egy adott hatás szignifikánsan különbözik-e a két évben, úgy teszteltük, hogy a modellbe bevontuk a mérés évének és az adott változónak az interakcióját. Az interpretálhatóság érdekében modellenként csak egy interakciós tagot léptettünk be. Ilyenkor, ha az interakciós tag szignifikáns, a vizsgált változó együtthatója mutatja annak hatását 2002-ben, az interakció együtthatója pedig azt mutatja meg, hogy 2015-ben ehhez képest mennyivel hatott erősebben vagy gyengébben ugyanezen változó.

A modellek minden esetben szignifikánsak voltak, a megmagyarázott hányad 32,9 és 34,0 százalék között mozgott. Elmondható tehát, hogy a használt változók nagyon jelentős mértékben meghatározzák, hogy a kérdezett hogyan vélekedik a bevándorlókról.

A modellek eredményei a következők voltak (lásd 5. táblázat). Minél fontosabbnak tartja a beengedési kritériumokat valaki, minél nagyobb társadalmi távolságot érez a bevándorlók felé, minél erősebbnek érzékeli a bevándorlással járó realisztikus és szimbolikus fenyegetettséget, annál inkább bevándorlás-ellenesnek mondható. Ez alapján a 8. hipotézis minden alpontját elfogadjuk. A fenti összefüggések 2002-höz képest 2015-ben mind a négy változónál szignifikánsan erősebbnek mondhatók. Ez alapján 9. hipotézisünket elfogadjuk.

Minél idősebb valaki, annál inkább ellenzi a bevándorlást, és ez a tendencia az elsőhöz képest a hetedik hullámban még erősebbnek mondható. A településtípus tekintetében viszont érdekes változás figyelhető meg. A 2002-es adatokból az látszik, hogy minél kisebb településen él valaki, annál inkább bevándorlás-ellenes. Ez az összefüggés azonban 2015-re szinte megfordul – bár előjele pozitívvá válik, erőssége annyira alacsonynak mondható, hogy pontosabb úgy értelmezni, hogy eltűnik. A nemnek, az iskolai végzettségnek és a szubjektív anyagi helyzetnek egyik vizsgált évben sincs hatása a bevándorlással kapcsolatos attitűdökre. A 10. hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy a demográfiai változóknak nem lesz szignifikáns hatása. Az életkor és a településtípus esetében ez nincsen így, ezért ezt a hipotézisünket elvetjük.

KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban a magyar népesség bevándorlással kapcsolatos 2002-ben és 2015-ben mért attitűdjeit vizsgáltuk. Célunk kettős volt. Egyrészt elemeztük ezen attitűdök belső szerkezetét, másrészt az attitűdre ható tényezőket vettük górcső alá. Azt találtuk, hogy ugyanazokból a változókból „kikeverhetők” a kérdezettek bevándorlással kapcsolatos attitűdjei, és a „keverék” azonos szerkezetű, mivel az egyes megfigyelt változókhoz tartozó faktorsúlyok megegyeznek. Ez lehetővé tette, hogy a bevándorlással kapcsolatos attitűdök magyarázómodelljét a két évben összehasonlítsuk. Kiderült azonban, hogy ez a skála – a tengelymetszetek különbségéből fakadóan – máshol helyezkedik el. Ez azt jelenti, hogy ha két megkérdezettnek a két évben ugyanolyan értékei vannak a bevándorlással kapcsolatos attitűdöket mérő megfigyelt változókon, az azonos faktorsúlyok ellenére sem fognak ugyanolyan értékkel bírni a látens változón. Ebből az következett, hogy a látens változók átlagait nem tudtuk összevetni egymással, vagyis nem tudtuk megmondani, hogy 2015-ben erősebb volt-e a bevándorlással szembeni ellenérzés, mint 2002-ben.

A magyarázó modellekben két változócsoporthal dolgoztunk: „kemény” demográfiai és „puhább” attitűdionális változókkal. Bár az előbbieket leginkább azért vontuk be a modellekbe, hogy kontroll alatt tartsuk őket, azt találtuk, hogy az idősebbeket mindkét évben a bevándorlás nagyobb fokú elutasítása jellemzi. A településtípus esetében pedig különösen érdekes összefüggésre bukkantunk. Míg 2002-ben egyértelműen a kisebb településeken élők jellemzőbb attitűdök, addigra 2015-re ezek a különbségek kiegyenlítődtek.

Az attitűdionális változó esetében azt tapasztaltuk, hogy minél fontosabbnak tartja valaki a beengedési kritériumokat, minél nagyobb társadalmi távolságot érez a bevándorlók felé, minél erősebbnek érzékeli a bevándorlással járó realiztikus és szimbolikus fenyegetettséget, annál bevándorlás-ellenesebb. Ráadásul ezeknek a változóknak a hatása 2015-re növekedett.

Bár az elemzés során tapasztaltunk olyan változásokat, amelyek a bevándorlás első számú témává válásának, a folyamatosan özönlő negatív színezetű híreknek, valamint kormányzat menekültellenes kampányának a hatását sejtetik, azonban ezeket majd az ESS következő hullámánál lehet jobban megvizsgálni. Az mindenestre jól látszik, hogy a meglévő társadalmi klíma mindenképpen kedvez a kormányzat menekültellenes kampánya sikerének.

HIVATKOZÁSOK

- Barna I. – Hunyadi B. (2016) *Report on Xenophobia, Discrimination, Religious Hatred and Aggressive Nationalism in Hungary in 2015*. Kézirat.
- Bernáth G. – Messing V. (2015) Bedarálva. A menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampány és a tőle független megszólalás terepei. *Médiakutató*, 4, 7–17.
- Blunch, N. J. (2008) *Introduction to Structural Equation Modelling using SPSS and AMOS*. London: SAGE.
<http://dx.doi.org/10.4135/9781446249345>
- Brown, T. A. (2006) *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*. New York: The Guilford Press.
- Bryne, B. M. (2004) Testing for Multigroup Invariance Using AMOS Graphics: A Road Less Traveled. *Structural Equation Modeling*, 2, 272–300. http://dx.doi.org/10.1207/s15328007sem1102_8
- Bryne, B. M. (2008) Testing for Multigroup Equivalence of a Measuring Instrument: A Walk Through the Process. *Psicothema*, 4, 872–882.
- Bryne, B. M. (2009) *Structural Equation Modeling with AMOS. Basic Concepts, Applications, and Programming*. New York: Routledge.
<http://dx.doi.org/10.4324/9780203805534>
- European Social Survey (2015) *Round 7 Module on Attitudes towards Immigration and their Antecedents – Question Design Final Module in Template*. London: Centre for Comparative Social Surveys, City University London.
- Green, E. G. T. (2007) Guarding the gates of Europe: A typological analysis of immigration attitudes across 21 countries. *International Journal of Psychology*, 6, 365–379. <http://dx.doi.org/10.1080/00207590600852454>
- Green, E. G. T. (2009) Who Can Enter? A Multilevel Analysis on Public Support for Immigration Criteria across 20 European Countries. *Group Processes & Intergroup Relations*, 1, 41–60. <http://dx.doi.org/10.1177/1368430208098776>
- Kline, Rex B. (2002) *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. New York, London: Guilford Press.
- Sik E. – Szeitl B. (2016) Attitudes towards Asylum Seekers and Refugees (quantitative analysis). In Simonovits B. – Bernáth A. (szerk.) *The Social Aspects of the 2015 Migration Crisis in Hungary*. Budapest: Társki, 16–71.
- Steenkamp, J. – B. E. M. – Baumgartner, H. (1998) Assessing Measurement Invariance in Cross-National Consumer Research. *Journal of Consumer Research*, 1, 78–90. <http://dx.doi.org/10.1086/209528>
- Steinmetz, H. – Schmidt, P. – Tina-Booh, A. – Wieczorek, S. – Schwartz, S. H. (2007) Testing Measurement Invariance Using Multigroup CFA: Differences between Educational Groups in Human Values Measurement. *Quality and Quantity*, 4, 599–616.
<http://dx.doi.org/10.1007/s11135-007-9143-x>
- Stephan, W. G. – Renfro, C. L. (2002) The role of threat in intergroup relations. In Mackie, D. M. – Smith, E. R. (szerk.) *From Prejudice to Inter-Group Emotions: Differentiated Reactions to Social Groups*. New York: Psychology Press.
<http://dx.doi.org/10.4324/9781315783000>
- Stephan, W. G. – Stephan, C. W. (1996) Predicting Prejudice. *International Journal of Intercultural Relations*, 3–4, 409–426.
[http://dx.doi.org/10.1016/0147-1767\(96\)00026-0](http://dx.doi.org/10.1016/0147-1767(96)00026-0)

SUSÁNSZKY PÁL – TÓTH GERGELY¹

SZÁMÍTANAK AZ ELVEK IS?
AZ ELÉGEDETLENSÉG SZEREPE A POLITIKAI TILTAKOZÁSOKBAN

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.2.24

ABSZTRAKT

Az elégedetlenség, mint a politikai kollektív cselekvésekben való részvétel magyarázótenyezője az elmúlt időszakban kikerült a kutatások fókuszából. Hechter, Pfaff és Underwood (2016) egyenesen úgy fogalmazzák, hogy a kutatók kiöntötték a gyereket a fürdővízzel együtt, amikor az elégedetlenség tényezőjét háttérbe szorítva, az erőforrásokra, valamint a társadalmi mozgalmak keretezési (framing) gyakorlataira helyezték a hangsúlyt. E kutatási irányok termékenységével természetesen mi is tisztában vagyunk, mégis úgy gondoljuk, hogy az elégedetlenségnek fontos helyet kell kapnia a tüntetések, a protest politikai cselekvések vizsgálatában.

Cikkünkben összefoglaljuk a politikai elégedetlenségről szóló elméleteket, különbséget téve a *politikai rendszerrel* és az állam által biztosított *javak minőségével* való elégedetlenség típusai között (Linde és Ekman 2003). Az *elégedetlenség koncepcióját* egy nemzetközi empirikus vizsgálat (European Social Survey (ESS) 6) eredményeire, és Kriesi elméleti munkáira (Kriesi 2013, Bühlmann–Kriesi 2013, Ferrín–Kriesi 2016) támaszkodva tovább finomítjuk. Elemzésünkben arra keressük a választ, hogy hogyan függenek össze a különböző típusú elégedetlenségek a tüntetésen való részvétellel, továbbá, hogy az állam által biztosított szolgáltatások minőségével való elégedetlenségen túl, a demokratikus elvek teljesülésével való elégedetlenség is szerepet játszik-e a részvétel magyarázatában?

Kulcsszavak: protest részvétel, elégedetlenség, demokratikus értékek, ESS 2012

¹ Susánszky Pál: MTA TK Politikatudományi Intézet, MTA–ELTE Peripato Kutatócsoport. Tóth Gergely, PhD, MTA–ELTE Peripato Kutatócsoport, Károli Gáspár Református Egyetem.

DO PRINCIPLES MATTER?

THE ROLE OF POLITICAL DISSATISFACTION IN DEMONSTRATIONS

ABSTRACT

In the last few decades, political dissatisfaction has not been in the focus of studies explaining participation in collective political action. Hechter, Pfaff, and Underwood (2016) stressed that “literature has thrown the baby out with the bath water,” when studies disregarded political dissatisfaction and overemphasized other factors like organizational resources and framing processes.

Following Linde and Ekman’s (2003) argumentation, we differentiate between evaluations about system principles and system performance as sources of political dissatisfaction.

We refine the concept of dissatisfaction based on the theories by Kriesi (Kriesi 2013, Bühlmann–Kriesi 2013, Ferrín–Kriesi 2016) using the European comparative dataset (European Social Survey, Round 6). Moreover we elucidate the mechanism linking different types of dissatisfaction to protest activity.

The aim of this article is to clarify the concept of political dissatisfaction and to show its relevance as a driver of participation in collective action. We also answer the questions: “What forms of political dissatisfaction drive citizens to participate in collective action?” and “Does dissatisfaction with implemented principles like political and personal rights have any additional impact on participation, compared to more tangible regime performance?”

Keywords: protest political participation, dissatisfaction, democratic values, ESS 2012

SZÁMÍTANAK AZ ELVEK IS?

AZ ELÉGEDETLENSÉG SZEREPE A POLITIKAI TILTAKOZÁSOKBAN

BEVEZETÉS

Habár a politikai kollektív cselekvésekben való részvétel egyik triviális magyarázó tényezője az elégedetlenség, az elmúlt időszakokban a kutatók elsősorban az erőforrásokra, valamint a társadalmi mozgalmak keretezési (*framing*) gyakorlataira helyezték a hangsúlyt, háttérbe szorítva az elégedetlenség tényezőjét (Hechter–Pfaff–Underwood 2016). Az említett kutatási irányok termékenységevel természetesen mi is tisztában vagyunk, de ennek ellenére úgy véljük, hogy a tüntetések, a protest politikai cselekvések vizsgálatában az elégedetlenségnek továbbra is helye kell legyen. A tanulmány első két, elméleti részében a politikai cselekvés és az elégedetlenség fogalmait határozzuk meg, továbbá a cselekvés és az elégedetlenség közötti lehetséges kapcsolatot tárgyaljuk. Igyekszünk tehát tisztázni és érthetővé tenni, miért gondoljuk úgy, hogy az elégedetlenség és a protest részvétel között lehetséges valamilyen összefüggés. A politikai cselekvést úgy határozzuk meg, mint a politikai döntések, vagy a közvélemény befolyásolására irányuló cselekvést. A definíció szerint – ahogy ezt majd a következőkben részletesen kifejtjük – a protest részvétel célja valamilyen változás elérése. A változás igénye pedig gyakran ered valamilyen elégedetlenségből. Tanulmányunkban arra törekszünk, hogy összefoglalását adjuk a politikai elégedetlenségről szóló elméleteknek, különbséget téve az elégedetlenség típusai között: elkülönítve egymástól a politikai rendszerrel és az állam által biztosított javak minőségével való elégedetlenség típusait (Linde–Ekman 2003). Az elégedetlenség koncepcióját egy nemzetközi empirikus vizsgálat (European Social Survey 6)² eredményeire, és Kriesi elméleti munkáira (Kriesi 2013, Bühlmann–Kriesi 2013, Ferrín–Kriesi 2016) támaszkodva kívánjuk tovább finomítani.

Különösen érdekes és csak kevesek által vizsgált kérdés, hogy a társadalmi és gazdasági helyzettel való elégedetlenség illetve a demokratikus elvek teljesülésével való elégedetlenség hogyan függ össze a tüntetésen való részvételi hajlammal. Vajon olyan konkrét dolgokkal, mint az egészségügy vagy oktatásügy teljesítményével való elégedetlenség mellett a liberális demokratikus elvek teljesülésével való elégedetlenség is összefügg a részvétellel? Az elégedetlenségről szóló elméleti részben kitérünk arra is, hogy a regressziós modellekben tapasztalható összefüggéseket, korrelációkat hogyan lehet értelmezni, milyen mechanizmusok kapcsolhatják össze a politikai részvétel és az elégedetlenség jelenségeit.

A regressziós modellek elemzése előtt bemutatjuk, hogy a különböző elégedetlenségtípusok milyen eltéréseket mutatnak a vizsgált európai országok között. Az adatok alapján elmondható, hogy Európában általában a gazdaság állapotával való elégedetlenség a legnagyobb, ezt követi az egészségüggyel, végül pedig az oktatással való elégedetlenség. A politikai rendszerrel való elégedetlenség két dimenziójával (a választási és a liberális dimenziók) való elégedetlenségek kelet-európai és dél-európai országokban magasabbak, mint az skandináv és

² Hivatkozás a bevezető tanulmányra az ESS kutatási projektről.

a nyugat-európai államokban. A regressziós modellek eredményei szerint a rendszer által biztosított javakkal való elégedetlenség csak kevésbé függ össze a tiltakozáson való részvétellel, míg a politikai rendszer liberális dimenziójának teljesülésével való elégedetlenség jelentős magyarázó tényezőnek bizonyult.

A konklúzióban az eredmények összefoglalásán túl kitérünk arra is, milyen következtetések vonhatóak le az európai demokráciák működésével kapcsolatban.

A TÜNTETÉSEN VALÓ RÉSZVÉTEL, MINT POLITIKAI CSELEKVÉS

Cikkünkben a tüntetésen való részvétel és a politikai elégedetlenség kapcsolatával foglalkozunk. Elsőként tehát meghatározzuk a tüntetésen való részvétel és az elégedetlenség fogalmait, majd kitérünk arra is, miért fontos a politikával foglalkozó társadalomtudományok számára e jelenségek vizsgálata. A tüntetésen való részvétel mint politikai cselekvés meghatározásánál a politikai szociológia és a mozgalmakutatás irodalmára támaszkodunk. Teorell és munkatársai (2007) a politikai cselekvéseket két dimenzió szerint csoportosítják: a vélemény-nyilvánítás csatornája és a döntések befolyásolásának mechanizmusa szerint (lásd 1. táblázat). Reprezentációs vélemény-nyilvánítási csatornákon végbemenő cselekvésekről beszélünk, amikor a vélemények a liberális demokráciákban elérhető formális intézményeken keresztül fejeződnek ki. Ilyen például a választáson való részvétel, amikor az emberek a szavazatukkal meghatározzák, melyik párt kormányozzon, de a politikusok döntéseire közvetlenül nem gyakorolnak hatást. Ezzel szemben az extra-reprezentációs cselekvéseknél nem jelentkeznek ilyen hivatali, intézményi közvetítők. Az emberek a tüntetésekkel közvetlenül befolyásolják a politikai döntéshozókat, a piaci szereplőket, vagy a médiát és a közvéleményt. A második dimenzió Hirschman kivonulás és tiltakozás megkülönböztetésén alapul. Hirschman (1995[1970]) szerint, a fogyasztó kétféleképpen reagálhat, ha azt tapasztalja, hogy az általa kedvelt termék minősége romlik: kivonul vagy tiltakozik. Vagyis a helyettesítő jószágok közül egy másik terméket kezd el fogyasztani (kivonul), vagy pedig megpróbálja a szervezetet rávenni, hogy javítsa a jószág minőségén (tiltakozik).³

Hirschman a jószág minőségjavításának két mechanizmusát írja le, melyek között jelentős különbségeket fedezhetünk fel (Hirschman 1995: 23–27, Teorell és munkatársai 2007: 342). A kivonulás anonim módon történik, vagyis az egyén a véleményét, értékeit, preferenciáit nem teszi nyilvánossá, a döntés mögött húzódozó motivációk nem válnak explicitté. Ebből fakadóan a hatalom számára ezek a jelzések meglehetősen homályosak, az indokok, érvek rejtve maradnak, csupán az válik világossá, hogy az emberek a tevékenységét támogatják vagy ellenzik.

A kivonulás-jellegű mechanizmus további jellemvonása az önszabályozó jelleg. A szavazás önszabályozó jellege érvényesül, amikor a szavazatok aggregálásának módja meghatározza, melyik párt kerül be a parlamentbe, vagy kerül hatalomra.

Teorell és munkatársai (2007) a tüntetésen való részvételt az extra-reprezentációs, tiltakozás (tiltakozás-jellegű) mezőbe helyezik el (1. táblázat). Tehát a tüntetésen való részvétel közvetítők nélkül, direkt módon pró-

3 „Ha egy vállalat fogyasztói vagy egy szervezet tagjai - kivonulás helyett - tiltakozáshoz folyamodnak, akkor ez azt jelenti, hogy megpróbálják megváltoztatni a kérdéses vállalat vagy szervezet tevékenységét, célkitűzéseit és kibocsátását. ... tiltakozásról beszélünk minden olyan esetben, amikor az érintettek nem menekülni igyekeznek kellemetlen helyzetükből, hanem [...] megpróbálják megváltoztatni a körülményeket.” (Hirschman 1995: 37)

bálja befolyásolni a hatalmat, illetve annak döntéseit. A résztvevők motivációi és érvei explicitek, így a hatalom egy világos visszajelzést és kritikát kap, ami nem egyszerűsíthető le a hatalom döntéseinek támogatása és ellenzése dichotómiára. A tiltakozás-jellegű mechanizmusnak nincs önszabályozó jellege, hiszen a politikusok döntései a tiltakozás erejétől, nagyságától, az érvektől, valamint a döntéshozók helyzetértékelésétől függhetnek.

A definíció szerint a tüntetésen való részvételt politikai cselekvésnek tekintjük, ha a cselekvéssel – politikai, gazdasági, más szervezeti – hatalom döntését akarják befolyásolni. Bár Teorell és szerzőtársai egyértelmű célja volt, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok számára nyújtsanak elméleti segítséget az adatok értelmezéséhez, mégis, az ESS kutatások eredményeinek interpretálásához ez a definíció túl szűknek bizonyul. Ugyanis politikai cselekvésnek tekinthető az is, ha valaki olyan demonstráción vesz részt, amelynek célja nem egy konkrét döntés befolyásolása, hanem a társadalomban uralkodó értékrend megváltoztatása (pl. Budapest Pride, Élet Menete). Ennek megfelelően javasoljuk a Teorell-féle definíció kiegészítését az alábbiak szerint: A tüntetésen való részvételt politikai cselekvésnek tekintjük, ami valamely döntés közvetlen befolyásolására irányul, függetlenül attól, hogy a döntést az állam, vagy annak valamely szerve, vagy más szereplő, például vállalkozás, egyház, média hozza meg, továbbá, ha a cselekvés a közvélemény befolyásolására irányul. Másként fogalmazva a tüntetésen való részvétel a politikai döntések és a közvélemény befolyásolásának eszköze.

Ezen a ponton összeér a politikai szociológia és a mozgalomkutatás fogalomhasználata, hiszen a tüntetés a társadalmi mozgalmak egyik leggyakrabban használt eszköze a társadalmi környezet befolyásolására (Rucht–Neidhardt 2002: 9, Koopmans 1995: 10), ami társadalmi problémákra, elégedetlenségekre reagál (Dalton és társai 2009: 6). Szabó Máté (2007) hangsúlyozza, hogy a közügyeket befolyásolni kívánó szereplők közül a pártok hatalma a szavazatokon, a szakszervezeteké az alkudozáson, a társadalmi mozgalmak hatalma pedig a mobilizáción nyugszik. A társadalmi mozgalmaknak és a civil szervezeteknek fontos feladatuk, hogy meggyőzzék támogatóikat, vegyenek részt a tiltakozásban.

1. táblázat. A politikai részvételi formák tipológiája⁴

		Vélemény-nyilvánítás csatornája	
		reprezentációs	extra-reprezentációs
Döntések befolyásolásának mechanizmusa	kivonulásalapú	szavazás	politikai fogyasztás (pl. bojkott)
	tiltakozásalapú	pártaktivitás	protest aktivitás

A POLITIKAI ELÉGEDETLENSÉG TÍPUSAI ÉS A TILTAKOZÁS

A mozgalmakról szóló elméleti munkák közül az elégedetlenség talán legpontosabb fogalmi elemzését Maurice Pinard adta (2011), amikor megkülönböztette a depriváció objektív állapotát (objective deprivation) és a szubjektíven érzelt sérelmeket (grievance). A depriváció a társadalmi struktúrában elfoglalt helyre és az előnytelen életkörülményekre, míg a sérelmek a jelenlegi vagy megelőlegezett feltételekkel, szituációkkal kapcsolatban megjelenő elégedetlenség érzésére utal (Pinard 2011: 5). Az elégedetlenség ugyanakkor az élet különböző aspektusaira irányulhat, a személyes életet érintő politikai döntésektől (pl. egy gyárbezárás) a környezet megvédéséig (pl. egy gyár megnyitása). Jelen cikkünkben kizárólag a politikai rendszerről alkotott vé-

⁴ Teorell és munkatársaitól (2007: 341) átvett táblázat. Az eredeti táblázat egy harmadik dimenzió szerinti bontást is tartalmaz, melyet most nem közlünk.

lekedések és a tüntetésen való részvétel közötti kapcsolatra koncentrálnunk, amihez a politikai elégedetlenség fogalmát fogjuk használni.

A politikai rendszerhez való viszonyulás kapcsán Linde és Ekman (2003) megkülönbözteti a politikai rendszer egy absztraktabb és egy konkrétabb szintjét. Ezek szerint különbséget kell tennünk a rendszer alapját jelentő alapelvekről és a rendszer működéséről szóló vélekedések között. Az előbbi az európai kultúrában a demokratikus elveket, a demokrácia ideáját, vagy a kormányzás legmegfelelőbb formáját jelenti (Linde–Ekman 2003: 395), az utóbbi pedig a demokrácia működésével kapcsolatos értékeléseket tartalmazza. A rendszerhez való viszonyulásnak tehát két fajtájáról beszélhetünk: értékelhetjük egyfelől a rendszer alapelveit, a demokratikus alapelveket, alapértékeket, másfelől pedig a rendszer működését, illetve a konkrétan biztosított szolgáltatásokat, javakat. Az első esetben olyan elvont, absztrakt értékekről beszélünk, mint a szólásszabadság vagy más politikai és szabadságjogok. A második esetben pedig az egyének vagy állampolgárok számára kézzelfoghatóbb közjavakról, közszolgáltatásokról van szó.

Az eddigieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy az elégedetlenség három típusát különböztethetjük meg: (1) relatív depriváció, (2) kormány teljesítményével, egyes döntéseivel való elégedetlenség, (3) rendszer alapelveinek megvalósulásával való elégedetlenség. Ezek közül a politikai elégedetlenség fogalma kizárólag a második két típusra vonatkozik, tehát a rendszer alapelveivel és a rendszer teljesítményével való elégedetlenségekre.

Kérdés azonban, hogy az elégedetlenség milyen módon játszik szerepet a részvétel magyarázatában. Úgy véljük, az elégedetlenség kétféle formában, közvetlen vagy közvetett módon kapcsolódhat a részvételhez. Az elégedetlenség és a politikai részvétel közötti kapcsolat értelmezése nem jelenthet problémát akkor, ha az elégedetlenségnek és a politikai cselekvésnek ugyanaz a tárgya. Ahogy Dalton és munkatársai (2009) fogalmaznak, a tüntetés nem más, mint a társadalmi problémákra és az elégedetlenségre adott válaszreakció. Például a közoktatás minőségével való elégedetlenség és az oktatási reform bevezetése melletti tüntetésen való részvétel között a kapcsolat nyilvánvalónak tűnik. Az elégedetlenség érzése más tényezőkkel (pl. személyes mobilizáció, vállalható költségek) együtt a részvétel irányába vezetik az egyént (Pinard 2011: 64). Az elégedetlenség többek között a vágyakkal, az érzelmekkel, a részvétel hasznaival és költségeivel együtt közvetlen motivációt jelent a részvételre.

Előfordulhat azonban, hogy az elégedetlenség nem konkrét esetekre, ügyekre vonatkozik, hanem általános elvekkel, értékekkel kapcsolatos. Például az általános demokratikus elvek teljesülésével való elégedetlenség esetén az elégedetlenség és a részvétel közti kapcsolat indirekt. Ebben az esetben az elégedetlenség feltehetően nem közvetlenül gyakorol hatást a tüntetésen való részvételre, hanem valamely közvetítő mechanizmuson keresztül. Úgy véljük, hogy az ilyen absztrakt elvekkel, értékekkel való elégedetlenség egy olyan személyes állapotot hoz létre, ami hajlamossá teszi az egyént, hogy konkrét ügyekben (felsőoktatás, egészségügy, környezetvédelem, melegek jogai stb.) sikeresen mobilizálható legyen és részt vegyen a politikai cselekvések

ben. Hasonlóképpen vélekednek Farah és munkatársai (1979),⁵ illetve Quaranta (2015)⁶ is, habár érvelésüket kevésbé teszik explicitté.

Az elégedetlenség tehát egyrészt jelenthet közvetlen motivációt a politikai részvételre, de elképzelhető egy közvetett kapcsolat is, amikor az elégedetlenség egy felkészültségi állapotot hoz létre, ami egyfajta hajlamot jelent a politikai részvételre és könnyebbé teszi a mobilizációt, a bevonódást.

Az elméleti irodalomban többen érvelnek amellett, hogy az elégedetlenség nélkülözhetetlen a mozgalmi tevékenységben való részvételhez⁷ (Gurr 1970, Rucht–Neidhardt 2002, Opp 2009, Pinard 2013, Quaranta 2015). Az elméleti megfontolásokat az empirikus kutatások is megerősítették. Az egyik legkorábbi összehasonlító kutatás, a *Five Nation* felmérés eredményei szerint a kormányzat teljesítményével való elégedetlenség erőteljesen növeli a protest potenciált (Farah et al. 1979). Ezt az összefüggést más kutatások is megerősítették (Catterberg 2003, Finkel–Muller–Opp 1989, Harrebye and Ejrnæs 2013, Muller–Opp 1986). Muller, Dietz és Finkel (1991) Peruban végzett kutatásukban külön vizsgálták a kormányzat teljesítményével való elégedetlenség és a demokratikus rendszer alapelveivel való elégedettség (az ő fogalomhasználatukban rendszertől való elidegenedés) hatását a részvételre. Eredményeik szerint a kormánnyal való elégedetlenségnek nagyobb a szerepe a részvételben, mint az alapelvek teljesülésével való elégedetlenségnek.

A tüntetésen való részvétellel kapcsolatban a politikai elégedetlenség különböző fajtái közül talán a legkevesebbet a demokratikus alapelvekkel foglalkoztak. A kevés számú kutatási eredmény szerint azonban úgy tűnik, hogy a demokratikus alapelvekhez való viszony és a tüntetésen való részvétel közötti kapcsolat gyenge (Muller–Dietz–Finkel 1991, Christensen 2016). Mindkét kutatás eredményei azt mutatják, hogy a demokráciával való elégedetlenségnek nagyobb a hatása a tüntetésen való részvételre, ha kiegészül az egyén saját politikai cselekvésének hatékonyságába vetett hitével. Az eddigi kutatások tehát vagy az elégedetlenségnek csupán az egyik fajtájára koncentráltak, vagy a vizsgálat csak egyetlen országra terjedt ki.

Jelen munkánkban, amelyben 25 európai országot összehasonlító elemzésünket mutatjuk be, kitérünk az állam által biztosított szolgáltatásokkal való elégedetlenség és a demokratikus működéssel való elégedetlenség szerepére. Vizsgáljuk, hogy a tüntetésen való részvételi hajlam magyarázatában szerepet kapnak-e az állam által biztosított jóságokkal való elégedetlenség mellett a demokratikus elvek teljesülésével való elégedetlenségek is.

Az ESS 6. hullámának kutatási koncepciója, a kutatást megalapozó elmélet szerint a liberális demokrácia két dimenzióját különböztethetjük meg: a választási folyamat és a liberális értékek dimenzióit (Ferrin–Kriesi 2016, Kriesi–Saris–Moncagatta 2016). A választási folyamat dimenziója a választási rendszerrel kapcsolatos alapelveket, értékeket tartalmazza. Olyan tényezők tartoznak ide, mint például a választások szabad és igazságos lebonyolításának, a kormány leválthatóságának, a kormány szabad bírálatának az elvei. Ezek az elvek biztosítják a választások demokratikus előkészületeinek és lebonyolításának feltételeit. A második dimenzió

5 „the way in which people evaluate the political system will affect their propensity to act in the political sphere.” (433.o.)

6 Quaranta szakirodalmi interpretációja szerint a demokráciával való elégedetlenség egyfajta motivációt jelent a politikai részvételre, de sajnos nem fejt ki a lehetséges mechanizmust.

7 Bár ezekben az irodalmakban keverednek a depriváció és a sérelem tényezői.

a liberális alapértékeket tartalmazza, és olyan értékek tartoznak ide, mint a média szabadsága, a kisebbségek szabadsága és a törvény előtti egyenlőség. „Ezek az alapelvek garantálják az állampolgárok számára az alapvető állampolgári jogokat, és az állami hatalom korlátozását” (Hernández 2016: 46). Tanulmányunk empirikus részében a Kriesi által vezetett kutatócsoport elméleteire alapozva a demokratikus alapelvek két dimenzióját különböztetjük majd meg: a választási és a liberális értékek dimenzióit. Ezen értékek teljesülésével, megvalósulásával való elégedetlenséggel azonosítjuk a rendszer alapelveivel való elégedetlenség Linde és Ekman (2003) által javasolt fogalmát. Az emberek elégedetlenek lehetnek a választási rendszer működéséhez kapcsolódó értékekkel, mint például a választási rendszer igazságosságával, vagy a kormány leválthatóságával. Ugyanakkor elégedetlenek lehetnek azzal is, ahogyan a mediaszabadság, a kisebbségek jogai vagy más alapjogok érvényesülnek. Ezek az elégedetlenségek mind a modern liberális demokráciák alapértékeihez kapcsolódnak.

A politikai cselekvés fenti értelmezése és az elégedetlenségekről mondottak segítenek a tüntetések politikai rendszerben betöltött szerepének vizsgálatában. Ha a politikai részvétel a döntések befolyásolását célozza, akkor a tüntetések és tágabban a politikai tiltakozások a társadalomban felmerülő szükségletekről, vágyakról és úgynevezett érdekekről informálják a politikai döntéshozókat (lásd. pl.: Verba–Schlozman–Brady 1995, Schlozman–Verba–Brady 2012). Gondoljunk arra, hogy Teorell és munkatársai (2007) szerint a tüntetésen való részvétel esetén a résztvevők preferenciái explicitek, így elvileg azok könnyen „olvashatóak” a döntéshozók számára. A különböző típusú elégedetlenségek vizsgálata megmutatja majd, hogy a modern európai demokráciák esetén a tüntetések milyen típusú igényekről, problémákról informálhatják a hatalmat. Mivel az elégedetlenség egyfelől közvetlenül, ugyanakkor közvetett módon is képes befolyásolni a részvételt, ezért az elégedetlenség és a részvétel kapcsolatának értelmezésénél erre a különbségre külön ki kell majd térjünk.

HIPOTÉZISEK

Az ESS 6. hullámának kérdőíve az állandó blokkok mellett egy új, változó blokkot is tartalmazott, amelynek kérdései a demokráciára, a demokrácia különböző elemeiről kialakult válaszadói elképzelésekre vonatkoztak. Az előző részekben bemutatott elméleti és empirikus irodalom alapján az állam által biztosított javakkal való elégedetlenség és a tüntetésen való részvétel közötti kapcsolatról a következő hipotéziseket fogalmazzuk meg:

H1.1: A gazdaság teljesítményével való elégedetlenség növeli a tüntetésen való részvételi hajlam esélyét.

H1.2: Az állam által biztosított javak minőségével való elégedetlenség növeli a tüntetésen való részvételi hajlam esélyét.

H1.2A: Az oktatás minőségével való elégedetlenség növeli a tüntetésen való részvételi hajlam esélyét.

H1.2B: Az egészségügy minőségével való elégedetlenség növeli a tüntetésen való részvételi hajlam esélyét.

Ugyanakkor a Kriesi és munkatársai által kialakított kutatási program komplex és kidolgozott demokráciaképét használva a korábbiakhoz képest egy lényegesen összetettebb vizsgálatra is képesek vagyunk, hiszen elemezni tudjuk a demokráciával való elégedetlenség és a politikai részvétel közötti összefüggést is. A demokrácia különböző elemeinek teljesülésével való elégedetlenséggel kapcsolatban a következő hipotéziseket fogalmazzuk meg:

H2.1: A liberális elemek teljesülésével való elégedetlenség növeli a tüntetésen való részvételi hajlam esélyét.

H2.2: A választási elemek teljesülésével való elégedetlenség növeli a tüntetésen való részvételi hajlam esélyét.

AZ ADATOK BEMUTATÁSA ÉS MÓDSZEREK

Az elemzéshez az ESS 6. hullámából 25 ország⁸ 45524 válaszadójának adatait használtuk fel. A következőkben bemutatjuk az elemzésben szereplő változókat illetve azok kialakításának módszerét.

Tüntetési részvételre való hajlam

Függő változónkat a következő kérdéssel mértünk: „Az elmúlt 12 hónap során előfordult-e, hogy részt vett törvényes, nyilvános felvonuláson?”⁹ A magyar és az angol nyelvű kérdés némileg eltér egymástól, azonban a kérdés felvezető szövege és a más részvételi formák felsorolása félreérthetlenné teszi a kontextust. A kérdés környezetéből következik, hogy a felvonulás egyértelműen politikai tiltakozásra, tüntetésre vonatkozik. Úgy véljük tehát, hogy mindezek mellett, és a nem szerencsés fordítás ellenére a célváltozónk minden országban megközelítőleg azonos jelentéssel bír.¹⁰

Keresztszeti vizsgálat lévén, felmerül a kérdés, hogy lehetséges-e az egyén múltbéli cselekvését jelenbeli tulajdonságaival összefüggésbe hozni, magyarázni? Egy ilyen jellegű magyarázat mindenképpen ellentmondana az oksági viszonyról szóló alapvető elképzeléseinknek. Mivel a múltbéli cselekvések összevetése jelenbeli vélekedésekkel komoly bizonytalanságot és inkonzisztenciát okozhat a regressziós modelleknél (Susánszky 2017), ezért a függő változót majd úgy interpretáljuk, mint tüntetési részvételre való hajlandóságot, nem pedig aktuális részvételt, cselekvést. Ezt az interpretációs lehetőséget megerősítik korábbi empirikus eredmények is, hiszen longitudinális vizsgálatokból jól ismert, hogy azok, akik korábban részt vettek tüntetésen, nagy eséllyel vesznek részt később is ilyen tiltakozó akciókban (Quintelier–Blais 2015). Mindezek alapján úgy véljük, a lehető legkisebb hibát akkor követjük el az adatok értelmezésénél, ha részvételi hajlandóságról és nem pedig aktuális részvételről beszélünk.

Politikai elégedetlenség

A magyarázó változóink a politikai elégedetlenség különböző típusait fedik le: a politikai rendszer alapelveivel és a rendszer teljesítményével való elégedetlenségeket. A kérdőív kitöltésekor a válaszadók összesen kétszer 15 állítást értékelték egy 11 fokú Likert skálán a demokratikus értékekkel kapcsolatban annak alapján, hogy ezek mennyire fontosak számukra és mennyire látják megvalósulásukat a saját országukban. Ilyen item-pár volt például a következő is:

Fontosság: „Kérem, mondja meg, hogy mennyire tartja általában véve fontosnak a demokráciához, hogy szabad és tisztességes országos választásokat tartsanak?”

⁸ A vizsgálat összesen 29 országra terjedt ki, az elemzésből kihagytuk: Albániát, Izraelt, Koszovót és Oroszországot, mert ezek az országok vagy nem tartoznak szorosan Európához, vagy a demokratikus berendezkedésük megkérdőjelezhető.

⁹ „During the last 12 month have you taken part in a lawful public demonstration?”

¹⁰ Hozzá kell tennünk azonban, hogy a fordítás ellenőrzését csak néhány esetben tudjuk elvégezni, például a szlovák, finn, vagy litván nyelvekhez érdemi hozzáférésünk nincs.

Megvalósulás: „Milyen mértékben gondolja úgy, hogy a következő állítások jellemzőek Magyarországra? Az országos választások Magyarországon szabadok és tisztességesek.”

A demokratikus alapértékekkel való elégedetlenség mérésére az item-párok különbségéből (fontosság-megvalósulás) új változókat képeztünk, melyeket úgy interpretálhatunk, mint a vágyott állapothoz képest a megvalósulás szubjektív értékelését. Ez pedig nem más, mint a legitimitási deficit észlelt mértéke (Kriesi 2013: 615), vagy másként az alapértékekkel való elégedetlenség mértéke (Ferrin és Kriesi 2016: 14). A mutató-10 és +10 között vehet fel értéket, ha a válaszadó elégedett az adott elv megvalósulásával az országában, a mutató negatív szám vagy nulla, és pozitív szám, ha elégedetlen.

A skálák kialakításánál Kriesi, Saris és Moncagatta (2016) Mokken-skála elemzését vettük alapul, akik vizsgálták az egyes dimenziók skálázhatóságát és megállapították a skála itemjeinek fontossági sorrendjét. Azért, hogy a válaszhiányok ne okozzanak nagyobb torzulást, mind a két dimenzióból (választási és liberális) kiválasztottuk az első három legfontosabb itemet és csak ezeket használtuk fel a skálák megalkotásához.¹¹

A választási rendszer dimenziója a következő tényezőkből áll össze: (1) szabad és tisztességes országos választások; (2) a kormány megindokolja a döntéseit a szavazóinak; (3) a kormánypártokat büntessék meg a választásokon, amennyiben rosszul végezték a munkájukat. A liberális dimenzióhoz pedig a következő itemeket használtuk: (1) a bíróságok mindenkit egyenlően kezeljenek; (2) a média megbízható információt nyújtson az állampolgárok számára azért, hogy megítéljék a kormányt; (3) védjék a kisebbségek jogait.

A fenti két dimenzió hat változójánál az adathiányokat iterációs becslési technikával imputáltuk.¹² A két skála (fontosság, megvalósulás) kivonása után a választási és a liberális dimenzióhoz tartozó három-három változót átlagoltuk, majd a különbségek átlagait országonként centráltuk. Így olyan mutatókat kaptunk, melyek működése országonként összehasonlíthatóvá válik, az eltérő skálaléptékeket kiegyenlítettük (Gellman–Hill 2006). Egy egységnyi növekedés az elégedetlenség skálán minden országban ugyanazt a relatív elmozdulást jelenti.¹³

A rendszer teljesítményét három itemmel operacionalizáltuk: a gazdasági teljesítménnyel és az állam által biztosított javak: oktatás és egészségügy minőségével való elégedetlenséggel.

Kontrollváltozók

Kontrollváltozóként használtuk a nem, az iskolai végzettség és a lakóhely mellett a kormánnyal való elégedettséget is. Ahogyan arra Anderson és Guillory (1997) rámutatott, a demokráciával való elégedettség szorosan összefügg a kormány támogatásával, ezért indokoltnak tűnt a kormánnyal kapcsolatos attitűdök kontroll alatt tartása az elemzések során. Kontrollváltozóként használtuk továbbá a bal-jobb ideológiai álláspontra vonatkozó változót is, mivel a tüntetésen való részvétel kapcsán többen kimutatták már a baloldali ideológiai

11 A liberális dimenziónál a második legfontosabb értéket („a bíróságok megakadályozhassák, hogy a kormány túllépje a hatáskörét?”) csak általában kérdezték, a saját országban való megvalósulást nem. Ezért ezt az itemet kihagytuk és a negyedik legfontosabbat vettük be az indexbe.

12 Az adat imputálást a „mice” 2.46.0 R csomaggal végeztük. <https://cran.r-project.org/web/packages/mice/index.html>

13 Egy 0–10 (elégedett- elégedetlen) skálán egy 5-ös válasz mást jelent egy olyan környezetben, ahol a válaszok átlaga 8 és mást, ahol az átlag 3. A mutató centrálásával az eltérő környezetben mért értékek összehasonlíthatóvá válnak.

meggyőződések fontosságát (pl. Meer, Deth, Scheepers 2009). A lineáris hatás mellett érdemes lehet az ideológiai orientációk nem-lineáris hatását is kontroll alatt tartani, ezért a változó négyzetes tagját is szerepeltetjük a modellekben.

További kontrollváltozóként alkalmaztuk a demokrácia két dimenziójának fontosságát mérő mutatót. Felhasználtuk tehát az item-párok azon felét, ami az adott demokratikus alapérték általános fontosságára kérdez rá. Az egyes dimenziók (választási és liberális) fontosságából országonként átlagokat számítottunk, majd centráltuk azokat.

Régi és stabil eredménynek számít a politikai szociológiában, hogy a politikai cselekvések magyarázatában az egyik legnagyobb magyarázóerővel bíró faktor a politika iránti érdeklődés (Verba–Schlozman–Brady 1995). Ezért a politikai érdeklődést kétértékű, dummy (nem érdeklődik, érdeklődik) formájában szerepeltettük a modellben kontrollváltozóként.

Az elégedetlenségek különböző típusait mérő 11 fokú skálákat, a bal–jobb ideológiai skálákat és az életkort szintén országonként külön centráltuk. A változók átlaga 0, szórása pedig 0,514. Így valamelyest kezelni tudtuk a bal–jobb ideológiai meggyőződések országonként eltérő jelentését, valamint az országok eltérő korösszetételét.¹⁵

Mivel a függő változó egy 0–1-re kódolt dummy változó (van részvételi hajlama, nincs részvételi hajlama) és az adatok országonként strukturáltak, vagyis a függő változó várható értékei országonként eltérőek, ezért a részvételi hajlam becsléséhez többszintű logisztikus regressziós modelleket használtunk.¹⁶

ELÉGEDETLENSÉGEK EURÓPÁBAN

A különböző típusú elégedettségeket vizsgálva Európában az egyes országok között jelentős különbségeket tapasztalunk (4–8. ábra). Általában elmondható, hogy az európai átlagnál nagyobb mértékű elégedetlenségek vannak a kelet-európai és a dél-európai országokban. Ha az elégedetlenségek struktúráját vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy általában a gazdaság állapotával való elégedetlenség a legnagyobb, ezt követi az egészségügygel, végül pedig az oktatással való elégedetlenség (4–6. ábra). Van azonban néhány ország, ami nem ezt a mintázatot követi: Németországban, Norvégiában, Svédországban és Lengyelországban nem a gazdasággal való elégedetlenség áll az első helyen. Továbbá néhány nyugat-európai, dél-európai országban és Szlovéniában az oktatással való elégedetlenség magasabb, mint az egészségügygel való elégedetlenség.¹⁷

A kelet-európai országok közül az európai átlag alatti elégedetlenséggel rendelkezik Lengyelország és Észtország (gazdaság), Csehország és Észtország (oktatás), Csehország és Szlovénia (egészségügy). A legkevésbé elégedetlen országok közé tartoznak a skandináv államok, Svájc és Belgium.

A rendszer alapelveivel való elégedetlenségek és az állami szolgáltatásokkal való elégedetlenségek na-

14 A változók centrálásánál Gelman és Hill (2006) érvelését követve a szórás kétszeresével osztottunk.

15 A változók kialakítását összefoglaló táblázatot lásd az appendixben.

16 Az elemzést az R programnyelv lme4 csomagjával végeztük (Bates és mtsai 2015).

17 Ezek az országok: Belgium, Németország, Franciaország, Nagy-Britannia, Hollandia, Spanyolország, Svédország, Olaszország, Svájc, Szlovénia.

gyon hasonló mintázatot mutatnak. A liberális és a választási dimenziók minimuma és maximuma nagyságrendileg azonos, 1 és 5.5 pont körül alakulnak. Kelet-európai és dél-európai országokban a választási és a liberális dimenziókkal való elégedetlenségek magasabbak, mint a skandináv és a nyugat-európai államokban. A rendszer alapelveivel való elégedetlenség két dimenziójának európai átlaga körülbelül egyenlő (liberális dimenzió 3.4, választási dimenzió 3.2). Az egyes országokban azonban az elégedetlenségek közötti különbségek mutathatnak nagyobb mértéket is. Kilenc országban az egyik dimenzióval való elégedetlenség több mint fél ponttal magasabb, mint a másik dimenzióval való elégedetlenség.¹⁸ Általában a közép-kelet európai országokban a választási dimenzióval való elégedetlenség magasabb (kivételek alól Szlovákia és Lengyelország), a többi régióban viszont a liberális dimenzióval való elégedetlenség a magasabb (kivételek Olaszország, Nagy-Britannia és Ciprus).

Ezek alapján egyértelmű régiós különbségeket nem állapíthatunk meg, hiszen vannak olyan nyugati államok, ahol viszonylag magas, és vannak olyan közép-kelet európai államok, ahol pedig viszonylag alacsony az állam által biztosított jóságok minőségével való elégedetlenség mértéke. Az elégedetlenségek struktúrájában, valamint a rendszer alapelveivel való elégedetlenség területén is vannak olyan országok, amik a régió többi országától eltérő mintázathoz illeszkednek inkább.

Magyarországot vizsgálva azt láthatjuk, hogy az állami szolgáltatásokkal való elégedetlenségek átlagai rendre az európai átlag fölöttiek. Továbbá a választási rendszerhez kapcsolódó alapértékek teljesülésével elégedetlenebbek az emberek, mint a liberális értékek teljesülésével.

A REGRESSZIÓS MODELLEK EREDMÉNYEI

A tüntetéseken való részvételi hajlam esélyét a teljes populációra (vizsgált 25 ország) és az egyes országokra vonatkozóan többszintű regressziós modellek alkalmazásával becsültük. A modellépítést két lépésben végeztük el. Az első modellben minden vizsgált változót szerepeltettünk (2. táblázat). Az eredmények szerint a demokratikus alapelvek közül csak a liberális dimenzió értékeinek teljesülésével való elégedetlenség, és az oktatás minőségével való elégedetlenség játszanak szerepet a tüntetésen való részvételi hajlam magyarázatában. Egy egységnyi (azaz két szórásnyi) növekedés a liberális elvek teljesülésével való elégedetlenség skálán 1.07-szeresével növeli a tüntetésen való részvételi hajlam esélyét.

18 Svájc, Dánia, Franciaország, Svédország, Portugália, Spanyolország, Ciprus, Csehország, Észtország és Bulgária

2. táblázat. Modell eredmények

	Referencia- Üres modell	Model I	Model II (végső modell)	
	OR	OR	OR	Z érték
Intercept	0,05***	0,02***	0,02***	-23,08
Liberális dimenzió (elégedetlenség)		1,42***	1,43***	8,09
Választási dimenzió (elégedetlenség)		0,94	---	---
Oktatással való elégedetlenség		1,09+	1,10*	2,37
Egészségüggyel való elégedetlenség		1,06	---	---
Gazdaság helyzetével való elégedetlenség		1,00	---	---
Kontroll változók				
Liberális dimenzió (fontosság)		1,06	---	---
Választási dimenzió (fontosság)		1,20**	1,19*	3,76
Kormánnyal való elégedetlenség		1,14**	1,14**	3,10
Politikai érdeklődés		2,26***	2,25***	18,41
Ideológiai orientáció (bal–jobb)		0,7***	0,7***	-17,73
Ideológiai orientáció négyzet		1,07***	1,07***	4,87
Nem (férfi)		1,22***	1,22***	5,10
Életkor		0,74***	0,74***	-13,58
Iskolai végzettség (középfok) ref: alacsony		1,13*	1,14*	2,37
Iskolai végzettség (magasabb) ref: alacsony		1,63***	1,65***	9,11
Lakhely (kisváros) ref: falu		1,34***	1,34***	6,14
Lakhely (külváros) ref: falu		1,53***	1,55***	6,56
Lakhely (nagyváros) ref: falu		1,68***	1,72***	9,95
Ország szintű hatás (MOR)	2,01	2,03	2,02	
AIC	23188,5	18857,8	18967,4	
BIC	23206,0	19028,1	19103,8	
logLik	-11592,3	-9408,9	-9467,7	
N (Ország)	45524 (25)	36852 (25)	37140 (25)	

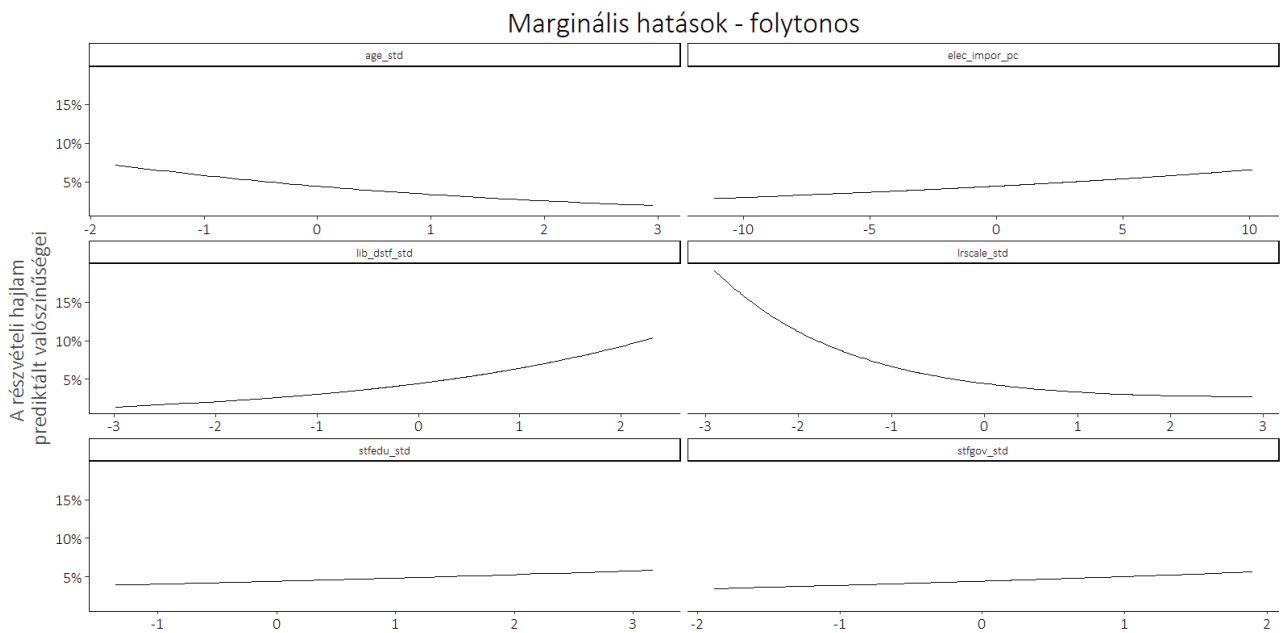
+ $p < 0.1$, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.001$

A választási dimenzióval, az egészségügy minőségével valamint a gazdaság teljesítményével való elégedetlenségeknek nincs szignifikáns hatása a függő változóra. Az alapértékek egyes dimenzióinak fontosságát vizsgálva megállapítható, hogy demokrácia formális rendszerének fontossága (választási dimenzió) növeli a részvételi hajlam esélyét, a liberális elvek fontossága viszont nem mutat szignifikáns összefüggést a tüntetésen való részvétellel.

A második modellben csak a szignifikáns tényezőket szerepeltettük (2. táblázat). Ebben a végső modellben az egyes magyarázó változók együtthatói az előző modellhez képest lényegében nem változtak, ami a modell stabilitására és az elhagyott változók többi változóra gyakorolt hatásának lényegteleniségére utal. A bemutatott összefüggések fennállnak a demográfiai tényezők, valamint az ideológiai beállítódás, a politika iránti érdeklődés és a kormánnyal való elégedetlenség kontroll alatt tartása mellett is. A bal–jobb ideológiai tengelyen mért ideológiai beállítódás és annak négyzetes tagja egyaránt szignifikáns összefüggést mutat a függő változóval. Minél markánsabb baloldali orientációval rendelkezik valaki, annál nagyobb a részvételi hajlam esélye, mivel azonban a négyzetes tag is szignifikáns, így azt mondhatjuk, hogy az összefüggés U alakhoz hasonlít. Vagyis a

1. ábra. Marginális hatások

Modell II. életkor, választási dimenzióval való elégedetlenség, liberális dimenzióval való elégedetlenség, bal-jobb orientáció, oktatással való elégedetlenség, kormánnyal való elégedetlenség

markánsan jobboldali beállítódásúak valamivel nagyobb eséllyel hajlamosak a részvételre, mint a mérsékelték.

Modellünkéből kiderül az is, hogy a politika iránti érdeklődés és az ideológiai orientáció a legnagyobb hatású változók, hiszen együttthatóik és a hozzájuk tartozó Z értékek jóval magasabbak, mint a többi változóé.

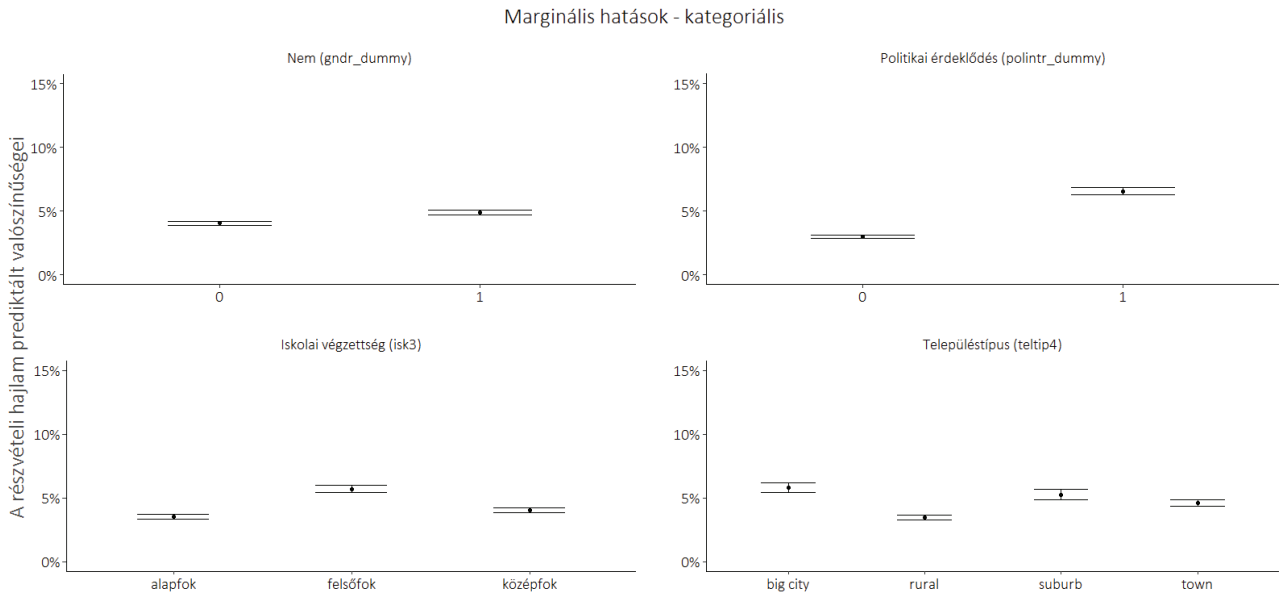
A marginális effekteket¹⁹ vizsgálva, a 1. és 2. ábrákról leolvasható, hogy az egyes változók különböző értékeihez milyen részvételi valószínűségek tartoznak. Például egy baloldali beállítódású ember részvételre való hajlama húsz százalék körüli, míg egy semleges (se nem bal, se nem jobb oldali beállítódású) részvételi valószínűsége mindössze öt százalék. Láthatjuk, hogy a különböző elégedetlenség-típusok közül a demokratikus elvekkel való elégedetlenség szerepe a legnagyobb a részvételi hajlam magyarázatában. Az elégedettekhez képest az elégedetleneknek több mint tíz százalékkal nagyobb a valószínűsége a részvételre.

Ahogy említettük, a többszintű regressziós modellezés lehetőséget teremt az országok közötti különbségek becslésére és elemzésére. A medián ország hatását a Medián Esélyhányados (MOR) mutatja meg (Merlo et al. 2006), aminek nagy előnye, hogy közvetlenül összevethető a többi magyarázó változó esélyhányadosaival.²⁰ Különböző országokból kivesszünk egyén-párokat, megbecsüljük részvételük esélyét és elosztjuk egymással. Az így kapott esélyhányadosokat sorba rendezzük és vesszük a medián értéket, ez lesz a MOR. Értelmezése sem bonyolult: Jelen konkrét modellek esetén, ha valakit véletlenszerűen áthelyezünk egy másik országba, akkor részvételi hajlamának esélye 50%-os valószínűséggel több, mint kétszeresére növekszik. A MOR értéke a második, végső modellben 2,02, ami a többi esélyhányadossal összevetve magasnak számít, hiszen csak a politika iránti érdeklődés tényezője rendelkezik ennél nagyobb együttthatóval. A modellből becsült részvételi szintek

19 Az ábrán a részvételi hajlam a modellből prediktált értékei láthatóak a magyarázó változó értékei szerint, a többi magyarázó változó átlagon való rögzítése mellett. (*Marginal Effects at the Means*)

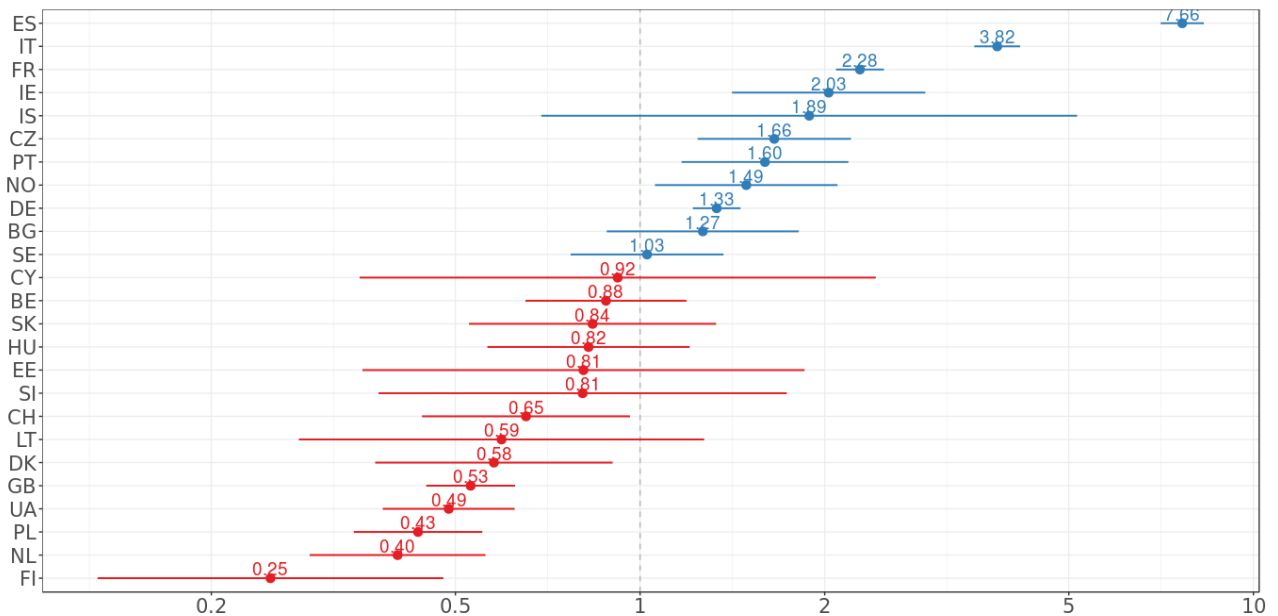
20 A magyar nyelvű irodalomban a MOR mutató használatát szemléletes példán mutatta be Németh és Luksander (2015), a mutató interpretálásához is merítettünk ebből a cikkből ötleteket.

2. ábra. Marginális hatások
Modell II. Nem, Politikai érdeklődés, Iskolai végzettség, Lakóhely

országoként lényeges és szignifikáns eltéréseket mutatnak (random interceptek, 3. ábra). Spanyolországban, Olaszországban és Franciaországban az európai átlagnál több mint kétszer nagyobb a részvételre hajlandóak modell által becsült aránya. A legalacsonyabb becsült értékkel Finnország rendelkezik, ezt követi Ukrajna és Lengyelország. Ezekben az országokban a részvételre hajlandóak aránya kevesebb, mint az európai átlag fele. A modell alapján Magyarországon ezt az arányt szintén alacsonyabbra becsüljük, de a becslés konfidencia intervalluma tartalmazza a teljes populációs (Európa) átlagot. (Tehát a modell alapján úgy tűnik, hogy a magyarországi részvételi hajlam alacsonyabb szintje statisztikailag szignifikánsan nem tér el a teljes sokasági várható értéktől.)

3. ábra. Az egyes országokhoz tartozó random interceptek

KONKLÚZIÓ

A hipotéziseinket vizsgálva úgy tűnik, a választási rendszerhez kapcsolódó alapelvek teljesülésével való elégedetlenség hatását megfogalmazó hipotézisünket (H2.2) el kell vessük. A választási dimenzió értékeinek teljesülésével való elégedetlenségnek önmagában nincs szignifikáns szerepe a függő változó, azaz a tüntetésen való részvételi hajlam magyarázatában. A liberális értékekkel való elégedetlenségek szerepét (H2.1) viszont meg tudjuk erősíteni. A liberális demokrácia elemei szignifikáns összefüggést mutatnak a tüntetésen való részvételi hajlammal. Tehát minél inkább elégedetlen valaki a média szabadságával, a kisebbségi jogokkal és a jogegyenlőséggel, annál nagyobb az esélye, hogy hajlamos a tüntetésen való részvételre. A rendszer teljesítményével való elégedettségről szóló hipotéziseink közül a gazdasági helyzet (H1.1) és az egészségügy állapotával való elégedetlenség (H1.2B) és a részvételi hajlam közötti pozitív kapcsolatot nem tudtuk megerősíteni. Az oktatással való elégedetlenség hatásáról szóló hipotézisünket (H1.2A) viszont az elemzés alapján megerősítettük. A 3. táblázatban összefoglaltuk a hipotézis-vizsgálatok eredményeit. Zölddel jelöltük a megerősített és pirossal az elvetett, meg nem erősített hipotéziseinket.

3. táblázat. Hipotézisek vizsgálatának összefoglalása

Hipotézisek		mege erősítve/elvetve
H1.1	A gazdaság teljesítményével való elégedetlenség	elvetve
H1.2A	Az oktatás minőségével való elégedetlenség	mege erősítve
H1.2B	Az egészségügy minőségével való elégedetlenség	elvetve
H2.1	A liberális elemek teljesülésével való elégedetlenség	mege erősítve
H2.2	A választási elemek teljesülésével való elégedetlenség	elvetve

Az elméleti munkák és a korábbi kutatási tapasztalatok alapján megfogalmazott alapkoncepciónk szerint a rendszer alapelveivel és a rendszer teljesítményével való elégedetlenség növeli a részvételi hajlamot. A modell eredményeit összefoglalva láthatóvá tettük, hogy az összefüggésrendszer valójában komplexebb:

A demokratikus rendszer különböző típusú alapelvei nem azonos módon függenek össze a tüntetésen való részvétellel. A rendszer teljesítményével való elégedetlenségek közül (oktatás, egészségügy, gazdasági helyzet) az oktatással való elégedetlenség pozitívan függ össze a részvételi hajlammal, a másik két tényező esetében azonban nem tudtunk kimutatni szignifikáns hatást.

A két vizsgált alapérték (választási és liberális) közül a liberális alapértékek megvalósulásával való elégedetlenség játszik csak szerepet. Úgy tűnik tehát, hogy a választási rendszer működésével való elégedetlenség nem, de az alapvető állampolgári jogok érvényesülésével és a hatalom ellenőrizhetőségével való elégedetlenség növeli a tüntetésen való részvételi hajlamot. A liberális értékek megvalósulásával való elégedetlenség fontos tényezőnek bizonyult. Nem csak a többi elégedetlenség-típushoz képest, de a kontrollváltozókhoz (politika iránti érdeklődés, ideológiai orientációk) képest is fontos szerepe van a magyarázó modellben.

Kilépve a modell közvetlen interpretációs keretéből, jogosan merülhet fel a kérdés, hogy az eredmények alapján vajon mit is mondhatunk általában az európai demokráciákról? Mivel az állam által biztosított jószágok minőségével való elégedetlenség csak kevésbé játszik szerepet a részvétel magyarázatában, ezért arra következtethetünk, hogy az igények közvetítésének funkciója talán háttérbe szorult. Ugyanakkor a tünteté-

sekre vonatkozó kérdések elnagyoltsága miatt csak óvatosan lehet erre vonatkozó következtetéseket levonni. Nyilvánvaló, hogy egy-egy konkrét tüntetés esetén annak témájának és céljának megfelelően a résztvevők motivációi, preferenciái is változhatnak. Számunkra úgy tűnik továbbá, hogy a tüntetések általában elősegítik a demokratikus elvek fennmaradását, azok megerősödését. A résztvevők között nagy arányban vannak olyanok, akik szerint a demokratikus elvek nem a kívánt mértékben vannak jelen társadalmukban. Fontos hozzátenni, hogy ezek szubjektív értékelések, az egyén úgy véli, hogy saját maga számára meghatározott fontosságnál kevésbé valósulnak meg ezek az elvek. Fontos azonban újra elmondani, hogy az elégedetlenség és a részvétel közötti kapcsolat lehet közvetlen, de lehet közvetett is. Egyfelől jelenthet közvetlen motivációt a részvételre, de másfelől elképzelhető az is, hogy közvetett módon először egyfajta általános érzékenységet hoz létre az emberben, ami miatt fogékonyra válik a mozgósítási kísérletekre. Ha a liberális értékek megvalósulásával való elégedetlenségek közvetlen motivációt jelentenek a részvételre, akkor a tüntetéseknek a fent említett demokráciát megerősítő szerepe különösen hangsúlyos, hiszen akkor arról van szó, hogy az emberek azért tüntetnek, hogy például a sajtó- és szólásszabadság sérülése ellen tiltakozzanak. Ha viszont a kapcsolat közvetett, akkor inkább arra következtethetünk, hogy a társadalmi problémákat a demokratikus alapértékek helyreállításáról szóló értelmezési keretben tárgyalják az aktivisták.

További érdekes, vizsgálatra érdemes kérdésnek tartjuk annak vizsgálatát, hogy a demokratikus elvekkel való elégedetlenség mennyiben jelent univerzális motivációkat a részvételre? Az egyes országokban és egyes társadalmi csoportokban (pl. magasan iskolázott és alacsonyan iskolázott) a részvételi hajlam és az elégedetlenségek közötti összefüggések ugyanolyanok? Könnyen elképzelhető, hogy mivel a demokratikus elvek általában az elitek számára fontosabbak, az elégedetlenségek szerepe a részvétel magyarázatában az elit csoportok körében magasabb. Az országok közötti különbségek vizsgálatánál pedig felmerül a kérdés, vajon a régebbi és fejlettebb és az újabb és fejletlenebb európai demokratikus országokban az elégedetlenség hatása eltér-e?

A tanulmány legelején feltett kérdésünkre pedig, hogy vajon számítanak-e az elvek is a tüntetési hajlam magyarázatában, válaszunk határozott és egyértelmű igen.

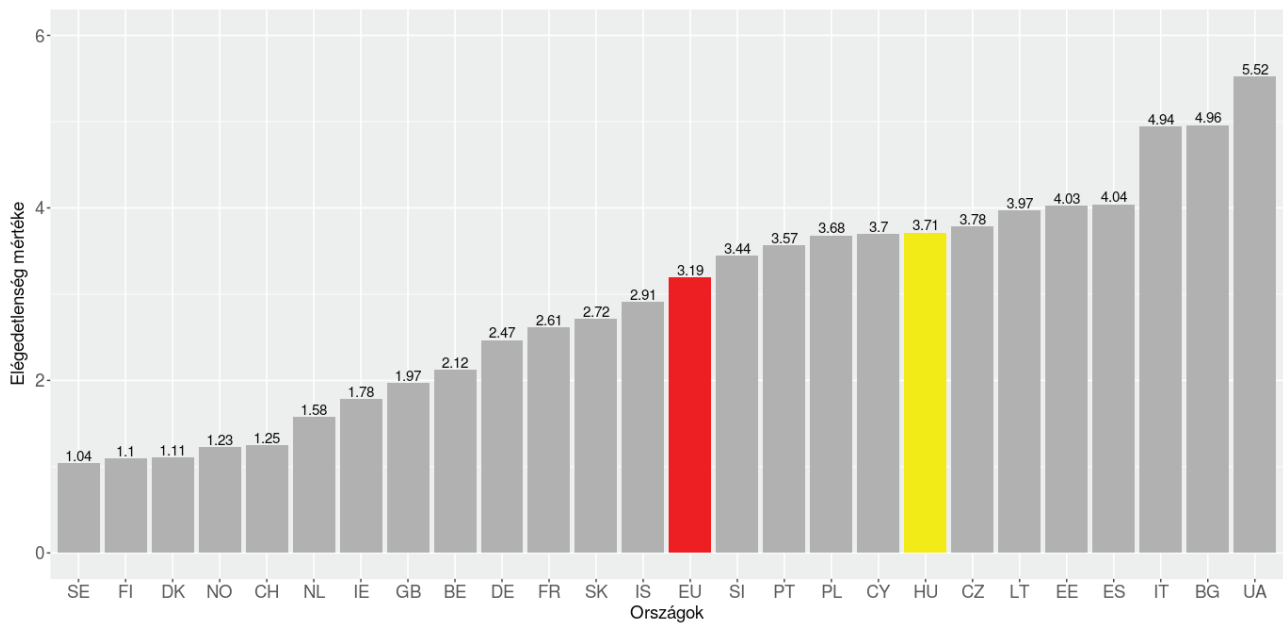
HIVATKOZÁSOK

- Anderson, C. J. – Guillory, C. A. (1997) Political institutions and satisfaction with democracy: A cross-national analysis of consensus and majoritarian systems. *American Political Science Review*, 1, 66–81. <https://doi.org/10.2307/2952259>
- Bühlmann, M. – Kriesi, H. (2013) *Models for democracy. In Democracy in the Age of Globalization and Mediatization*. Palgrave Macmillan UK, 44–68. https://doi.org/10.1057/9781137299871_9
- Catterberg, G. (2003) Evaluations, referents of support, and political action in new democracies. *International Journal of Comparative Sociology*, 3, 173–198. <https://doi.org/10.1177/002071520304400301>
- Christensen, H.S. (2016) All the same? Examining the link between three kinds of political dissatisfaction and protest. *Comparative European Politics*, 6, 781–801. <https://doi.org/10.1057/cep.2014.52>
- Dalton, R. – Van Sickle A. – Weldon S. (2009) The individual–institutional nexus of protest behaviour. *British Journal of Political Science*, 1. <https://doi.org/10.1017/S000712340999038X>
- Bates, D. et al. (2015) Fitting Linear Mixed–Effects Models Using lme4. *Journal of Statistical Software*, 1, 1–48. <http://dx.doi.org/10.18637/jss.v067.i01>
- Farah, B. – Barns, S. – Heunks F. (1979) Political Dissatisfaction. In Barns, S – Kaase, M. (szerk.) *Political Action*. Sage Publications. 381–408.
- Ferrín, M. – Kriesi H. (2016) Introduction: democracy, the European verdict. In Ferrín, M. – Kriesi, H. *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford University Press, 1–20. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198766902.001.0001>
- Finkel, S. E. – Muller, E. N. – Opp, K. D. (1989) Personal influence, collective rationality, and mass political action. *American Political Science Review*, 3, 885–903. <https://doi.org/10.2307/1962065>
- Gelman, A. – Hill, J. (2006) *Data analysis using regression and multilevel/hierarchical models*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790942>
- Gurr, T. R. (1970) *Why men rebel Princeton*. NJ: Princeton University.
- Harrebye, S. – Ejrnæs, A. (2015) European patterns of participation—How dissatisfaction motivates extra-parliamentary activities given the right institutional conditions. *Comparative European Politics*, 13, 2: 151–174. <https://doi.org/10.1057/cep.2013.7>
- Hechter, M. – Pfaff, S. – Underwood, P. (2016) Grievances and the Genesis of Rebellion: Mutiny in the Royal Navy, 1740 to 1820. *American Sociological Review*, 1, 165–189. <https://doi.org/10.1177/0003122415618991>
- Hernández, E. (2016) European’ Views of Democracy. In Ferrín, M. – Kriesi, H. *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford University Press, 43–63. DOI:10.1093/acprof:oso/9780198766902.001.0001
- Hirschman, A. O. (1995) Kivonulás, tiltakozás, hűség. Osiris Kiadó, Budapest, 108–112.
- Koopmans, R. (1995) *Democracy from below: New social movements and the political system in West Germany*. Westview Pr. <https://doi.org/10.2307/2082948>
- Kriesi, H. (2013) *Democratic legitimacy: Is there a legitimacy crisis in contemporary politics?* Politische Vierteljahresschrift, 609–638. <https://doi.org/10.5771/0032-3470-2013-4-609>
- Kriesi, H. – Saris, W. – Moncagatta P. (2016) Citizens’ Models of Democracy. In Ferrín, M. – Kriesi, H. *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford University Press, 64–89. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198766902.001.0001>
- Linde, J. – Ekman, J. (2003) Satisfaction with democracy: A note on a frequently used indicator in comparative politics. *European Journal of Political Research*, 3, 391–408. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00089>
- Merlo, J. et. al. (2006) A brief conceptual tutorial of multilevel analysis in social epidemiology: using measures of clustering in multilevel logistic regression to investigate contextual phenomena. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 60(4), 290–297. <http://dx.doi.org/10.1136/jech.2004.029454>
- Muller, E.N. – Opp, K.D. (1986) Rational choice and rebellious collective action. *American Political Science Review*, 2, 471–487. <https://doi.org/10.2307/1958269>
- Muller, E. N. – Dietz, H. A. – Finkel, S. E. (1991) Discontent and the expected utility of rebellion: The case of Peru. *American Political Science Review*, 4, 1261–1282. <https://doi.org/10.2307/1963945>
- Németh R. – Luksander A. (2013) A kérdezőbiztosok hatása a politikai közvélemény-kutatások eredményeire: bizonyítékok és magyarázatok. *Szociológiai Szemle*, 2, 53–71.
- Opp, K. D. (2009) *Theories of political protest and social movements: A multidisciplinary introduction, critique, and synthesis*. Routledge.
- Pinard, M. (2009) Motivational dimensions in social movements and contentious collective action. McGill–Queen’s Press–MQUP, 2011.

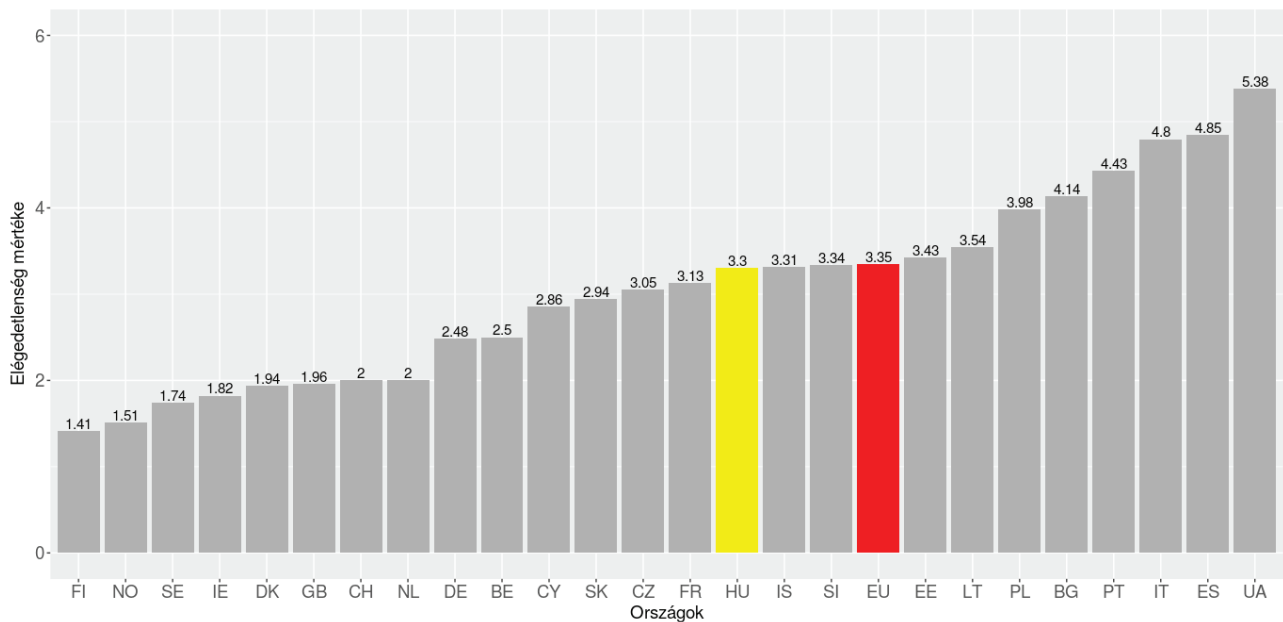
- Quaranta, M. (2015) Dissatisfaction and Political Protest: The Role of Party Systems. In *Political Protest in Western Europe*, 113–134. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-22162-5>
- Quintelier, E. – Blais, A. (2015) Intended and Reported Political Participation. *International Journal of Public Opinion Research*, <https://doi.org/10.1093/ijpor/edv017>
- Rucht, D. – Neidhardt, F. (2002) Towards a 'Movement Society'? On the possibilities of institutionalizing social movements. *Social Movement Studies*, 1, 7–30. <https://doi.org/10.1080/14742830120118873>
- Susánszky P. (2017) Making it Explicit: A Hidden Assumption in Modeling Political Participation. Konferencia paper. ECPR General Conference 2017, Oslo (kézirat).
- Szabó M. (2007) *Tiltakozás kultúrája Magyarországon*. Rejtjel Kiadó, Budapest.
- Teorell, J. – Torcal, M. – Montero, J. R. (2007) Political participation. Citizenship and involvement in European democracies: A comparative analysis.
- Van der Meer – T. W. – Van Deth, J. W. – Scheepers, P. L. (2009) The politicized participant: Ideology and political action in 20 democracies. *Comparative Political Studies*, 11, 1426–1457. <https://doi.org/10.1177/0010414009332136>
- Verba, S. – Scholzman, K. L. – Brady, H.E. (1995) *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Harvard University Press.

FÜGGELÉK

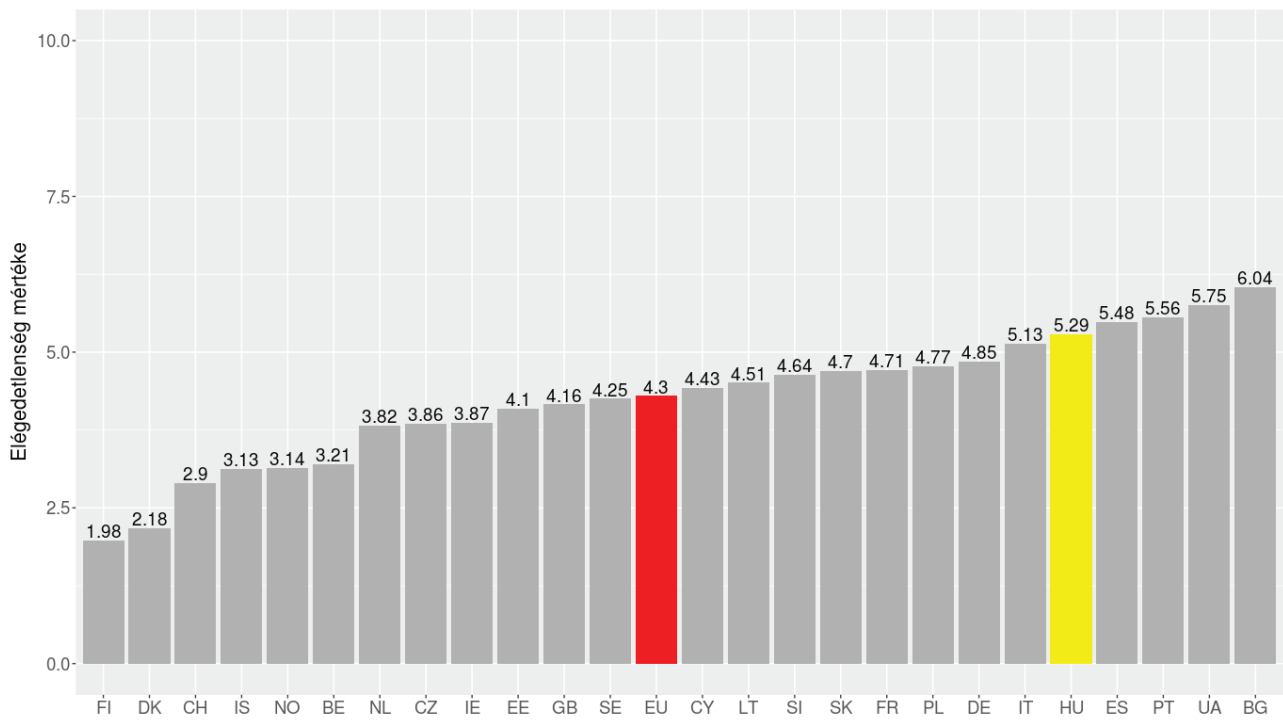
4. ábra. A választási rendszer alapelveinek teljesülésével való elégedetlenség országonként

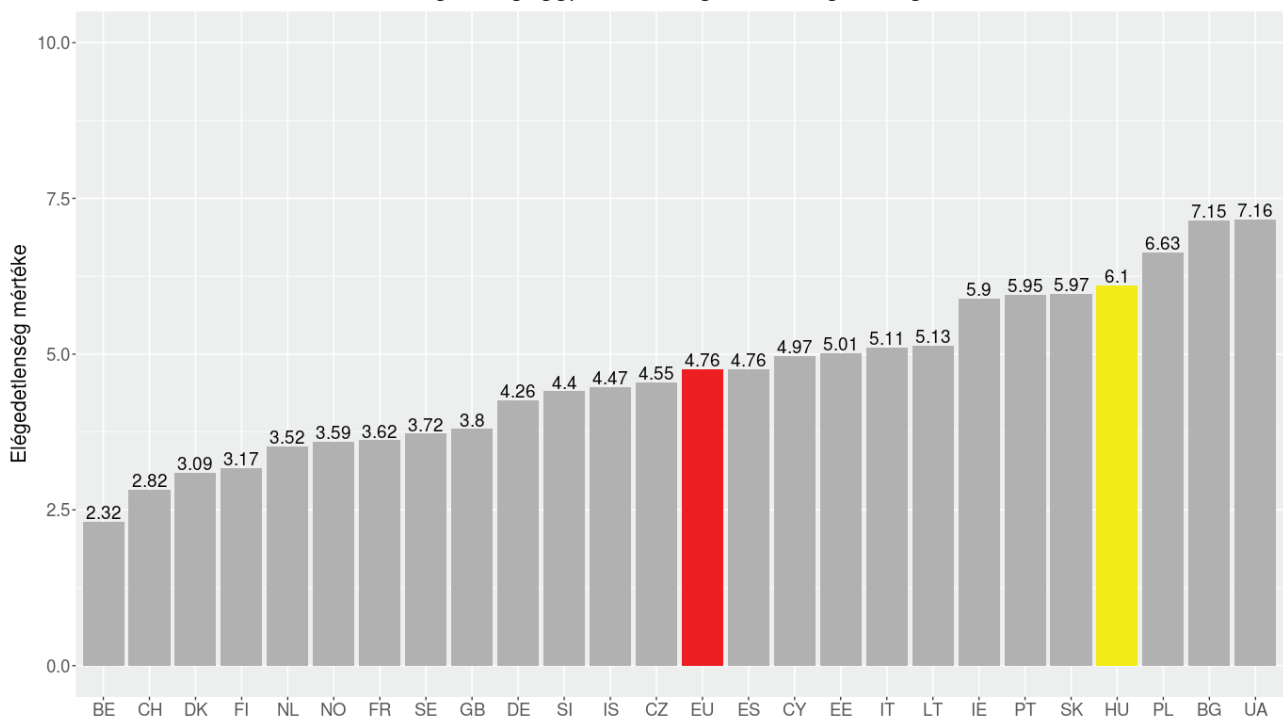
5. ábra. A liberális értékek teljesülésével való elégedetlenség országonként

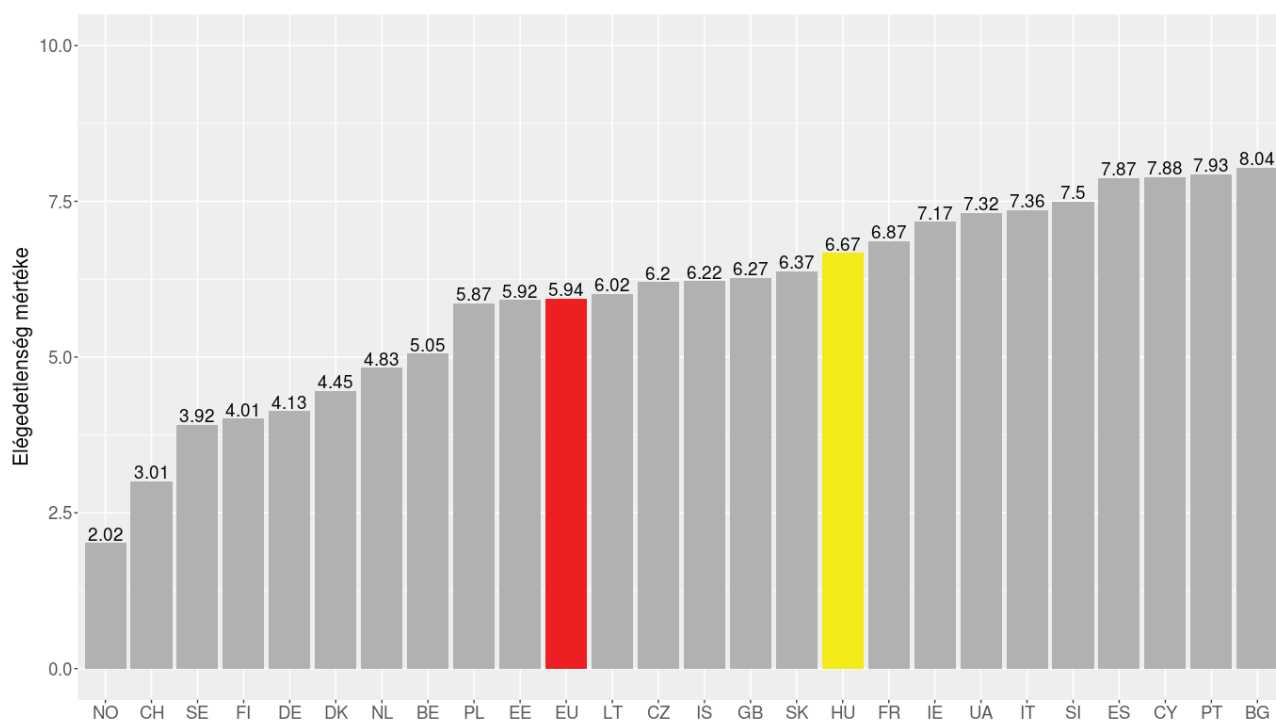
6. ábra. Az oktatással való elégedetlenség országonként

7. ábra. Az egészségügygel való elégedetlenség országonként

8. ábra. A gazdaság állapotával való elégedetlenség országonként

4. táblázat. Változók kialakítása

Változó	Felhasznált változók	Kialakítás
Liberális dimenzió teljesülésével való elégedetlenség	cttresac, cttrresa, meprinfc, meprinfc, rghmgpr, rghmgprc,	országoként centrálva különbségek: cent(cttresac - cttrresa) cent(meprinfc - meprinfc) cent(rghmgpr - rghmgprc)
Választási dimenzió teljesülésével való elégedetlenség	gtpelc, gtpelcc, fairelc, fairelcc, gvexpdc, gvexpdcc	országoként centrálva különbségek: cent(gtpelc - gtpelcc) cent(fairelc - fairelcc) cent(gvexpdc - gvexpdcc)
Oktatással való elégedetlenség	stfedu	országoként centrálva
Egészségüggyel való elégedetlenség	stfhlth	országoként centrálva
Gazdasági helyzettel való elégedetlenség	stfeco	országoként centrálva
Liberális dimenzió fontossága	cttresac, meprinfc, rghmgpr	átlag országoként centrálva cent(mean(cttresac, meprinfc, rghmgpr))
Választási dimenzió fontossága	gtpelc, fairelc, gvexpdc	átlag országoként centrálva cent(mean(gtpelc, fairelc, gvexpdc))
Kormányral való elégedetlenség	stfgov	országoként centrálva
Bal- jobb orientáció	lrscale	országoként centrálva
Politika iránti érdeklődés	polintr	dummy

VIT ESZTER¹

JÓLÉTI REZSIMEK ÉS A BIZALOM KAPCSOLATA

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.2.45

ABSZTRAKT

A tanulmány az eltérő jóléti rezsimekhez tartozó országok és az általánosított, illetve az intézményi bizalom közti kapcsolatot vizsgálja 18 országra nézve a European Social Survey 2008-as és 2014-es adatain. Az elemzés abból az alapfeltevésekből indul ki, hogy egy társadalom intézményeinek működési logikája reprezentálja a társadalmi kapcsolatokat, konvenciókat alakít ki a társadalomban, ezáltal hatást gyakorol az egyének világról alkotott megértésére is. A tanulmány feltételezése szerint a jóléti rezsimek mögött meghúzódó intézményrendszer logikája összefüggést mutat az adott társadalomban élők átlagos bizalmi szintjével. A kétváltozós összefüggések mellett többszintű modellekkel is sor kerül a feltételezések vizsgálatára, melyek lehetővé teszik egyéb, egyéni és ország szinten megfigyelhető tényezők hatásának elemzését is. Az elemzés eredményei szerint a kétváltozós vizsgálatok és az egyéni szintű tényezőket figyelembe vevő többszintű modellek alapján is szignifikáns különbség figyelhető meg az egyes országok bizalmi szintjében. A szociáldemokrata jóléti rezsimhez tartozó országokat jellemzi a legmagasabb bizalmi szint, mind az általánosított, mind pedig az intézményi bizalom tekintetében. Azonban a makroszintű változók szerepeltetésével (egy főre jutó reál GDP, jövedelmi egyenlőtlenségek mértéke, külföldi népesség és protestánsok aránya) az országok közti különbségek intézményi bizalmi szintjük tekintetében nem szignifikánsak, általánosított bizalmi szintjükre nézve pedig jelentősen csökken az országok közti szóródás. Az általánosított és intézményi bizalom közti kapcsolat az egyéni és makro szintű tényezők mellett is szignifikánsan fennmarad.

Kulcsszavak: bizalom, jóléti rezsim, intézmények

1 Kutatási asszisztens, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont „Lendület” RECENS Kutatócsoport

WELFARE REGIMES AND TRUST: A CROSS-COUNTRY ANALYSIS

ABSTRACT

This paper investigates the relationship between welfare regimes and generalized and institutional trust for 18 countries using data from the European Social Survey in 2008 and 2014. The analysis is based on the assumption that institutions shape conventions in a given society, influencing actors' understanding of the world. The study assumes that the institutional logic of the welfare regimes and the average trust level of people in a given society are interrelated.

In addition to the bivariate correlations, multivariate and multi-level models are also applied to examine the assumptions, taking other factors observed at the individual and country level into consideration. According to the results, based on bivariate and multilevel models with individual-level factors, differences between countries' trust levels are significant and the countries belonging to the Social Democratic welfare regime are characterized by the highest level of trust, both in terms of generalized and institutional trust. However, with the inclusion of macro-level variables (real GDP per capita, income inequality, the share of foreign population and Protestants in society), the difference between countries is not significant concerning institutional trust, and it decreases concerning generalized trust. The positive relationship between generalized and institutional trust is significant even when controlling for other individual-level and country-level variables.

Keywords: trust, welfare regimes, institutions

JÓLÉTI REZSIMEK ÉS A BIZALOM KAPCSOLATA

BEVEZETÉS

A tanulmány az eltérő jóléti rezsimekhez tartozó országok és a bizalom összefüggéseit vizsgálja. A bizalomnak sokféle definíciója létezik, a társadalomtudományok szempontjából a fogalom szorosan összefonódik a bizonytalansággal és a kockázatokkal (Levi 1998, Luhmann 1988, Uslaner 2002), valamint a sérülékenységgel (Rousseau et al. 1998).

A makroszintű intézmények viselkedési mintákat írnak elő az egyének számára, reprezentálják a világban meglévő kapcsolatokat, ezáltal az emberek társas kapcsolatokról és szokásokról alkotott képét is befolyásolják. Az intézmények bizalomra gyakorolt hatását jelen tanulmányban egy speciális terület, a jóléti állam működési logikáján keresztül vizsgálom. Az elemzés korábbi kutatási eredmények alapján azon a feltevésen alapszik, hogy egy társadalom intézményeinek működése, illetve az ezekkel szembeni percepciók hatással vannak az adott társadalomban élők átlagos bizalmi szintjére (Boyadjieva és Ilieva-Trichkova 2015, Dinesen 2013, Kumlin és Rothstein 2005, Paxton 2007, Rothstein és Stolle 2008, Rothstein és Uslaner 2005 Wang és Gordon 2011, You 2012). Feltételezem, hogy az eltérő jóléti rezsimekhez tartozó országok között különbségek figyelhetők meg általánosított és intézményi bizalmuk tekintetében.

A tanulmány a következőképp épül fel. Először bemutatom a bizalom lehetséges definícióit és típusait. Ezt követően rátérek a bizalom egyéni és intézményi szintű magyarázataira, melynek keretében a jólét rezsimek és a bizalom közti lehetséges kapcsolatra is kitérek. Ezután megfogalmazom feltételezéseimet és bemutatom a vizsgált adatokat. Végül bemutatom és értelmezem az elemzés eredményeit.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A bizalom fogalma és típusai

A magas szintű bizalom egyéni és társadalmi szinten is előnyökkel járhat. Társadalmi szinten a nagyobb mértékű bizalom serkentheti a gazdasági növekedést (Knack–Keefer 1997, Zak–Knack 2001). Uslaner (2002) fontos szerepet tulajdonít a bizalomnak a demokratizálódás folyamatában, Levi (1998) és Luhmann (1988) szerint pedig a bizalom egyszerűsítheti a komplex rendszereket. A bizalom fogalmát a társadalomtudományokban gyakran összekapcsolják a társadalmi tőkével. Fukuyama (1995) szerint a bizalom előfeltétele és következménye is a társadalmi tőkének, ezen keresztül pedig hozzájárul a társadalmi kohézió megteremtéséhez és a gazdasági növekedéshez. Putnam (1993, 2001) részben a társadalmi tőke egyik elemeként, később pedig a társadalmi tőke egyik indikátoraként tekint a társas bizalomra, ugyanis a bizalom ösztönzi a társas interakciók, szerveződések kialakulását, másrészt pedig ezek termékeként is megjelenik. Coleman (1988) társadalmi tőke fogalmában

is meghatározó a bizalom szerepe, amely segítheti a gazdasági kockázatok kezelését a társas kapcsolatok és közös normák betartatása által. Egyéni szinten pedig a bizalom összefüggésbe hozható a boldogsággal, az étellel való elégedettséggel (Bjørnskov 2003, Uslaner 2002).

Lewis és Weigert (1985) szerint a bizalom gyakorlati jelentősége abban nyilvánul meg, amikor egy kockázatos helyzetben az egyén vállalja a kockázatot cselekvéseiben, mert várakozásai szerint a többi cselekvő felelősségteljesen fog cselekedni. A bizalom Luhmann (1988) szerint is nyújthat megoldást kockázatos helyzetekben, azonban ehhez szükség van egy valamilyen rizikóval járó elköteleződésre. Uslaner (2002) szerint az, hogy megbízunk-e valakiben, nagyrészt stratégiai döntés, és ez a stratégiai bizalom kockázatot előfeltételez. A bizalom és a kockázatok kapcsán fontos kiemelni a sérülékenység fogalmát. Levi (1998) szerint a bizalom relációs fogalom, bizalma által ugyanis egy egyén sérülékennyé, kiszolgáltatottá teszi magát egy másik egyén vagy csoport számára. Rousseau és társai (1998) szerint az egyes bizalom-definíciókban közös, hogy a bizalmat olyan állapotnak tekintik, melyben egy szereplő hajlandóságot mutat arra, hogy sérülékennyé, kiszolgáltatottá tegye magát.

A bizalom több típusát azonosítja a szakirodalom, melyek az olykor eltérő fogalomhasználat ellenére is három nagyobb csoportba sorolhatók. Egyrészt számos tanulmányban megjelenik a konkrét személyekhez vagy (társadalmi) csoportokhoz, szervezetekhez köthető, személyes tapasztalatokon alapuló bizalom (Giczi–Sik, 2009, Kramer 1999, Lewis–Weinert 1985, Uslaner 2002). Ehhez a megközelítéshez kapcsolható a partikuláris bizalom fogalma (Giczi–Sik 2009), a stratégiai bizalom (Uslaner 2002) vagy az interperszonális bizalom (Lewis–Weinert 1985).

Az általános emberképből fakadó bizalom nem egy személyhez vagy embercsoporthoz kapcsolódik, hanem egy konkrét jellemzőkkel fel nem ruházott „általános” másikkal. Ez a fajta bizalom számos kutatásban általánosított bizalomként (*generalized trust*) vagy személytelen bizalomként (*impersonal trust*) szerepel (Bjørnskov 2007, Boyadjieva–Ilieva–Trichkova 2015, Dinesen 2013, Giczi–Sik 2009, Kumlin–Rothstein 2005, Paxton 2007, Rothstein–Stolle 2008, Wang–Gordon 2011, You 2012).

A bizalom-kutatások fontos kérdése továbbá a társadalmi rendszerek, intézmények iránt táplált bizalom és ennek mozgatórugói. A tanulmány további részében az intézményi bizalmat „egy egyén állami intézmények megbízhatóságával, igazságosságával, kompetenciájával és transzparenciájával szembeni percepciói”-nak tekintem (Sønderskov–Dinesen 2016: 181). A rendszer vagy intézményekkel szembeni bizalom fontos szerepet játszik a komplex, modern társadalmakban, ahol arra van szükség, hogy a szereplők a bizalmat a cselekvők funkcióihoz, ne pedig konkrét személyekhez kössék (Blomquist 1997, Lewis–Weinert 1985). Farrell (2009) szerint a bizalom szerepe a homályosan szabályozott, kétértelmű intézményi helyzetekben jelentős, amikor bizonytalanok a másik fél cselekedetei, reakciói.

Az elemzés keretében a bizalommal kapcsolatos vizsgálódást az általánosított és az intézményi bizalom fogalmára szűkítem. Tehát a továbbiakban az általános emberképhez köthető, nem konkrét személyes kapcsolaton alapuló, valamint az intézményekkel szembeni bizalommal foglalkozom.

A bizalomra ható tényezők

Egy egyén általánosított és intézményi bizalmának mértékét egyéni és társadalmi szintű tényezők is befolyásolják. Delhey és Newton (2003) eredményei szerint a sikeresebb, magasabb általános jólléttel rendelkező emberek magasabb szintű bizalmat tanúsítanak embertársaik irányába. A társadalmilag előnyösebb helyzetben lévők, a magasabb státuszúak számára ugyanis kevésbé költséges bízni embertársaikban, kevésbé érintik súlyosan őket a veszteségek, amelyek abból fakadhatnak, ha visszaélnék bizalmukkal.

Számos kutatás eredményei szerint az iskolai végzettség és a jövedelmi helyzet pozitív irányú összefüggést mutat az általánosított és az intézményi bizalommal (Alesina–La Ferrara 2002, Boyadjieva–Ilieva-Trichkova 2015, Paxton 2007, You 2012, Wang–Gordon 2011). Ezen szemben a sérülékeny élethelyzetek, mint például a korábbi vagy jelenlegi munkanélküliség (Alesina–La Ferrara 2002, Boyadjieva–Ilieva-Trichkova 2015, Paxton 2007, You 2012) vagy a válás (Alesina–La Ferrara 2002, Paxton 2007), negatívan befolyásolhatják az emberek bizalmát.

Egyes eredmények szerint a protestáns felekezetűeket a nem vallásosakhoz képest magasabb szintű bizalom jellemzi (Alesina–La Ferrara 2002, You 2012, Wang–Gordon 2011). Továbbá az idősebbek általánosított bizalmát számos elemzés magasabbnak találja, mint a fiatalabbakét (Alesina–La Ferrara 2002, Boyadjieva–Trichkova 2015, Paxton 2007, You 2012, Wang–Gordon 2011), azonban az intézményi bizalomra nézve ellenkező irányú hatás is megfigyelhető (Boyadjieva–Ilieva-Trichkova 2015).

You (2012) eredményei szerint a vidéken élők magasabb bizalommal rendelkeznek, míg Alesina és La Ferrara (2002) alapján az etnikailag és jövedelmileg heterogén területen élők kevésbé bíznak embertársaikban. Továbbá, általában a nőket alacsonyabb szintű általánosított bizalom jellemzi, mint a férfiakat (Alesina–La Ferrara 2002, Paxton 2007, You 2012, Wang–Gordon 2011).

Azonban Delhey és Newton (2003) eredményei alapján pusztán az alapvető demográfiai jellemzők (iskolai végzettség, életkor, nem) szerepe nem jelentős a bizalom szempontjából. Lewis és Weigert (1985) szerint pedig a bizalom elsősorban társadalmi alapokon nyugszik. Paxton (2007) kritikával illeti a bizalomkutatások azon vonulatát, melyek mellőzik a nagyobb társadalmi és intézményi struktúrákat, és a bizalom eredetét kizárólag egyéni szintre vezetik vissza. Eredményei szerint az egyéni szintű tényezők (többek között: iskolai végzettség, életkor, önkéntes szervezetekben való tagság, munkanélküliség) mellett az ország-szintű kontextuális tényezők, az intézmények szintén befolyásolják az egyes egyének bizalmi szintjét. Rousseau és társai (1998) a bizalmat mezoszintű koncepciónak tekintik, amely összekapcsolja az egyéni pszichológiai folyamatokat és a makroszintű intézményi jellemzőket. A két szinten megfigyelhető folyamatok kölcsönösen hathatnak egymásra, figyelembe kell venni, hogy az intézményeket magukat is formálhatja a társadalomban meglévő bizalom (Dinesen 2013).

Delhey és Newton (2003) eredményei alapján a társadalmi tényezők közül a társadalmi ellentétekről, a politikai szabadságról és a közbiztonságról alkotott percepciók, valamint az informális hálózatokba való beágyazottság befolyásolják az általánosított bizalom átlagos szintjét egy adott társadalomban. Más kutatások szerint a társadalom vagy az egyén közvetlen környezetének magasabb fokú diverzitása (etnikai vagy jövedelmi szempontból) csökkenheti a bizalmat (Alesina–La Ferrara 2002, Boyadjieva–Ilieva-Trichkova 2015, Bjørnskov 2007,

Delhey–Newton 2005, Knack–Keefer 1997, Rothstein–Stolle 2008, Rothstein–Uslaner 2005, Sønderskov–Dinesen 2016). Továbbá, egyes eredmények szerint a gazdaságilag fejlettebb és protestáns többségű országokra magasabb szintű általánosított bizalom jellemző (Bjørnskov 2007, Delhey–Newton 2005, Rothstein–Stolle 2008). Rothstein és Uslaner (2005) szerint a jövedelmi szempontból egyenlőbb társadalmakban ugyanis az emberek inkább érzik úgy, hogy egyfajta sorsközösség részei, így hajlamosabbak bizalommal viseltetni embertársaik irányába. Ugyanakkor Hooghe és társai (2008) kifejezetten vitatják az etnikai diverzitás bizalomra gyakorolt negatív hatását.

Bár You (2012) talál összefüggést az egyenlőtlenségek szintje és a bizalom között, azonban eredményei alapján a politikai és igazságszolgáltatási intézmények igazságos működése nagyobb mértékben befolyásolja az általánosított bizalmat, mint az, hogy egy társadalom mennyire homogén etnikai és jövedelmi szempontból. You (2012) szerint a jövedelmek szempontjából nem elsősorban a homogenitás, hanem az eloszlás szimmetriája gyakorol pozitív hatást a bizalomra. Wang és Gordon (2011) pedig kimutatja, hogy mind a formális, mind pedig az informális intézmények formálják az egyének bizalmát.

Rothstein és Stolle (2008) szerint az intézmények erősíthetik a társadalomban az általánosított bizalmat, amennyiben a társadalom tagjai úgy érzik, hogy igazságosan működnek, valamint hatékonyan és igazságosan büntetik meg a szabályszegőket. A társadalom tagjai az intézmények működéséről percepcióikat az alapján alakítják ki, hogy a felelősségteljes pozícióban levők milyen módon viselkednek. Amennyiben ugyanis bennük nem lehet bízni, az az általánosított bizalmat is csökkenti. Az is számít, hogy a társadalom tagjai tapasztalnak-e diszkriminációt vagy igazságtalanságot, amikor intézményekkel kerülnek kapcsolatba, valamint, hogy mennyire érzik biztonságban magukat és tapasztalják-e korrupció jelenlétét a környezetükben.

Az intézményeken belül Kumlin és Rothstein (2005) kiemeli a jóléti rendszerek szerepét. Egyes jóléti rendszerek működését a társadalmi tőkére és ezen keresztül a bizalomba való befektetésnek tekintik, míg más rezsimek működése inkább negatívan hat a társadalmi tőkére és a bizalomra. Rothstein és Stolle (2003) szerint az univerzális jogosultságokon alapuló jóléti rezsimekkel való kapcsolat aggregált szinten együtt jár a magas általánosított bizalommal.

Az ország szintű jellemzők és a bizalom összefüggéseinek vizsgálatakor számos kutatás szentel külön figyelmet a poszt szocialista államoknak: ezekben az országokban általában alacsonyabb a bizalom szintje, mint az állampárti rendszert nem tapasztalt államokban (Bjørnskov 2007, Rothstein–Stolle 2008, Uslaner–Badescu 2004). Ezzel szemben a skandináv államokat hagyományosan a bizalom kimagaslóan magas szintje jellemzi (Delhey–Newton 2005, Kumlin–Rothstein 2005, Rothstein–Uslaner 2005, Rothstein–Stolle 2008, Sønderskov–Dinesen 2014).

Az intézményi környezet és az általánosított bizalom kapcsolatán túl az intézményi környezet minőségével összefüggő intézményi bizalom és az általánosított bizalom kapcsolata is figyelmet érdemel. Az általánosított és az intézményi bizalom közti kapcsolat és e kapcsolat iránya vitatott. Uslaner (2002) szerint a kettő között igen gyenge az összefüggés, mert más alapokon nyugszanak. Azonban számos kutatás mutatott ki kapcsolatot az intézményi és az általánosított/társas bizalom között, mind egyéni, mind pedig aggregált szinten (Dinesen 2013, Rothstein–Stolle 2008, Sønderskov–Dinesen 2016, You 2012). Sønderskov és Dinesen (2016) azt vizsgál-

ja, hogy a két bizalom között fennáll-e oksági kapcsolat, és amennyiben igen, milyen irányban. Eredményeik szerint a bizalom két típusa között oksági kapcsolat figyelhető meg, mégpedig az intézményi bizalom gyakorolhatást az általánosított bizalomra és nem fordítva.

Fontos kérdés, hogy milyen mechanizmusok kapcsolhatják össze az egyéni szintű bizalmat és az intézményi jellemzőket? Az intézmények Dobbin (2004) értelmezése szerint viselkedési mintákat írnak elő az egyének számára, továbbá a világban meglévő kapcsolatokat is reprezentálják, kifejezik és fenntartják a társadalmi rendet. Ezáltal az intézmények befolyásolják az emberek társas kapcsolatokról és szokásokról alkotott képét, így hatással vannak az egyéni viselkedésre is. Biggart és Beamish (2003) feltételezik, hogy a cselekvők mindig a társas kontextusba és a struktúrába beágyazottan cselekszenek és fontos szerepet tulajdonítanak a konvencióknak a mikro- és makroszintű jelenségek összekapcsolásában. A konvenciók hallgatólagos, gyakran tudat alatti közös megértést hordoznak a világról, melyek előre jelezhető módon irányítják a cselekvést.

Az egyéni szintű bizalom és a társadalmi, intézményi jellemzők közti kapcsolat azáltal teremthető meg, hogy az intézmények az általuk közvetített viselkedési mintákon keresztül reprezentálják a társadalmi rendet és ezáltal hatást gyakorolnak arra, hogyan gondolkodnak az egyének társas kapcsolataikról. Továbbá, a konvenciók összekapcsolhatják az intézmények és az egyén szintjét az általuk hordozott közös megértés által. A konvenciókon keresztül csapódhat le mindaz az egyéni megértés szintjén, ahogyan az intézmények a társadalomban lévő kapcsolatokat reprezentálják.

Az intézményi környezeten belül a továbbiakban a jóléti állam intézményei által közvetített viselkedési mintákra, konvenciókra, valamint ezek és bizalom lehetséges kapcsolatára szűkítem az elemzést. Rothstein és Stolle (2003), valamint Kumlin és Stolle (2005) is az intézmények és a bizalom kapcsán kitértek a jóléti rezsimekre. Eredményei szerint egyes jóléti rezsimek növelik, mások inkább erodálják a társadalomban a bizalmat.

Jóléti rezsimek tipológiája

A jóléti állam intézményei Streeck (2011) meghatározása szerint hagyományos értelemben vett intézményeknek tekinthetők, vagyis olyan normatív struktúrát alkotnak, melyek az emberek viselkedését egy legitim hatalom segítségével koordinálják. Esping-Andersen (1990, 1999) a kilencvenes években alkotott első tipológiája eredetileg a jóléti rezsimek három típusát különbözteti meg. Az egyes jóléti kapitalizmusok közti különbségek tekintetében kulcsfogalom a dekommodifikáció, vagyis egy egyén függetlenségének foka a piactól és munkaerő-piaci pozíciójától a társadalmi juttatásokra való jogosultsága tekintetében (Esping-Andersen 1999).

Az első típus, a liberális jóléti kapitalizmus igen piacorientált, így a dekommodifikáló hatás mértéke csekély. A liberális jóléti állam klasszikus esete az Amerikai Egyesült Államok, Ausztrália és Kanada, azonban az Egyesült Királyság, Írország és Új-Zéland is ebbe a típusba tartozik. A liberális jóléti rezsim törekszik az állam minimalizálására, a kockázatok egyénekre ruházására és aktív vagy passzív módon ösztönzi a piaci megoldásokat. A jóléti rezsimek liberális típusa a rászorultságot tesztelő segítségnyújtáson alapszik, így a szociális juttatásokra való jogosultak köre igen szűk (Esping-Andersen 1990, 1999).

A jóléti rezsimek második típusa a konzervatív-korporatista, melybe az eredeti tipológia szerint Németország, Ausztria, Franciaország és Olaszország sorolható. Ezekben az országokban az állam és az egyház is fontos szerepet játszik a jóléti szolgáltatások terén. A liberális rezsimhez képest, a konzervatív-korporatista jóléti rezsimekben nincs kiemelkedő szerepe a piacnak, azonban az újraosztás mértéke sem jelentős. Az állam ezekben a rezsimekben ugyanis elkötelezett a státuszkülönbségek megőrzése (a juttatások osztályhelyezeten és státuszon alapszanak) és a hagyományos családmodell mellett. Az állam fontos szerepe és a viszonylag magas juttatások ellenére csak akkor avatkozik be, amikor a család nem képes ellátni saját tagjait a jóléti juttatásokkal² (Esping-Andersen 1990, 1999).

A jóléti rezsimek harmadik típusa a szociáldemokrata jóléti kapitalizmus, ebbe a rezsimbe sorolhatók a skandináv államok (Dánia, Norvégia, Svédország) és Finnország. Ezekben a jóléti rezsimekben a legnagyobb a dekommodifikáció foka, a jóléti szolgáltatásokra való jogosultság az univerzalizmus eszméjén alapul. Ezáltal a középosztály is jogosult a jóléti szolgáltatásokra, mert az egyenlőség elve nem csak a minimum szükségletekre terjed ki, hanem összeegyeztethető a középosztály szükségleteivel és kívánságaival is (Esping-Andersen 1990). Esping-Andersen szerint (1999) fontos hangsúlyozni, hogy nem önmagában a szociális kiadások magas szintje teszi különlegessé a szociáldemokrata jóléti rezsimet, hanem a magas szociális kiadások és az univerzalizmus kombinációja. A konzervatív-korporatista jóléti rezsim ugyanis a viszonylag magas jóléti kiadások ellenére sem rendelkezik a szociáldemokrata rezsim univerzalizmusával.

A tipológia által lefedett országok körét számos kritika éri. Több elemzés felveti egy mediterrán vagy déli típus (Spanyolország, Portugália, Olaszország, Görögország) (Bonoli 1997, Ferrera 1996, Saint-Arnaud és Bernard 2003) vagy egy radikális (Castles és Mitchell 1992) jóléti rezsim jogosultságát. Fenger (2007) pedig a posztoszocialista államok tipológián belüli elhelyezésére tesz kísérletet.

Ferrera (1996) szerint a mediterrán jóléti rezsimek megkülönböztető jellemzője, hogy ezek patrónuskliensi viszonyrendszeren alapuló fragmentált rendszerek, ahol a juttatások erősen munkaerőpiaci pozícióhoz kötődnek. Összességében kismértékűnek tekinthető az állami beavatkozás mértéke, de bizonyos juttatások igen bőkezűek és az egészségügyhöz való hozzáférés állampolgári jognak számít.

A nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején kapitalista gazdasággá átalakuló posztoszocialista államok jóléti rendszerét, annak át- és kialakulását, dilemmáit is tárgyalják írárok. Aidukaite (2009) szerint a jóléti rezsimek tipologizálása során új paradigmára van szükség, mely nem csupán már létező típusokat alkalmaz a posztoszocialista államokra, hanem továbbfejleszti a tipológiát.

Deacon (2000) szerint a posztoszocialista államok egyszerre igyekeztek a piacosodást ösztönző szociálpolitikákat kialakítani, másrészt pedig olyan intézkedéseket fogantatosítottak, melyek az átalakulás veszteseit kompenzálták. Deacon (2000) szerint a kilencvenes években egyes államok jóléti politikái valamely nyugat-európai mintát kezdtek el követni, míg a volt Szovjetunió tagállamai kevesebb lépést tettek az átalakulás felé.

Fenger (2007) klaszterelemzéssel vizsgálja, hogy a kelet-közép-európai posztoszocialista jóléti államok beilleszthetők-e az eredeti tipológiájába vagy külön csoportot képeznek. A klaszterezés során többek között olyan

² Belgium és Franciaország e csoportba sorolása vitatható a családközpontúság szempontjából, azonban ezen államok jóléti rendszerében is erősek a korporatista elemek (Esping-Andersen 1990, 1999).

jellemzőket vesz figyelembe, mint a kormányzati kiadások, adók, egyenlőtlenségek, munkanélküliség. Az elemzés eredményei szerint a nem posztzocialista európai országokra nézve egyértelműen felfedezhető a három csoportot megkülönböztető tipológia a mediterrán államokkal kiegészülve. A posztzocialista államok pedig három alcsoportba sorolhatók: az elsőbe a balti államok és az egykori Szovjetunió néhány másik állama tartozik (Oroszország, Fehéroroszország és Ukrajna). A második alcsoportba sorolja a közép-kelet-európai országokat (ide tartozik többek között Csehország és Lengyelország), harmadik alcsoportként pedig a fejlődési szakaszban levő jóléti államok csoportját azonosítja (Románia, Moldova és Grúzia).

Esping-Andersen (1999) jóléti rezsimekről alkotott második művében maga is fontolóra veszi három további lehetséges típus létezését: mediterrán, kelet-ázsiai, valamint egy Ausztrália és Új-Zéland által alkotott radikális jóléti rezsimek. Azonban véleménye szerint a mediterrán államok nem képeznek külön csoportot, inkább a konzervatív-korporatista rezsimek altípusának tekinthetők. Esping-Andersen (1990, 1999) problematikusnak tekinti Hollandia és Svájc besorolását. Svájcot 1990-es művében a liberális jóléti rezsimek közé sorolja be, míg 1999-ben kihagyja a tipológiából (Belgiummal és Írországgal egyetemben). Hollandiát hibrid típusnak tekinti, melynek vannak konzervatív-korporatista és szociáldemokrata jellemzői is. A posztzocialista államok elhelyezésére azonban nem tesz kísérletet a tipológián belül.

Manow (2002) kritikája szerint a felekezeti dominancia és a jóléti rezsimek sokkal szorosabban összefonódnak, mint amennyire Esping-Andersen (1990, 1999) kapcsolatot teremt köztük. Értelmezése szerint ugyanis nem csupán a protestáns és katolikus dominanciájú országok között figyelhető meg különbség, hanem a protestantizmus egyes irányzatainak dominanciája között is. A zömmel lutheránus északi országokban, ahol a szociáldemokrata jóléti rezsimek kialakultak, az egyház – a katolikus dominanciájú területekkel szemben – nem próbált beavatkozni az állam működésébe, vagyis nem akadályozta az államot abban, hogy felelősséget vállaljon polgáraiért. Továbbá, a protestantizmus kálvinista vagy „szabad” irányzataival szemben a lutheránus egyház nem kívánta helyi kis közösségekre sem hárítani, hogy gondoskodjanak tagjaikról. Ilyen módon, a lutheránus felekezeti dominancia Manow (2002) szerint fontos szerepet játszott abban, hogy kialakulhatott a bőkezű és univerzális juttatásokkal operáló szociáldemokrata jóléti rezsimek. A szociáldemokrata rezsimekhez tartozó országok, valamint Hollandia és Svájc közti különbségeket jóléti rendszerük tekintetében az eltérő domináns protestáns irányzatnak tulajdonítja.

KUTATÁSI KÉRDÉS ÉS HIPOTÉZISEK

Ahogy egy társadalomban az intézmények a társadalmi kapcsolatokat reprezentálják, hatással lehet arra, hogyan értelmezik a világot, a társadalmi rendet az egyes egyének, ezáltal pedig arra is, hogy milyen várakozásokat támasztanak a társadalom általános működésével, az intézményekkel és általánosságban az emberek viselkedésével szemben. Ezek a várakozások befolyásolhatják, hogy milyen mértékű az intézményekkel és általában az emberekkel szembeni bizalom. Kumlin és Rothstein (2005) szerint a procedurális igazságosság is fontos szerepet játszhat ebben a folyamatban. Sønderskov és Dinesen (2016) szerint ugyanis az állami intézmények igazságossága és hatékonysága az egész társadalom normáira és a tisztességtelen viselkedés következményeire vonatkozóan is információt szolgáltat az egyéneknek. Az intézmények képviselőivel való pozitív tapasztalatok

bizalmat építhetnek ki az emberekben az intézményekkel és ezen keresztül általánosságban az emberekkel szemben.

A különböző jóléti rezsimek eltérő módon reprezentálják a társadalmi kapcsolatokat és ezáltal eltérő konvenciókat alakítanak ki azokban a társadalmakban, ahol alkalmazzák őket. Ilyen, a jóléti intézmények működése mögött meghúzódó logikaként értelmezhető a liberális jóléti rezsimben a piac fontossága, míg a konzervatív-korporatista rezsimben a család és az egyház kiemelt szerepe, a szociáldemokrata rezsimben pedig az univerzalizmus eszméje. Amennyiben megkülönböztetünk mediterrán jóléti rezsimet, ott a jóléti állam széttöredezettsége tekinthető ilyen intézményi logikának. A különböző intézményi jellemzők az adott jóléti rezsimben élő emberek tudatának, a világ, a társadalom működéséről alkotott képük részévé válhatnak.

Arts és Gelissen (2001) szerint az egyes jóléti rezsimekben az emberek eltérő elosztási szabályokat és szolidaritási keretrendszert tanulnak meg, ezáltal a társadalomban létrejön egy konszenzuális fogalom a szolidaritásról és az igazságossági elvekről. A konszenzuális fogalmak következtében az „éretlen” mediterrán és az „érett” szociáldemokrata jóléti rezsimben nagyobb az igény az intézményesített szolidaritásra, ezzel szemben a liberális és konzervatív-korporatista országokban az egyének kevésbé elkötelezettek az állami beavatkozásokon keresztül megvalósuló szolidaritás iránt. Természetesen Arts és Gelissen (2001) sem tagadja, hogy ezen belül megfigyelhetőek különbségek az egyének beállítódásaiban önértéküknek megfelelően.

Rothstein és Stolle (2003) szerint a szociáldemokrata rezsimekben az univerzalizmus eszméjének köszönhetően egyszerűek az elosztás szabályai, a rendszer mindenkit egyenlően kezel, ezáltal pedig a bizalom is jobban el tud terjedni a társadalom tagjai között. Kumlin és Rothstein szerint (2005) az univerzalizmus eszméje a szociáldemokrata rezsimben csökkenti azon helyzeteket, amikor a jóléti intézmények képviselőinek egyéni, egyedi döntéseket kell meghozniuk a szabályozásokat értelmezve. Mindez pedig erősíti a procedurális igazságosság érzetét, és ezen keresztül magas szintű bizalom alakulhat ki az intézményekkel és a társadalom tagjaival szemben. Ráadásul a szociáldemokrata jóléti rezsim államaira jellemző a társadalmi egyenlőtlenségek relatíve alacsony szintje (III. táblázat), ami pedig szintén segítheti egy morális közösség kialakulását (Rothstein – Uslaner 2005, Uslaner 2002).

Ezzel szemben a liberális jóléti rezsim szükséglet-alapú juttatásokon alapszik, amely a rászorulókon belül megkülönbözteti a juttatásokra érdemeseket és érdemteleneket. A bonyolult jogosultsági szabályok és ezek tesztelése sok energiát és egyedi döntést kíván a bürokratóktól. Ezáltal komoly probléma a bonyolult szabályok kijátszása, és akik kimaradnak a rendszerből, alacsonyabb szintű bizalommal rendelkeznek (Rothstein – Stolle 2003). Ráadásul Kumlin és Rothstein (2005) szerint a túl sok egyedi eset és a bürokrata számos egyéni döntése csökkentheti a procedurális igazságérzetet és ezen keresztül az intézményekbe és a társadalom tagjaiba vetett bizalmat. Továbbá, a liberális jóléti rezsimekben hagyományosan magas az egyenlőtlenségek szintje (III. táblázat), amely gátolhatja a társadalmi sorsközösség érzetének, ezáltal a magas szintű bizalom kialakulását (Rothstein–Uslaner 2005, Uslaner 2002).

A konzervatív-korporatista rendszerben is bonyolult szabályok érvényesülnek az elosztás során, a jogosultságok tekintetében azonban kettősség jellemzi: mind a szociáldemokrata rezsim univerzalizmusából, mind a liberális rezsim rászorultság-alapú megközelítéséből alkalmaz elemeket. A bizalom tekintetében kettősség

jellemzi a konzervatív-korporatista rezsimeket: a saját csoporttal (elsősorban a családdal) való erős szolidaritás akadályoztatja, hogy társadalmi szinten magas általánosított bizalom alakuljon ki (Rothstein–Stolle 2003).

Az eltérő jóléti rezsimek mögött megbúvó konvenciókról feltételezem, hogy hatással vannak az adott társadalom bizalmának átlagos szintjére. Ezáltal úgy vélem, hogy a különböző jóléti rezsimekhez tartozó országokban társadalmi szinten eltérő mind az intézményekbe, mind pedig általánosságban az emberekbe vetett bizalom mértéke.

Feltételezésem szerint a szociáldemokrata rezsimekbe tartozó államokat – a liberális, konzervatív-korporatista és a mediterrán jóléti rezsimekbe tartozó államokhoz viszonyítva – az általánosított és az intézményi bizalom magas szintje jellemzi, köszönhetően az univerzalizmus eszméjének (Esping-Andersen 1999, Kumlin–Rothstein 2005) és ezáltal a morális közösség kialakulásának (Uslaner 2002). Kérdéses, hogy a posztszocialista és mediterrán országok elkülönülnek-e általánosított és intézményi bizalmuk tekintetében vagy nem alkotnak egységes csoportot és a más jóléti rezsimekbe tartozó államok közé vegyülnek.

Dinesen (2013), Sønderskov és Dinesen (2016), Rothstein és Stolle (2008), valamint You (2012) alapján feltételezem, hogy megfigyelhető összefüggés az általánosított és az intézményi bizalom között, azonban a bizalom két típusa közti oksági kapcsolat feltárása nem tartozik jelen elemzés céljai közé. A bizalom két típusa között feltételezett összefüggés miatt, a továbbiakban azonos tényezők bizalomra gyakorolt potenciális hatását vizsgálom az általánosított és az intézményi bizalomra nézve is.

Lehetnek olyan, az országok szintjén mért jellemzők, melyek befolyásolhatják egy társadalmon belül a bizalom szintjét. A jövedelmi egyenlőtlenségek alacsonyabb, a gazdasági fejlettség magasabb szintje, a kisebb mértékű etnikai diverzitás és a protestánsok magasabb aránya egy országban pozitívan hathat lakói bizalmának szintjére (Alesina–La Ferrara 2002, Bjørnskov 2007, Delhey–Newton 2005, Dinesen–Sønderskov 2015, Knack–Keefe 1997, Rothstein–Stolle 2008, Rothstein–Uslaner 2005, Wang–Gordon 2011). Kérdés, hogy amennyiben megfigyelhetőek különbségek az eltérő jóléti rezsimekhez tartozó országok általánosított és intézményi bizalma tekintetében, ezek a különbségek fennmaradnak vagy lecsökkennek-e a makroszintű tényezők szerepeltetésével.

Az egyéni szintű különbségek tekintetében korábbi kutatási eredmények alapján feltételezem, hogy a magasabb iskolai végzettség és jövedelem, valamint az, ha protestáns felekezethez tartozik a válaszadó, pozitív irányú kapcsolatban áll a bizalommal (Alesina–La Ferrara 2002, Boyadjieva–Ilieva–Trichkova 2015, Paxton 2007, Wang–Gordon 2011, You 2012), továbbá, hogy egyes kiszolgáltatottsággal járó élethelyzetek (egy korábbi válás, jelenlegi vagy korábbi munkanélküliség) negatív irányú összefüggést mutatnak a bizalommal (Alesina–La Ferrara 2002, Boyadjieva–Ilieva–Trichkova 2015, Paxton 2007, You 2012).

ADATOK ÉS MÓDSZERTAN I.

Az elemzést a *European Social Survey* (ESS) 2008-as, negyedik, valamint 2014-es, hetedik hullámán végzem.³ Az ESS minden hullámában azonosak az általánosított és intézményekkel szembeni bizalmat vizsgáló kérdések, így két adatfelvétel bizalmi mérőszámai összevethetőek egymással. A résztvevő országok köre azonban hullámról hullámra változik, így az elemzést a 2008-as és 2014-es adatok egymással való összehasonlíthatósága érdekében a mindkét adatfelvételben résztvevő tizennyolc ország körére szűkíttem. Az elemzés során vizsgált országok mind szerepelnek Esping-Andersen (1990, 1999) jóléti rezsimekről alkotott munkáiban, illetve annak kritikáiban (Bonoli 1997, Ferrera 1996, Fenger 2007, Saint-Arnaud–Bernard 2003). Az ország szintű tényezők méréséhez az Eurostat és az OECD adatait, illetve egyéb statisztikákat használok (EUROSTAT 2018, OECD 2018, *The Cline Center for Democracy* adatait idézi a *TheGlobalEconomy.com*, 2013).

Az egyes országok közti különbségekből nem vonhatók le egy az egyben következtetések a jóléti rezsimekre vonatkozóan, ennek ellenére az országok közti eltérések vizsgálatának számos előnye van. Ezáltal láthatóvá válik, amennyiben egy rezsimbe sorolt országokban eltérő mechanizmusok érvényesülnek, vagyis nem erőltetünk előzetesen az adatokra olyan struktúrát, melyet azok nem feltétlen tükröznek. Továbbá, Esping-Andersen (1990, 1999) tipológiáját számos kritika érte, vitatva egyes országok besorolását, ami szintén indokoltá teszi az ország szintű elemzést (Bonoli 1997, Castles és Mitchell 1992, Ferrera 1996, Fenger 2007, Saint-Arnaud–Bernard 2003).

Az általánosított bizalmat három, az intézményi bizalmat öt kérdés segítségével vizsgálom (1. táblázat). Minden kérdés egy 0-tól 10-ig tartó skálán méri a bizalmat, ahol a 0-s érték jelöli a bizalom hiányát, a 10-es érték pedig a teljes bizalmat. Az intézményi bizalom esetén csak a belföldi intézményekre, szereplőkre vonatkozó kérdéseket (parlament, jogrendszer, rendőrség, politikusok, politikai pártok) szerepeltetem. Természetesen az attitűdök szintjén kinyilvánított bizalom nem feltétlen jelenik meg a viselkedésben, azonban Johnson és Mislin (2012) eredményei szerint az ESS-hez hasonló *World Value Survey* adatain mért bizalom pozitív korrelációt mutat kísérleti körülmények között mért bizalommal.

1. táblázat. Általánosított és intézményi bizalmat mérő kérdések

Általánosított bizalom
A legtöbb emberben meg lehet bízni vagy az ember sosem lehet elég óvatos.
A legtöbb ember megpróbál kihasználni vagy próbálnak tisztességesek lenni.
Az emberek általában segítőkészek vagy csak a saját problémáikkal foglalkoznak
Intézményi bizalom
Az ország országgyűlésébe vetett bizalom
Az igazságszolgáltatásba vetett bizalom
A rendőrségbe vetett bizalom
A politikusokba vetett bizalom
A politikai pártokba vetett bizalom

³ A tanulmány készültkor a 2016-os végleges adatbázis még nem állt rendelkezésre, így a 2014-es adatbázis tekinthető a legfrissebb adatállománynak.

Az általánosított és az intézményi bizalmat mérő változókból egy-egy általánosított és intézményi bizalom indexet képezek főkomponens elemzéssel. Mindkét főkomponensről elmondható, hogy az eredeti változók varianciájának több mint felét tömöríti (általánosított bizalom 2008: 71%, általánosított bizalom 67%, intézményi bizalom 2008: 71%, intézményi bizalom 2014: 70%), továbbá az eredeti változók erős korrelációt mutatnak a főkomponensekkel (minimum: 0,71, maximum: 0,9). Így a létrejött főkomponenseket megfelelő mérőszámnak tekintem az általánosított és az intézményi bizalomra nézve. A továbbiakban az általánosított és az intézményi bizalom mérőszámaként a két típusú bizalmat mérő változókból képzett főkomponenseket alkalmazom.

Az országok között megfigyelhető különbségeket bizalmi szintjük tekintetében egyrészt Kruskal-Wallis teszttel vizsgálom az általánosított és intézményi bizalmat tömörítő főkomponensek átlagait összevetve. Az országok egymáshoz képest megfigyelhető elhelyezkedésének változását bizalmuk tekintetében Spearman-féle rangkorrelációval elemzem.

A bizalom két típusa közti összefüggéseket kétváltozós szinten országonként és aggregáltan, az országokra mint megfigyelési egységekre nézve korrelációs együtthatókkal vizsgálom. A későbbiekben ismertetett többváltozós modell keretei között egyéni és ország szintű változók szerepeltetése mellett is elemeztem a bizalom két típusa, valamint az egyes országok és átlagos bizalmi szintjük közti kapcsolatot.

EREDMÉNYEK: LEÍRÓ ELEMZÉS

Az vizsgált országok között mindkét adatfelvétel idején alapjanszignifikáns különbség figyelhető meg átlagos általánosított és intézményi bizalmukra nézve. A bizalom mindkét dimenziója tekintetében ugyanazon országok tartoznak az élbolyba 2008-ban és 2014-ben is: a szociáldemokrata jóléti rezsimeket alkotó északi államok Hollandiával és Svájjal kiegészülve. Ezzel szemben a posztoszocialista államok (Észtországot kivéve) és Portugália (egyres esetekben Spanyolország) képviselik a másik végletet, ahol a bizalom mindkét dimenziója igen alacsony mindkét adatfelvétel idején (2. táblázat).

A Spearman-féle rangkorrelációk erőssége alapján az országok egymáshoz képest való elhelyezkedése stabilnak tekinthető a vizsgált időtartamban (általánosított bizalom 2008 és 2014 Spearman $R=0,99$, intézményi bizalom 2008 és 2014 Spearman $R=0,87$). Továbbá, a bizalom két dimenziója között mindkét mérés eredményei alapján szignifikáns pozitív korreláció figyelhető meg minden országra nézve, amely ráadásul stabilnak mutatkozik a két mérési időpont között (2. táblázat). Aggregált szinten, az országokra, mint megfigyelési egységekre nézve nagyon erős a korreláció az általánosított és az intézményi bizalom között (R 2008= $0,93$, R 2014= $0,92$) (1. ábra).

2. táblázat. Az általánosított és az intézményi bizalomból képzett dimenziók átlagos értéke, a két dimenzió közti korreláció és rangszámok országonként

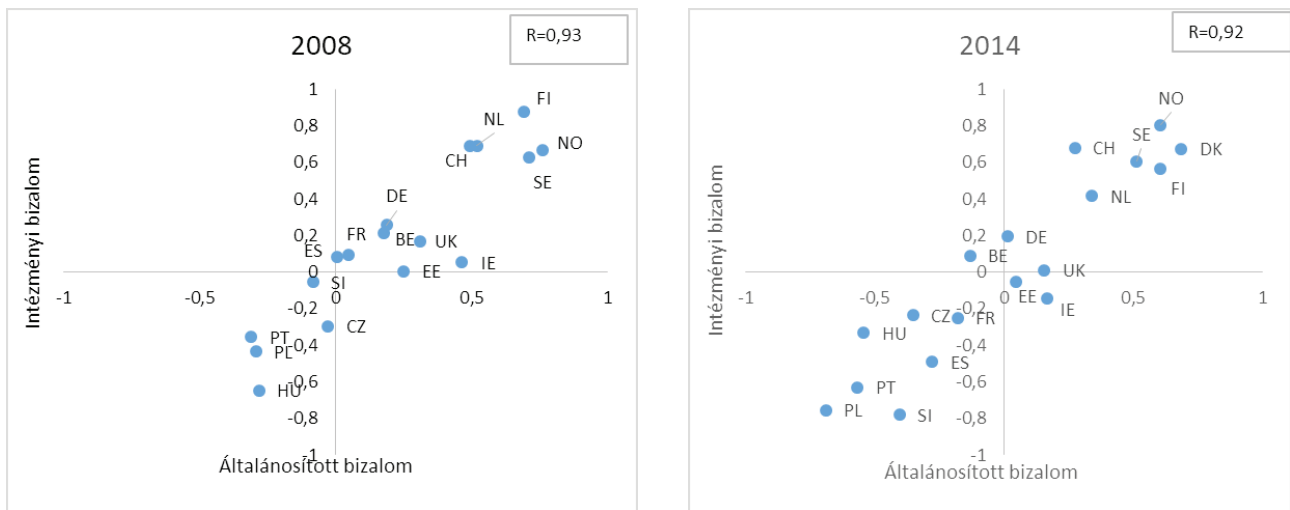
	Általánosított bizalom átlag 2008 (N)	Intézményi bizalom átlag 2008 (N)	Korreláció az általánosított és intézményi bizalom között 2008	Rangszám 2008 általánosított bizalom	Rangszám 2008 intézményi bizalom	Általánosított bizalom átlag 2014 (N)	Intézményi bizalom átlag 2014 (N)	Korreláció az általánosított és intézményi bizalom között 2014	Rangszám 2014 általánosított bizalom	Rangszám 2014 intézményi bizalom
Németország	0,19 (2737)	0,26 (2626)	0,39**	10	7	0,01 (3036)	0,2 (2966)	0,4**	10	7
Svájc	0,49 (1806)	0,69 (1636)	0,34**	6	4	0,27 (1529)	0,68 (1432)	0,34**	6	2
Csehország	-0,03 (1987)	-0,30 (1963)	0,39**	14	15	-0,35 (2137)	-0,24 (2090)	0,38**	14	12
Belgium	0,18 (1755)	0,21 (1723)	0,43**	11	8	-0,13 (1769)	0,09 (1745)	0,44**	11	8
Dánia	0,85 (1604)	1,02 (1554)	0,43**	1	1	0,68 (1493)	0,67 (1452)	0,43**	1	3
Észtország	0,25 (1619)	0,01 (1532)	0,38**	9	13	0,05 (2025)	-0,05 (1970)	0,4**	9	10
Spanyolország	0,05 (2524)	0,09 (2326)	0,31**	12	10	-0,28 (1896)	-0,49 (1765)	0,24**	13	15
Finnország	0,69 (2189)	0,88 (2151)	0,46**	4	2	0,61 (2076)	0,56 (2033)	0,44**	2	5
Franciaország	0,01 (2065)	0,09 (2011)	0,39**	13	11	-0,18 (1908)	-0,25 (1858)	0,4**	12	13
Egyesült Királyság	0,31 (2338)	0,17 (2267)	0,39**	8	9	0,15 (2247)	0,01 (2166)	0,38**	8	9
Magyarország	-0,28 (1519)	-0,65 (1447)	0,32**	16	18	-0,54 (1676)	-0,33 (1624)	0,34**	16	14
Írország	0,46 (1761)	0,05 (1716)	0,29**	7	12	0,17 (2383)	-0,14 (2216)	0,33**	7	11
Hollandia	0,52 (1775)	0,69 (1738)	0,45**	5	3	0,34 (1911)	0,42 (1878)	0,46**	5	6
Norvégia	0,76 (1542)	0,67 (1506)	0,45**	2	5	0,61 (1432)	0,80 (1413)	0,35**	3	1
Lengyelország	-0,29 (1583)	-0,43 (1480)	0,33**	17	17	-0,69 (1567)	-0,75 (1506)	0,35**	18	17
Portugália	-0,31 (2341)	-0,36 (2162)	0,29**	18	16	-0,57 (1256)	-0,63 (1200)	0,29**	17	16
Svédország	0,71 (1821)	0,63 (1754)	0,43**	3	6	0,51 (1779)	0,61 (1708)	0,41**	4	4
Szlovénia	-0,08 (1264)	-0,05 (1195)	0,38**	15	14	-0,40 (1207)	-0,78 (1138)	0,4**	15	18

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

Kruskal-Wallis khi-négyzet (2008) általánosított bizalom: 5853 ($p < 0,000$) intézményi bizalom: 7943 ($p < 0,000$)

Kruskal-Wallis khi-négyzet (2014) általánosított bizalom: 5764 ($p < 0,000$) intézményi bizalom: 7184 ($p < 0,000$)

1. ábra. Átlagos általánosított és intézményi bizalom országoként és a két dimenzió közti összefüggés

ADATOK ÉS MÓDSZERTAN II.- TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉS

Mivel a két mérés idején a bizalom két típusa tekintetében az országok egymás képest való elhelyezkedése nagyon hasonló, valamint a bizalom két típusa közti összefüggés erőssége is időben állandónak tekinthető az egyes országokra nézve, az általánosított és az intézményi bizalomra ható egyéni és ország szintű tényezők modellezésekor kizárólag a 2014-es adatokra szűkíttem az elemzést.

Az elemzés célja megvizsgálni, mennyi marad meg az országok közti különbségekből általánosított és intézményi bizalmuk tekintetében egyéb egyéni és makroszintű tényező figyelembe vétele mellett. Így a többváltozós elemzést fix és ország random hatásokat is tartalmazó többszintű modellek segítségével végzem, melyek engedik a konstans szóródását az egyes csoportokra (jelen esetben az országokra) nézve és egy modellen belül megfigyelhetővé teszik, hogy a csoport szintű különbségekből mennyi tűnik el és marad meg egyéb tényezők figyelembe vételével (You 2012).

Függő változóként mindkét esetben az adott bizalmat mérő változókból képzett főkomponenseket alkalmazom. A többszintű elemzést az R programnyelv *lme4* csomagjának *lmer* függvénye (Bates et al 2015) segítségével végzem. Korábbi kutatási eredmények alapján egyéni szintű független változóként vizsgálom a válaszadó nemének, korának, iskolai végzettségének (az oktatásban töltött befejezett évek számával mérve), szubjektív jövedelmi helyzetének, lakóhelyének (nagyvárosban él-e?), munkaerőpiaci és családi állapot korábbi eseményeinek (vált-e el valaha? Volt-e valaha munkanélküli?), felekezeti hovatartozásának általánosított és intézményi bizalmára gyakorolt hatását (Alesina–La Ferrara 2002, Boyadjieva–Ilieva-Trichkova 2015, Paxton 2007, You 2012, Wang–Gordon 2011) (3. táblázat). A bizalom két típusának egymásra gyakorolt hatását is vizsgálom.

3. táblázat. Egyéni szintű változók a többváltozós modellekben

Változó	Változó leírása	Átlag (Szórás)	N
Nem	Dummy változó, 1- férfi, 0- nő	0,49 (0,5)	33567
Oktatásban töltött befejezett évek száma	Folytonos változó, 0-50-ig vesz fel értékeket	12,83 (3,95)	33320
Életkor	Folytonos változó, 14-114-ig vesz fel értékeket	47,29 (18,87)	33518
Volt valaha munkanélküli	Dummy változó, mely 1- volt valaha munkanélküli, 0- nem	0,29 (0,45)	33431
Elvált/Bomlott fel valaha bejegyzett élettársi kapcsolata (ref: nem)	Dummy változó, 1- elvált/bomlott fel valaha bejegyzett élettársi kapcsolata, 0- nem	0,15 (0,36)	33402
Nagyvárosban él	Dummy változó, 1- nagyvárosban él, 0- nem	0,18 (0,38)	33496
<i>Háztartás szubjektív jövedelme</i>			
Kényelmesen él a háztartás jelenlegi jövedelméből	Dummy változó, 1- kényelmesen él a jelenlegi jövedelméből, 0- nem	0,34 (0,47)	33231
Boldogul a jelenlegi jövedelméből	Dummy változó, 1- boldogul a jelenlegi jövedelméből, 0- nem	0,46 (0,5)	33231
Nehezen boldogul a jelenlegi jövedelméből	Dummy változó, 1- nehezen boldogul a jelenlegi jövedelméből, 0- nem	0,16 (0,36)	33231
Nagyon nehezen boldogul a jelenlegi jövedelméből (referenciakategória)	Dummy változó, 1- nagyon nehezen boldogul a jelenlegi jövedelméből, 0- nem	0,04 (0,21)	33231
<i>Egyház, felekezet</i>			
Katolikus	Dummy változó, 1- katolikusnak vallja magát, 0-nem	0,29 (0,46)	33346
Protestáns	Dummy változó, 1- protestánsnak vallja magát, 0-nem	0,16 (0,36)	33346
Egyéb keresztény	Dummy változó, 1- egyéb keresztény egyházhoz tartozónak vallja magát, 0- nem	0,03 (0,18)	33346
Zsidó	Dummy változó, 1- zsidó vallásúnak vallja magát, 0- nem	0,0009 (0,03)	33346
Muszlim	Dummy változó, 1- muszlimnak vallja magát, 0- nem	0,02 (0,15)	33346
Egyéb	Dummy változó, 1- egyéb egyházhoz tartozónak vallja magát, 0- nem	0,008 (0,09)	33346
Nem tartozik felekezethez, egyházhoz (referenciakategória)	Dummy változó, 1- nem tartozik egyházhoz/felekezethez, 0- tartozik	0,49 (0,5)	33346

A társadalomban a bizalom átlagos mértékét befolyásoló makroszintű tényezőként az egyenlőtlenségeket, a gazdasági fejlettséget, az etnikai diverzitást és a protestánsok arányát veszem figyelembe az elemzés során (Alesina–La Ferrara 2002, Bjørnskov 2007, Delhey–Newton 2005, Knack–Keefe 1997, Rothstein–Stolle 2008, Rothstein–Uslaner 2005, Dinesen–Sønderskov 2015, Wang–Gordon 2011).

A gazdasági fejlettség hatását az egy főre jutó reál GDP az adatfelvételt megelőző öt évi (2009–2013) átlagával mérem. A jövedelmi egyenlőtlenségek mérésére két mutatót alkalmazok (szintén az előző öt év átlagaként): a Gini-együtthatót, valamint a felső és alsó jövedelmi ötödök arányát megadó S80/S20 mutatót. A Gini-együttható azt méri, hogy a jövedelmek eloszlása egy országban mennyire tér el attól, mintha teljesen egyenlő eloszlást követnének a jövedelmek (ebben az esetben lenne 0 az értéke) (EUROSTAT 2018). Az S80/S20 mutató azt adja meg, hogy a legfelső jövedelmi ötöd által birtokolt összes jövedelem és a legalsó jövedelmi ötöd által birtokolt jövedelem egymáshoz viszonyított aránya mekkora (medián rendelkezésre álló jövedelemmel mérve) (EUROSTAT 2018). Az etnikai diverzitást a külföldi népesség arányával operacionalizálom (OECD 2018). Fontos azonban megjegyezni, hogy egy társadalomban azonos állampolgárság mellett is lehetséges az etnikai

diverzitás, melynek hatását ez a mutató nem képes mérni. Ezen felül ország szintű változóként szerepeltetem a protestáns felekezethez tartozók teljes népességen belüli hivatalos arányát 2013-ban (a The Cline Center for Democracy adatait idézi a TheGlobalEconomy.com, 2013) (4. táblázat).

4. táblázat. Az elemzésben vizsgált országok és ország szintű jellemzőik

	Egy főre eső reál GDP 2013-ban (Euro)	Külföldi népesség a teljes lakosság arányában (0–1 közötti arány)	Gini együttható átlaga 2009–2013	S80/S20 átlaga 2009–2013	Protestánsok aránya (0–1 közötti arány)
Németország	33500	0,09	29,1	4,48	0,340
Svájc	57000	0,23	29,5	4,48	0,34
Csehország	15000	0,04	24,9	3,48	0,02
Belgium	33600	0,11	26,3	3,90	0,001
Dánia	44400	0,07	26,7	4,18	0,87
Észtország	12800	0,16	32,0	5,24	0,16
Spanyolország	21900	0,11	33,7	6,24	0,01
Finnország	34500	0,04	25,7	3,66	0,84
Franciaország	31200	0,06 (2012)	30,2	4,48	0,02
Egyesült Királyság	30200	0,08	32,0	5,12	0,37
Magyarország	10200	0,01	26,2	3,82	0,23
Írország	38100	0,12 (2012)	30,1	4,60	0,003
Hollandia	37700	0,05	25,8	3,74	0,17
Norvégia	66900	0,10	23,2	3,34	0,81
Lengyelország	10200	0,001 (2011)	31,0	4,96	0,004
Portugália	16000	0,04	34,4	5,82	0,001
Svédország	39800	0,07	24,6	3,96	0,84
Szlovénia	17000	0,05	23,7	3,42	0,01

Adatok forrása: EUROSTAT 2018, OECD 2018, The Cline Center for Democracy (idézi TheGlobalEconomy.com)

EREDMÉNYEK: FIX ÉS RANDOM HATÁSOKAT TARTALMAZÓ MODELLEK

Összesen nyolc modellt mutatok be, négyet-négyet függő változóként az általánosított és az intézményi bizalomra. Először mindkét függő változó esetén egy modell csak a konstans tartalmazza (1. és 5. modell). A második lépésben szerepelnek az egyéni szintű tényezők (2. és 6. modell), a harmadik lépésben pedig makroszintű változók is (3. és 7. modell). Végül pedig kizárólag egyéni és makroszintű fix hatásokat tartalmazó modelleket is ismertetek, melyek nem engedik a konstans országonkénti szóródását (4. és 8. modell).

Az egyéni szintű kontrollváltozók szerepeltetése mellett a bizalom mindkét típusára nézve szignifikánsak a vizsgált országok közti különbségek általánosított és intézményi bizalmuk tekintetében. Az intézményi bizalomra nézve az egyéni szintű változók szerepeltetésével az országokon belüli korreláció magasabb (6. modell), mint az általánosított bizalom esetén (2. modell), tehát az intézményi bizalomra nézve jelentősebbek az egyes országok közti különbségek.

Mind az általánosított bizalom intézményi bizalomra, mind pedig az intézményi bizalom általánosított bizalomra gyakorolt hatása szignifikáns és hatásnagyságuk megegyező nagyságrendű minden egyéb mért tényező figyelembe vétele mellett is. Az egyéb egyéni szintű tényezők hatását tekintve számos eredmény megegyezik

korábbi kutatások következtetéseivel, azonban hatásuk egyes esetekben eltérő a bizalom két mért típusára nézve.

A válaszadó anyagi helyzete az általánosított és az intézményi bizalom mértékét is szignifikánsan befolyásolja. Azokhoz képest, akik nagy nehézségekkel tudnak megélni jövedelmükből, minden ennél jobb anyagi helyzetben lévő válaszadó magasabb általánosított és intézményi bizalommal rendelkezik. Amennyiben a válaszadó volt valaha munkanélküli, valamint elvált, az mind általánosított mind intézményi bizalmára negatív hatást gyakorol. Mindez úgy értelmezhető, hogy a társadalmilag előnyösebb helyzetben lévő szereplők számára kevésbé költséges megbízni másokban (Delhey és Newton 2003).

A felekezeti hovatartozás hatása eltérő az általánosított és az intézményi bizalom esetén. A felekezethez nem tartozó válaszadókhöz képest, minden más tényezőt változatlanak tekintve, a protestánsok általánosított és intézményi bizalma is szignifikánsan magasabb. Ezzel szemben a katolikusok, egyéb keresztények és muszlimok esetén felekezeti hovatartozásuk szignifikánsan negatívan befolyásolja általánosított, azonban pozitívan intézményi bizalmukat. Tehát a felekezeti hovatartozás a legtöbb felekezet esetén a felekezethez nem tartozókhöz képest pozitívan hat az intézményi bizalomra. Mindez fakadhat abból, hogy az egyházak maguk is intézmények, és amennyiben tagjaik rajtuk keresztül pozitív tapasztalatokat szereznek az intézményekről, az hatással lehet egyéb intézményekkel szembeni attitűdjeikre is.

A további egyéni szintű változók közül a nem hatása a bizalom mindkét típusára nézve szignifikáns, azonban eltérő irányú. Minden más tényezőt változatlanak tekintve átlagos általánosított bizalma a nőknek, intézményi bizalma a férfiaknak magasabb. Az életkor hatása szintén szignifikáns a bizalom mindkét modelljében. Minél idősebb a válaszadó, átlagosan annál magasabb általánosított és annál alacsonyabb intézményi bizalma. A nagyvárosban és az egyéb településen élők közti különbség csak intézményi bizalmuk tekintetében szignifikáns, mégpedig a nagyvárosban élők intézményi bizalma magasabb.

A vizsgált egyéni szintű tényezőkre kontrollálva az átlagos általánosított bizalom Dániában, Finnországban, Svédországban és Norvégiában, vagyis az Esping-Andersen (1990, 1999) által a szociáldemokrata jóléti rezsimre sorolt országokban a legmagasabb, akiket a liberális rezsimtípusba tartozó Nagy-Britannia és Írország követ. A többi vizsgált ország esetén azonban a jóléti rezsimék és a bizalom megfeleltetése kevésbé egyértelmű. Három posztoszocialista ország (Magyarország, Csehország, Lengyelország) általánosított bizalma a legalacsonyabb, azonban a szintén posztoszocialista Észtország és Szlovénia náluk kedvezőbb bizalmi szinttel rendelkezik, a konzervatív-korporatista és mediterrán államok mellett helyezkednek el. Az elemzésben vizsgált konzervatív-korporatista (Belgium, Franciaország, Németország) és mediterrán országok (Spanyolország és Portugália) nem különülnek el élesen általánosított bizalmuk tekintetében. Hollandia és Svájc besorolása kérdéses a jóléti rezsim tipológiájában, általánosított bizalmuk szerint a szociáldemokrata és a konzervatív-korporatista-mediterrán államok között helyezkednek el.

Az országok átlagos intézményi bizalmáról az egyéni szintű tényezők figyelembe vétele mellett elmondható, hogy intézményi bizalma tekintetében a kérdéses besorolású Hollandia és Svájc a magas intézményi bizalommal bíró szociáldemokrata államok mellett helyezkedik el. A szociáldemokrata jóléti rezsimbe tartozó északi országok intézményi bizalmuk tekintetében is az élen végeznek. Az eredmények alapján feltételezhető, hogy a

szociáldemokrata jóléti rezsimeket jellemző univerzalizmus elve valóban együtt jár a magasabb bizalommal, mind az általánosított, mind pedig az intézményi bizalomra nézve.

A posztoszocialista országok sem általánosított, sem intézményi bizalmuk szerint nem egy tömbbe rendeződnek: a magas általánosított bizalommal bíró Észtországban az intézményi bizalom is relatíve magas. Magyarország és Csehország viszont kedvezőbb képet mutat intézményi, mint általánosított bizalma szempontjából (az országok által alkotott sorrendben elfoglalt helyük szempontjából). Szlovéniára nézve ennek ellenkezője igaz, Lengyelország pedig a bizalom mindkét típusa tekintetében a sereghajtók közt szerepel.

Az elemzésben vizsgált három konzervatív-korporatista állam közül Belgium és Németország áll közel egymáshoz az intézményi bizalom tekintetében, hozzájuk képest a mediterrán Spanyolország és Portugália intézményi bizalma jóval alacsonyabb. Tehát intézményi bizalmuk alapján elkülöníthetők a mediterrán jóléti rezsimtípusba sorolt államok a konzervatív-korporatista rezsimek tagjaitól.

Az egyéni szintű tényezők figyelembe vétele mellett a liberális jóléti rezsimekbe sorolt Nagy-Britannia és Írország átlagos intézményi bizalma jóval alacsonyabb általánosított bizalmánál. Kumlin és Rothstein (2005), valamint Rothstein és Stolle (2003) szerint a liberális jóléti rezsimekben a társas bizalom alacsony szintjéhez vezethet az elosztási rendszer logikája, mely a megkülönbözteti a támogatásra érdemes rászorulókat a támogatásra nem érdemesektől. Az elemzés eredményei szerint a jóléti állam működésének logikája inkább a liberális rezsimekbe tartozó országok intézményi bizalma tekintetében tükröződik.

Amennyiben az egyéni szintű változók mellett az országok szintjén mérhető tényezőket (egyenlőtlenséget mérő mutatók, egy főre jutó GDP, protestánsok aránya és külföldi népesség aránya a népességben) is figyelembe vesszük, az intézményi bizalom tekintetében a továbbiakban nem szignifikánsak az országok közti különbségek. Az országokon belüli korreláció és az országok közti szóródás az általánosított bizalomra nézve is jelentősen lecsökken a makroszintű változók szerepeltetésével. A többszintű modellekben az ország szintű változók közül az egy főre jutó reál GDP, valamint a protestánsok népességben belüli arányának növekedése növeli szignifikánsan az általánosított bizalmat. Az intézményi bizalomra kizárólag a protestánsok népességben belüli arányának növekedése gyakorol szignifikáns hatást az ország szintű változók közül.

Mindez arra enged következtetni, hogy az elemzésben szereplő országok – és ezen túlmutatóan az eltérő jóléti rezsimek – között megfigyelhető különbségek intézményi bizalmukra nézve a vizsgált makroszintű tényezőkkel összefüggésben állnak. A szociáldemokrata jóléti rezsimekhez tartozó országokban erőteljes a protestantizmus, ezen belül a lutheránus egyház dominanciája. Manow (2002) pedig komoly szerepet tulajdonít a lutheránus felekezet dominanciájának a szociáldemokrata jóléti rezsimek kialakulásában.

Mindez fakadhat abból, hogy a magas átlagos bizalommal bíró északi országokban relatíve alacsony az egyenlőtlenségek szintje (4. táblázat), az alacsonyabb egyenlőtlenség pedig erősítheti a társadalom tagjai közötti sorsközösség érzését, ami magasabb szintű bizalomhoz vezethet (Rothstein és Uslaner 2005). Ugyanakkor You (2012) szerint a politikai és igazságszolgáltatási intézmények igazságos működése nagyobb mértékben befolyásolja az általánosított bizalmat, mint egy társadalom etnikai és jövedelmi homogenitása, Delhey és Newton (2003) pedig a társadalomban feszülő ellentétekről alkotott percepciók szerepét emeli ki.

A leíró statisztikákból is látható, hogy az északi országok közül Dánia a 18 ország közül „csak” a 9. legalacsonyabb Gini-együtthatóval rendelkezik (4. táblázat), a legfelső és legalsó jövedelmi kvintilisek aránya pedig szintén „csak” a 8. és 9. legalacsonyabb Dániában és Svédországban. Bizalmuk tekintetében viszont jóval előkelőbb helyet foglalnak el az országok között (1. táblázat). Ezzel szemben az egyenlőtlenségi mutatók tekintetében szintén relatíve alacsony értéket vesz fel Szlovénia, Csehország és Magyarország, melyek bizalmukra nézve a nyers számok alapján viszont sereghajtónak számítanak (1. táblázat). Az elemzés kereteit ugyanakkor túlfeszíti annak megállapítása, hogy a vizsgált makroszintű tényezők a jólét rezsimek intézményi jellemzői következményének tekinthetők-e, vagyis, hogy e tényezőkön keresztül ragadhatók meg a jóléti rezsimek közti különbségek, oksági szempontból e változók közvetítik-e a jóléti rezsimek és a bizalomra összefüggéseit.

Tekintve, hogy a makroszintű változókkal együtt az intézményi bizalomra nézve nem szignifikánsak az országok közti különbségek, az általánosított bizalomra nézve pedig jelentősen lecsökkennek, a csak fix hatásokat tartalmazó modellek megfelelőek a bizalom két típusára ható modellezésére. Amennyiben nem engedjük az országok közti szóródást a konstansra nézve, az egyéni és ország szintű tényezőket is tartalmazó csak fix hatásokat vizsgáló modellekben (4. és 8. modell) a Gini-együttható, az egy főre eső reál GDP és a protestánsok arányának egy egységnyi növekedése szignifikáns pozitív hatást gyakorol az általánosított és az intézményi bizalomra is.

A külföldi népesség aránya a lakosságban ellentétes irányú hatást gyakorol az általánosított és az intézményi bizalomra. Míg a külföldi népesség arányának egy egységnyi növekedése szignifikánsan csökkenti az általánosított, addig szignifikánsan növeli az intézményi bizalmat. Vagyis a kulturális sokszínűség nem szükségszerűen csökkenti a bizalom minden formáját egy társadalomban.

5. táblázat. Fix és random hatásokat is tartalmazó modellek az általánosított bizalomra nézve

Függő változó: általánosított bizalom	modell Kevert hatások I. (Standard hiba)	modell Kevert hatások II.	modell Kevert hatások III.	modell Csak fix hatások (SH)
Konstans	0.02 (0,1)	-0,65 (0,063)***	-3,58 (1,310)***	-3,62 (0,165)***
<i>Egyéni szintű hatások</i>				
Intézményi bizalom		0,36 (0,005)***	0,36 (0,005)***	0,36 (0,005)***
Nem (ref.: nő)		-0,06 (0,009)***	-0,06 (0,009)***	-0,07 (0,009)***
Oktatásban töltött befejezett évek száma		0,02 (0,001)***	0,02 (0,001)***	0,02 (0,001)***
Életkor		0,003 (0,0003)***	0,003 (0,000)***	0,003 (0,0003)***
Volt valaha munkanélküli (ref.: nem)		-0,04 (0,011)***	-0,04 (0,011)***	-0,04 (0,011)***
Elvált/Bomlott fel valaha bejegyzett élettársi kapcsolata (ref.: nem)		-0,05 (0,013)***	-0,05 (0,013)***	-0,06 (0,013)***
Nagyvárosban él (ref.: nem)		0,001 (0,012)	0,001 (0,012)	-0,003 (0,012)
<i>Szubjektív jövedelem (ref.: nagy nehézségekkel tud megélni a háztartás jelenlegi jövedelméből)</i>				
Kényelmesen él a háztartás jelenlegi jövedelméből		0,45 (0,025)***	0,45 (0,025)***	0,43 (0,025)***
Meg tud élni a háztartás jelenlegi jövedelméből		0,33 (0,024)***	0,33 (0,024)***	0,32 (0,024)***
Nehézségekkel tud megélni a háztartás jelenlegi jövedelméből		0,18 (0,025)***	0,18 (0,025)***	0,17 (0,026)***
<i>Egyház, felekezet (ref. egyikhez sem tartozik)</i>				

Katolikus		-0,06 (0,013)***	-0,06 (0,013)***	-0,08 (0,012)***
Protestáns		0,04 (0,015)**	0,04 (0,015)**	0,03 (0,015)*
Egyéb keresztény		-0,1 (0,029)***	-0,10 (0,029)***	0,001 (0,028)
Zsidó		-0,34 (0,139)*	-0,34 (0,139)*	-0,37 (0,140)***
Muszlím		-0,25 (0,037)***	-0,25 (0,037)***	-0,27 (0,037)***
Egyéb		-0,11 (0,056)	-0,11 (0,056)	-0,12 (0,056)**
<i>Ország szintű hatások</i>				
Legfelső és legalsó jövedelmi kvintilis hányadosa			0,01 (0,164)	0,005 (0,023)
Gini-együttható			0,01 (0,041)	0,01 (0,006)**
Egy főre jutó reál GDP természetes logaritmus			0,26 (0,112)***	0,25 (0,016)***
Külföldi népesség a teljes lakosság arányában			-10,64 (12,540)	-9,11 (1,832)***
Protestánsok aránya (%)			0,36 (0,15)***	0,35 (0,02)***
<i>Ország random hatások (konstans)</i>				
Belgium	0,04	-0,75	-3,78	-
Svájc	0,28	-0,62	-3,65	-
Csehország	-0,38	-0,94	-3,65	-
Németország	-0,12	-0,80	-3,65	-
Dánia	0,74	-0,28	-3,51	-
Észtország	0,06	-0,56	-3,33	-
Spanyolország	-0,29	-0,73	-3,61	-
Finnország	0,63	-0,30	-3,50	-
Franciaország	-0,14	-0,69	-3,62	-
Nagy-Britannia	0,18	-0,52	-3,55	-
Magyarország	-0,54	-1,02	-3,70	-
Írország	0,13	-0,47	-3,37	-
Hollandia	0,34	-0,52	-3,48	-
Norvégia	0,62	-0,44	-3,68	-
Lengyelország	-0,68	-1,01	-3,64	-
Portugália	-0,57	-0,86	-3,71	-
Svédország	0,54	-0,42	-3,57	-
Szlovénia	-0,42	-0,77	-3,47	-
Random hatások szórása	0,45	0,22	0,17	-
Csoporton belüli korreláció	0,20	0,05	0,02	-
AIC	88640	75986	75995	76470
N	33318	28933	28933	
Csoportok száma	18	18	18	-
Adjusztált R-négyzet (fix hatások modellje)	-	-	-	0,3

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

6. táblázat. Fix és random hatásokat is tartalmazó többszintű modellek (intézményi bizalom)

Függő változó: intézményi bizalom	modell Kevert hatások I, (SH)	modell Kevert hatások II, (SH)	modell Kevert hatások III, (SH)	modell Csak fix hatások (SH)
Konstans	0,02 (0,12)	-0,37 (0,092) ***	-2,56 (1,748)	-1,80 (0,163)***
<i>Egyéni szintű hatások</i>				
Általánosított bizalom		0,34 (0,005) ***	0,34 (0,005)***	0,35 (0,005)***
Nem (ref.: nő)		0,06 (0,009) ***	0,06 (0,009)***	0,06 (0,009)***
Oktatásban töltött befejezett évek száma		0,01 (0,001) ***	0,01 (0,001)***	0,01 (0,001)***
Életkor		-0,003 (0,0003) ***	-0,003 (0,0003)***	-0,003 (0,0003)***
Volt valaha munkanélküli (ref.: nem)		-0,09 (0,01) ***	-0,09 (0,01)***	-0,11 (0,011)***
Elvált/Bomlott fel valaha bejegyzett élettársi kapcsolata (ref.: nem)		-0,08 (0,013) ***	-0,08 (0,013)***	-0,05 (0,013)***
Nagyvárosban él (ref.: nem)		0,07 (0,012) ***	0,07 (0,012)***	0,09 (0,012)***
<i>Szubjektív jövedelem (ref.: nagy nehézségekkel tud megélni a háztartás jelenlegi jövedelméből)</i>				
Kényelmesen él a háztartás jelenlegi jövedelméből		0,37(0,024) ***	0,36 (0,024)***	0,35 (0,025)***
Meg tud élni a háztartás jelenlegi jövedelméből		0,24 (0,023) ***	0,24 (0,023)***	0,23 (0,024)***
Nehézségekkel tud megélni a háztartás jelenlegi jövedelméből		0,14 (0,025) ***	0,14 (0,025)***	0,13 (0,025)***
<i>Egyház, felekezet (ref.: egyikhez sem tartozik)</i>				
Katolikus		0,18 (0,013) ***	0,18 (0,013)***	0,07 (0,012)***
Protestáns		0,19 (0,014) ***	0,19 (0,014)***	0,17 (0,014)***
Egyéb keresztény		0,09 (0,028) ***	0,09 (0,028)***	0,21 (0,027)***
Zsidó		0,17 (0,135)	0,17 (0,135)	0,11 (0,138)
Muszlim		0,44 (0,036) ***	0,44 (0,036)***	0,41 (0,036)***
Egyéb		0,08 (0,054)	0,08 (0,054)	0,06 (0,055)
<i>Ország szintű hatások</i>				
Legfelső és legalsó jövedelmi kvintilis hányadosa			-0,27 (0,254)	-0,19 (0,022)***
Gini-együttható			0,05 (0,063)	0,03 (0,006)***
Egy főre jutó real GDP természetes logaritmus			0,16 (0,173)	0,13 (0,016)***
Külföldi népesség a teljes népesség arányában			10,44 (19,394)	12,24 (1,793)***
Protestánsok aránya a népességben			0,63 (0,23)***	0,51 (0,02)***
<i>Ország random hatások (konstans)</i>				
Belgium	0,18	-0,25	-2,58	-
Svájc	0,68	0,14	-2,37	-
Csehország	-0,22	-0,41	-2,36	-
Németország	0,10	-0,24	-2,35	-
Dánia	0,73	0,03	-2,62	-
Észtország	-0,05	-0,35	-2,25	-
Spanyolország	-0,49	-0,79	-2,55	-
Finnország	0,58	-0,01	-2,63	-
Franciaország	-0,26	-0,59	-2,69	-

Nagy-Britannia	-0,02	-0,47	-2,73	-
Magyarország	-0,33	-0,44	-2,45	-
Írország	-0,14	-0,60	-2,77	-
Hollandia	0,39	-0,11	-2,33	-
Norvégia	0,82	0,16	-2,58	-
Lengyelország	-0,75	-0,94	-2,76	-
Portugália	-0,63	-0,75	-2,57	-
Svédország	0,62	0,03	-2,54	-
Szlovénia	-0,77	-1,03	-2,99	-
Random hatások szórása (konstansra nézve)	0,52	0,37	0,22	-
Csoporton belüli korreláció	0,27	0,14	0,05	-
AIC	83544	74088	74090	
N	32191	28933	28933	28933
Csoportok száma	18	18	18	-
Adjusztált R-négyzet (fix hatások modellje)	-	-	-	0,34

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$

ÖSSZEGRÉS

A tanulmány az eltérő jóléti rezsimekhez tartozó országok és az általánosított, illetve intézményi bizalom közti kapcsolatot vizsgálja a *European Social Survey* két adatfelvételi hullámából származó adatokon.

Az elemzés keretét az a feltételezés adja, hogy egy társadalom intézményeinek működése az általuk közvetített konvenciókon keresztül hatással van az adott társadalomban élők átlagos általánosított, illetve intézményi bizalmi szintjére. Az intézményekre vonatkozó kérdésfeltevést a tanulmányban egy speciális területre, a jóléti állam intézményeire, az egyes jóléti rezsimek közti különbségekre alkalmazom. Az elemzés során kétváltozós összefüggések, csak fix hatásokat, valamint fix és ország szintű random hatásokat tartalmazó többszintű modellek segítségével vizsgálom a két bizalomtípus egymásra, valamint bizonyos egyéni és országszintű tényezők bizalomra gyakorolt hatását is.

Az általánosított és intézményi bizalom között a két mérési időpont között időben stabil, aggregált szinten nagyon erős korreláció figyelhető meg. A többváltozós modellekben a bizalom két típusának egymásra gyakorolt pozitív hatása pedig az egyéb egyéni és ország szintű tényezők figyelembe vétele mellett is szignifikáns. Vagyis általánosságban elmondható, hogy amennyiben valakit magasabb általánosított bizalom jellemez, várhatóan intézményi bizalma is magasabb lesz és fordítva.

A vizsgált országok között a kétváltozós elemzések alapján szignifikáns különbség figyelhető meg általánosított és intézményi bizalmuk tekintetében. A szociáldemokrata jóléti rezsimhez tartozó északi országok a bizalom mindkét vizsgált típusa tekintetében az élen járnak. Az országok közti különbségek a többszintű, kevert hatásokat tartalmazó modellekben az egyéni szintű tényezők szerepeltetése mellett megfigyelhetők, azonban a makroszintű változók (egy főre jutó reál GDP, jövedelmi egyenlőtlenségek, külföldi népesség aránya, protestáns felekezethez tartozó népesség aránya) figyelembe vételével az intézményi bizalomra nézve teljesen eltűnnek, az általánosított bizalomra nézve pedig jelentősen lecsökkennek.

Tehát az elemzésben vizsgált országok között megfigyelhető különbségek általánosított és intézményi bizalmukra nézve összefüggést mutatnak olyan makroszintű változókkal, mint az egyenlőtlenségi mutatók, az egy főre jutó reál GDP, a protestánsok és a külföldi népesség aránya.

Mindez fakadhat abból, hogy a magas átlagos bizalommal bíró északi országokban relatíve alacsony az egyenlőtlenségek szintje (4. táblázat), valamint erőteljes dominanciának örvend a protestáns felekezethez tartozó népesség aránya. Egyes eredmények szerint az alacsonyabb egyenlőtlenségek egyfajta sorsközösség érzetének megerősödéséhez és ezáltal magasabb szintű bizalomhoz vezethetnek társadalmi szinten (Rohstein és Uslaner 2005, Uslaner 2002). Manow (2002) szerint pedig a lutheránus felekezet dominanciája fontos szerepet játszott a szociáldemokrata jóléti rezsim kialakulásában. Ugyanakkor egyes eredmények szerint az intézmények igazságos működése vagy a társadalmon belül feszülő ellentétekről kialakított percepciók fontosabb szerepet játszanak a bizalom szempontjából, mint az etnikai vagy jövedelmi homogenitás (Delhey és Newton 2003, You 2012). Jelen elemzésnek azonban nem célja a jóléti rezsimek intézményi logikája és a vizsgált makroszintű tényezők közti oksági kapcsolat vizsgálata bizalomra gyakorolt hatásuk tekintetében.

HIVATKOZÁSOK

- Aidukaite, J. (2009) Old welfare state theories and new welfare regimes in Eastern Europe: Challenges and implications. *Communist and post-communist studies*, 42(1), 23–39. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2009.02.004>
- Alesina, A. – La Ferrara, E. (2002) Who trusts others? *Journal of Public Economics*, 85(2), 207–234. [https://doi.org/10.1016/S0047-2727\(01\)00084-6](https://doi.org/10.1016/S0047-2727(01)00084-6)
- Arts, W. a – Gelissen, J. (2001) Welfare states, solidarity and justice principles: does the type really matter? *Acta Sociologica*, 44(4), 283–299.
- Bates, D. – Maechler, M. – Bolker, B. – Walker, S. (2015) Fitting Linear Mixed-Effects Models Using lme4. *Journal of Statistical Software*, 67(1), 1–48. <https://doi.org/10.18637/jss.v067.i01>.
- Biggart, N. W. – Beamish, T. D. (2003) The Economic Sociology of Conventions: Habit, Custom, Practice, and Routine in Market Order. *Annual Review of Sociology*, 29, 443. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.29.010202.100051>
- Bjørnskov, C. (2003) The Happy Few: Cross-country Evidence on Social Capital and Life Satisfaction. *Kyklos*, 56(1), 3. <https://doi.org/10.1111/1467-6435.00207>
- Bjørnskov, C. (2007) Determinants of Generalized Trust: A Cross-country Comparison. *Public Choice*, 130(1), 1–21.
- Blomqvist, K. (1997) The many faces of trust. *Scandinavian Journal of Management*, 13(3), 271–286.
- Bonoli, G. (1997) Classifying Welfare States: a Two-dimension Approach. *Journal of Social Policy*, 26, 351–372.
- Boyadjieva, P. A. – Ilieva-Trichkova, P. I. (2015) Higher Education and Social Trust: A European Comparative Perspective. In Wiseman, A. W.- Popov, N. (eds.) *Comparative Sciences: Interdisciplinary Approaches (International Perspectives on Education and Society, Volume 26)*. Emerald Group Publishing Limited, 153–187.
- Castles, F. G. – Mitchell, D. (1992) Identifying welfare state regimes: the links between politics, instruments and outcomes. *Governance*, 5(1), 1–26. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.1992.tb00026.x>
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.
- Deacon, B. (2000) Eastern European welfare states: the impact of the politics of globalization. *Journal of European Social Policy*, 10(2), 146–161.
- Delhey, J. – Newton, K. (2003) Who Trusts? The Origins of Social Trust in Seven Societies. *European Societies*, 5(2), 93–137. <https://doi.org/10.1080/1461669032000072256>
- Delhey, J. – Newton, K. (2005) Predicting Cross-national Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review*, 21(4), 311–327.
- Dinesen, P. T. (2013) Where you Come from or Where you Live? Examining the Cultural and Institutional Explanation of Generalized Trust Using Migration as a Natural Experiment. *European Sociological Review*, 29(1), 114–128. <https://doi.org/10.1093/esr/jcr044>
- Dinesen, P. T. – Sønderskov, K. M. (2015) Ethnic diversity and social trust: Evidence from the micro-context. *American Sociological Review*, 80(3), 550–573.
- Dobbin, F. (2004) The Sociological View of the Economy. In Dobbin, F. *The New Economic Sociology: A Reader*. Princeton: Princeton University Press, 1–48.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity.
- Esping-Andersen, G. (1999) *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Farrell, H. (2009) Institutions and Midlevel Explanations of Trust. In Cook, K. – Levi, M. – Hardin, R. (eds) *Whom Can We Trust? How Groups, Networks, and Institutions Make Trust Possible*. New York: Russell Sage Foundation, 127–148.
- Fenger, M. (2007) Welfare regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating Post-Communist Countries in a Welfare Regime Typology. *Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences*, 3(2), 1–30.
- Ferrera, M. (1996) The ‘Southern model’ of Welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*, 6(1), 17–37. <https://doi.org/10.1177/095892879600600102>
- Fukuyama, F. (1995) *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: The Free Press.
- Giczi, J. – Sik, E. (2009) Bizalom, társadalmi tőke, intézményi kötődés. In Tóth I. Gy. (szerk.) *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2. – Gazdasági attitűdök*. Budapest: Táarki Zrt., 65–84.
- Hooghe, M. – Reeskens, T. – Stolle, D. – Trappers, A. (2008) Ethnic diversity and Generalized Trust in Europe: A Cross-national Multilevel Study. *Comparative Political Studies*, 42(2), 198–223. <https://doi.org/10.1177/0010414008325286>

- Johnson, N. D. – Mislin, A. (2012) How much should we trust the World Values Survey trust question? *Economics Letters*, 116(2), 210–212. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.02.010>
- Knack, S. – Keefer, P. (1997) Does social capital have an economic payoff? A Cross-country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112(4), 1251–1288. <https://doi.org/10.1162/003355300555475>
- Kumlin, S. – Rothstein, B. (2005) Making and Breaking Social Capital: The Impact of Welfare-state Institutions. *Comparative Political Studies*, 38(4), 339–365. <https://doi.org/10.1177/0010414004273203>
- Levi, M. (1998) A State of Trust. *Trust and Governance*, 1, 77–101.
- Lewis, J. D. – Weigert, A. (1985) Trust as a Social Reality. *Social Forces*, 63(4), 967–985. <https://doi.org/10.1093/sf/63.4.967>
- Luhmann, N. (1988) Familiarity, Confidence, Trust: Problems and Perspectives. In: Gambetta, D. (ed.) *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford: Blackwell, 94–107.
- Manow, P. (2002) ‘The good, the bad, and the ugly’: Esping-Andersens Sozialstaats-Typologie und die konfessionellen Wurzeln des westlichen Wohlfahrtsstaats. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 54(2), 203–225.
- Paxton, P. (2007) Association Memberships and Generalized Trust: A Multilevel Model Across 31 Countries. *Social Forces*, 86(1), 47–76. <https://doi.org/10.1353/sof.2007.0107>
- Putnam, R. D. (1993) The Prosperous Community. *The American Prospect*, 4(13), 35–42.
- Putnam, R. (2001) Social Capital: Measurement and Consequences. *Canadian Journal of Policy Research*, 2(1), 41–51.
- Rothstein, B. – Stolle, D. (2003) Social Capital, Impartiality and the Welfare State: An Institutional Approach. In Hooghe M. – Stolle, D. *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective*. New York: Palgrave Macmillan, 191–209.
- Rothstein, B. – Stolle, D. (2008) The State and Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust. *Comparative Politics*, 40(4), 441–459. <https://doi.org/10.5129/001041508X12911362383354>
- Rothstein, B. – Uslaner, E. M. (2005) All for all: Equality, Corruption, and Social Trust. *World Politics*, 58(1), 41–72. <https://doi.org/10.1353/wp.2006.0022>
- Rousseau, D. M. – Sitkin, S. B. – Burt, R. S. – Camerer, C. (1998) Not so different after all: A cross-discipline view of trust. *Academy of management review*, 23(3), 393–404. <https://doi.org/10.5465/amr.1998.926617>
- Saint-Arnaud, S. – Bernard, P. (2003) Convergence or Resilience? A Hierarchical Cluster Analysis of the Welfare Regimes in Advanced Countries. *Current Sociology*, 51(5), 499–527. <https://doi.org/10.1177/00113921030515004>
- Streeck, W. (2011) Taking Capitalism Seriously: Towards an Institutional Approach to Contemporary Political Economy. *Socio-Economic Review*, 9(1), 137–167. <https://doi.org/10.1093/ser/mwq028>
- Sønderskov, K. M. – Dinesen, P. T. (2014) Danish Exceptionalism: Explaining the Unique Increase in Social Trust over the Past 30 years. *European Sociological Review*, 30(6), 782–795. <https://doi.org/10.1093/esr/jcu073>
- Sønderskov, K. M. – Dinesen, P. T. (2016) Trusting the State, Trusting each other? The Effect of Institutional Trust on Social Trust. *Political Behavior*, 38(1), 179–202. <https://doi.org/10.1007/s11109-015-9322-8>
- Uslaner, E. M. (2002) *The moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Uslaner, E. – Badescu, G. (2004) Making the Grade in Transition: Equality, Transparency, Trust, and Fairness. *SSRN Electronic Journal*, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.824486> .
- Wang, L. – Gordon, P. (2011) Trust and Institutions: A Multilevel Analysis. *The Journal of Socio-Economics*, 40(5), 583–593. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2011.04.015>
- You, J. S. (2012) Social Trust: Fairness Matters more than Homogeneity. *Political Psychology*, 33(5), 701–721. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00893.x>
- Zak, P. J. – Knack, S. (2001) Trust and Growth. *The Economic Journal*, 111(470), 295–321. <https://doi.org/10.1111/1468-0297.00609>

Interneten elérhető adatok

- The Cline Center for Democracy* (idézi *TheGlobalEconomy.com*) Protestant Christians as percent of the total population, 2013. <https://www.theglobaleconomy.com/rankings/protestant/> utolsó letöltés: 2018. 05. 03.
- EUROSTAT (2018.04.19.) Gini coefficient of equivalised disposable income- EU-SILC survey. EUROSTAT, http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12 utolsó letöltés: 2018. 05. 03.
- EUROSTAT (2018.04.19.) Real GDP per capita. http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=sdg_08_10&plugin=1 utolsó letöltés: 2018. 05. 03.
- EUROSTAT (2018.04.19.) Income quintile share ratio (S80/S20) by sex. <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tessi180&plugin=1> utolsó letöltés: 2018. 05. 03.
- OECD (2018, Foreign population (indicator). <https://data.oecd.org/migration/foreign-population.htm#indicator-chart> utolsó letöltés 2018.05.01. 10.1787/16a914e3-en

SZABÓ ANDREA – OROSS DÁNIEL¹

A POLITIKAI ÉRDEKLŐDÉSRE HATÓ TÉNYEZŐK EURÓPAI PERSPEKTÍVÁBAN – A MAGYAR ESET

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.2.72

ABSZTRAKT

A tanulmány a *European Social Survey* (ESS) és saját kutatásból származó további empirikus adatokat felhasználva magyarázatot keres arra, hogy nemzetközi szinten összehasonlítva miért mutat csökkenő tendenciát a magyarok politikai érdeklődése. Elemzésünk kiindulópontja, hogy a magyarázat a „politika”, mint kifejezés erodálásában rejlik. Azt feltételezzük, hogy van kapcsolat a politikára vonatkozó asszociációk és a politikai érdeklődés között: a negatív asszociációk csökkentik, míg a pozitív asszociációk növelik a válaszadók politikai érdeklődését. Ezen túlmenően kutatásunk azt is feltárja, vajon a kulturális tőke, ezen belül is az iskolázottság befolyásolja-e elsősorban azt, hogy ki milyen asszociációkkal rendelkezik a politikáról. Eredményeink alapján az, aki nem negatív véleménnyel rendelkezik, inkább a politikailag érdeklődők táborába tartozik, az erős, negatív érzelmi töltetű válaszokkal rendelkezők pedig kevésbé érdeklődnek a politika iránt. Előzetes várakozásainkkal szemben a politikára vonatkozó pozitív asszociációkat hazánkban elsősorban nem a kulturális tőke mértéke határozza meg, hanem az, hogy valaki jobboldalinak vallja-e magát vagy sem.

Kulcsszavak: politikai érdeklődés, politikával kapcsolatos asszociációk, politikai affinitás

FACTORS INFLUENCING POLITICAL INTEREST- THE HUNGARIAN CASE FROM A EUROPEAN PERSPECTIVE

ABSTRACT

The paper aims to explain the decreasing trend of Hungarian citizens' political interest that is mirrored by datasets of the European Social Survey (ESS). The starting point for our analysis is that the explanation lies in the eradication of "politics" as an expression. We assume that there is a link between political associations and political interest: negative associations reduce, while positive associations increase the political interest of respondents. In addition, our research also reveals whether positive associations are linked to cultural capital, including the level of education. Based on our results, the more politically interested are those who do not have a strong affective opinion, while those with strong negative emotional responses are less interested in politics. In Hungary, positive associations related to politics are not primarily determined by the extent of cultural capital, but by identification with right-wing political ideology.

Keywords: political interest, association with politics, political affinity

¹ Szabó Andrea, tudományos főmunkatárs, MTA TK PTI. Oross Dániel, tudományos munkatárs, MTA TK PTI.

A POLITIKAI ÉRDEKLŐDÉSRE HATÓ TÉNYEZŐK EURÓPAI PERSPEKTÍVÁBAN – A MAGYAR ESET

BEVEZETÉS

A *European Social Survey* (ESS) hetedik hullámában a politikai érdeklődés új, eddig nem vizsgált dimenzióiról kérdezték a válaszadókat, amelyek révén többtinformációhoz juthatunk egy adott ország politikai rendszere, valamint az állampolgárok politikai részvételhez szükséges kompetenciáinak megítélése kapcsán. Fontosnak tartjuk, hogy a magyar állampolgárok politikai érdeklődését, mint az állampolgárok politikához kapcsolódó attitűdjének kulcsváltozóját európai összefüggésben mutassuk be (Oross–Szabó 2017).

Tanulmányunkban a politikai érdeklődés annak mértékét fejezi ki, hogy a politika mennyire kelti fel az állampolgárok figyelmét (Van Deth 1990: 275–278). Amikor a különböző nemzetközi vizsgálatok politikai érdeklődésre vonatkozó változóinak megbízhatóságát tesztelték (Lee et al. 2015), a szerzők azt találták, hogy a változó az egyes adatbázisokban rendkívüli hasonlóságot mutat, a különböző vizsgálatokban rögzített különböző skálatartományú változók működése közötti különbségek nem szignifikánsak, s a rendelkezésre álló adatok bőségét is figyelembe véve a politikai érdeklődést mérő változót érdemes volna gyakrabban bevonni nemzetközi összehasonlító elemzésekbe.

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy az ESS, valamint más empirikus kutatások adataira támaszkodva bemutassuk a politikai érdeklődés alakulását. Nem egyszerűen a politikai érdeklődés alapmegoszlásának vizsgálatára törekszünk tehát (az is érdekes persze), hanem magyarázatot kívánunk adni arra, hogy nemzetközi összehasonlításban miért olyan a magyarok érdeklődése, mint amit az adatok mutatnak. Ez utóbbi kérdés megválaszolásához saját kvalitatív és kvantitatív vizsgálatot készítettünk, amely a politikára vonatkozó asszociációk elemzését teszi lehetővé. Azt feltételezzük, hogy a magyarázat a „politika”, mint kifejezés erodálásában rejlik.

ELMÉLETI HÁTTÉR ÉS HIPOTÉZISEK

A politikai érdeklődés a politikai viselkedés vizsgálatának egyik kulcstényezője. Kialakulása, megléte a demokratikus állampolgári attitűdök alapját képezi, mert a politikáról elérhető tudás és információ megszerzésének nélkülözhetetlen alkotóeleme (Luskin 1990). A politikai érdeklődés kialakulása kapcsán a legtöbb tanulmány a család befolyását, az egyén gazdasági helyzetét és erőforrásait tekinti döntőnek. Tanulmányok sora mutatott rá arra, hogy az oktatásban eltöltött idővel összefügg a politikai érdeklődés, civil felelősségvállalás mértéke. (Kaid–Holtz–Bacha 2008: 420). Egyfajta tágan értelmezett politikai affinitás elengedhetetlen akár a választási részvétel, akár más politikai aktusokban való részvétel kialakulásához, egyúttal alapja lehet a politikai tér tudatos állampolgári használatának.

Inglehart szerint a hasonló kulturális örökséggel rendelkező országok közel állnak egymáshoz a politikai értékek „térképén” (Inglehart 1997: 335). Ez a koncepció széleskörű tudományos vitát generált, amire területi okokból ezúttal csak utalunk. Inglehart a volt kommunista országokat önálló politikai kultúráként kezeli, Európán belül különbséget téve ezen kívül katolikus, protestáns és angolszász kultúrák között is. Inglehart munkáját kritizálva Haller (2002: 149) úgy véli, hogy a kultúrák vallási, nyelvi, politikai és területi különbségek kombinációi. Huntington (2006) szerint értékek, normák, vallási normák és hasonló világnézetek kapcsolódnak a civilizációkhoz (Huntington 2006: 50), ami az általunk vizsgált esetben Európa különböző régióira is igaz.

A posztkommunista országok állampolgárai körében a politikától való távolságtartás és az alacsony politikai hatékonyságérzet máig komoly problémák. Figyelembe véve a politikáról alkotott elképzelések és a politikai viselkedés hasonlóságait, azt feltételezzük, hogy a „posztkommunizmus”, mint kategória nem veszítette el jelentőségét (Howard 2003). A posztkommunista országok változása lassan és egyenetlenül történik (Mierina–Rungule 2012).

Az ESS adatai lehetőséget nyújtanak számunkra arra, hogy megvizsgáljuk a politikai érdeklődés változásának trendjét, különös tekintettel Magyarország helyzetének változására. A kutatássorozat korábbi adatait vizsgálva Róbert Péter és Szabó Andrea (2016) arra a következtetésre jutott, hogy a magyar társadalom politikai érdeklődési szintje 2002-höz képest lassú, de szinte folyamatos csökkenést mutatott.

H1: A magyar adatok nemzetközi kontextusban történő vizsgálatakor azt feltételezzük, hogy jelentős regionális különbségek mutathatók ki Európában, így a politikai érdeklődést tekintve a hagyományos protestáns-katolikus (észak-déli) törésvonal és a volt kommunista országok sajátosságai (kelet-nyugati törésvonal), valamint a posztkommunista országok fent jelzett sajátosságai az általunk vizsgált ESS adatbázisokban is érvényesnek bizonyulnak.

Bár a politikai érdeklődés vizsgálata Magyarországon több évtizedes múltra tekint vissza, soha sem volt a hazai politikatudományi elemzések középpontjában. A politikai szociológiai vizsgálatok az 1980-as évektől alkalmazták a „Mennyire érdekli Önt a politika?” kérdést. Csepeli György és Szabó Ildikó például 1984-ben jelentette meg azt a tanulmányát, amelyből kitűnik, hogy 1980-ban a 14–30 évesek 12 százalékát érdekelte nagyon, 56 százalékát közepesen a politika, a kicsit érdeklődők 22, míg az egyáltalán nem érdeklődők 9 százaléknyan voltak (Csepeli–Szabó I. 1984: 27–28, Szabó I. 2000: 92). Főként a fiatalok politikai érdeklődését vizsgálták trendszerűen a kutatók, a felnőtt népességgel kapcsolatosan leginkább magyarázó változóként merült fel az érdeklődés (lásd pl. Gázsó F.–Gázsó T.1993, Stumpf 1995, Szabó I.–Örkény 1998, Gázsó F.–Laki 2004). Mindez abból is adódhatott, hogy a politikai szocializációs szakirodalom alapján a politikai érdeklődés kialakulásának kulcsfontosságú időszaka a középiskolás kor utolsó egy-két éve, valamint a felsőfokú tanulmányok időszaka (Percheron 1974, 1999). A bevonódás ekkor történhet meg, ekkor alakulnak ki – vagy legalábbis alapozódnak meg –, azok a készségek, tudások, értékek és attitűdök, amelyek a felnőttek többsége számára a későbbi politikai kötődések alapjául szolgálnak. A hazai politikatudományi irodalom fenti sajátosságát figyelembe véve elemzésünkben kiemelt figyelmet szentelünk a fiatalokra vonatkozó legújabb hazai és nemzetközi vizsgálatok eredményeinek.

A fenti sajátosságok azonban még nem nyújtanak maradéktalan választ arra a kérdésre, hogy a politikai érdeklődés tüzetes vizsgálatára miért nem történtek érdemi kísérletek az 1990 és 2000-es években (szemben

például a választói magatartás alapos, többszemponútú megismerésével). Hogy csak egy eklatáns példával bizonyítsuk állításunkat: a Politikatudományi Szemle 1992 és 2017 között megjelent összes cikkének címében egyetlen alkalommal sem szerepel a „politikai érdeklődés” kifejezés, továbbá nem találtunk olyan cikket, amely ezt a témát empirikus eszközökkel alaposan körüljárta volna.

Tanulmányunkban a politikai érdeklődés mögöttes tényezőinek egyikeként, a politika szóra vonatkozó asszociációkat és a politikai érdeklődés kapcsolatát is vizsgáljuk. Ennek háttere, hogy Annick Percheron francia szociológus a szocializáció három szintjét különbözteti meg: a technikai képzést, a tapasztalati szocializációt és a politikai nyelv elsajátítását. Véleménye szerint minden kultúra abban a jelentésvilágban él, melyet az egyén fel tud építeni magában. Értelmezésében a szocializáció része a politikai jelek elsajátítása (Percheron 1974/1999: 14). Mára klasszikussá vált politikai szocializációs vizsgálatában a francia gyermekek politikai szókincsét elemezte (Percheron 1974/1999: 79–99). Azt találta, hogy minél átpolitizáltabb a szókészlet és minél erősebben utal a választásokra, annál kevésbé ismerik a gyerekek és annál ellenségesebbek vele szemben. A franciák összességében igyekeznek nem beszélni a politikáról, mert a politika konfliktusok és viták forrása. Azt feltételezzük, hogy a fenti franciaországi vizsgálathoz hasonlóan a politika szó értelmezésében mutatkozó eltérések ideológiai orientáció alapján elkülönülő csoportokra vezethetők vissza.

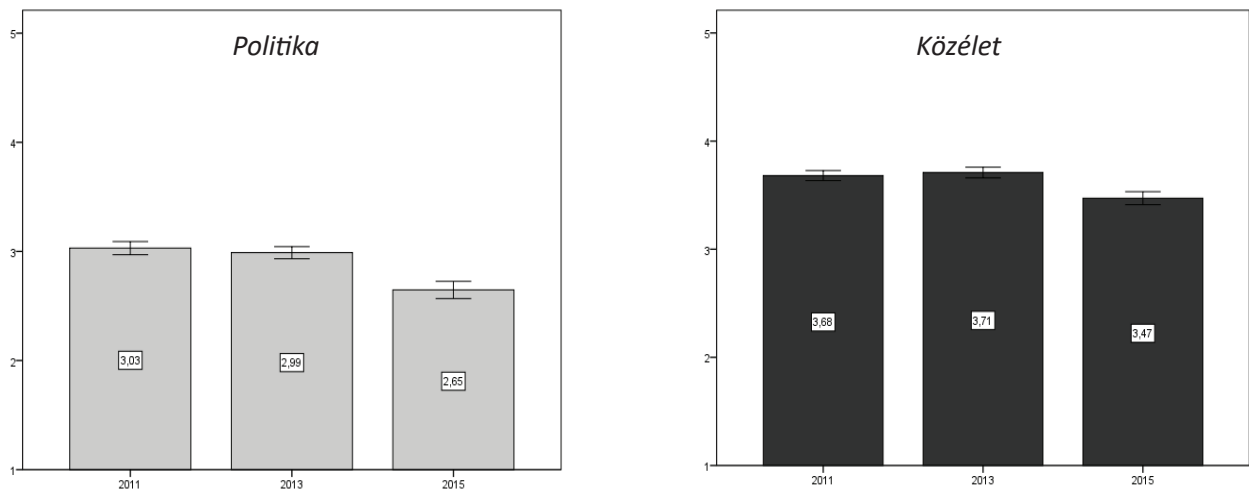
A témához kapcsolódóan a fentiekén túlmenően figyelembe vesszük a hazai politikai diskurzus változását is. Szűcs Zoltán Gábor tanulmányában (2012) azt állítja, hogy az ezredforduló időszaka fordulópontnak bizonyult a magyar politikai gondolkodás történetében is: míg a kilencvenes éveket egy úgynevezett szociologizáló politikai nyelv dominanciája határozta meg, a kétezres évek egy újkonzervatív nyelv megjelenéséről, elterjedéséről szóltak. Tanulmányában a politikai diskurzusban megjelenő nyelvi alakzatokra (pl. alapfogalmakra, témakonstrukciókra, narratívákra, normákra) és az ezek használatából kirajzolódó diszkurzív stratégiákra fókuszálva leírja az újkonzervatív nyelv legfontosabb sajátosságait (Szűcs 2012: 132), majd arra a következtetésre jut, hogy még azon politikai szereplők számára is orientációs pontként szolgált egy újkonzervatív nyelvre épülő diskurzus, akik egyébként más eszközöket tartottak megfelelőnek a politikai valóság értelmezésében. Az újkonzervatív nyelv egyszerre értelmezési keret (valóságértelmezés) és politikai stratégia is. Politikai stratégia egyrészt azért, mert megnehezíti az ellenfél dolgát, másrészt a hétköznapi emberek számára ismerőssé teszi a politikát., vagyis közel viszi életvilágukhoz a politikát és a politikai nyelven keresztül a politikai cselekvést. A politika így arról is tud szólni, amire az emberek vágnak, amitől félnek, egyáltalán önmagukról. Aki ezt a nyelvet elsajátítja, magáévá teszi az egész Fidesz által uralt politikai diskurzust. Úgy véljük, hogy az újkonzervatív nyelv dominánssá válása a politika korábitól eltérő értelmezéséhez vezet.

POLITIKA ÉS KÖZÉLET SZÉTVÁLASZTÁSA

A 2010-es évek óta a hazai szakirodalomban kibontakozóban van egy tudományos diskurzus a politikai érdeklődés és a vonatkozó attitűdök változásáról, illetve arról, hogy érdemes lenne a politikai érdeklődést megkülönböztetni a közéleti, társadalmi problémák iránti érdeklődéstől.

Egy egyetemista-főiskolás vizsgálat három etapjának (2011, 2013, 2015) eredményei jelezték először (Szabó–Oross 2017, Szabó–Oross 2014), hogy a politika iránt érezhetően, statisztikailag releváns módon kisebb

1. ábra. A közélet és a politika megítélése az egyetemisták és főiskolások között, 2011/2012, 2013 és 2015
Egytől ötig terjedő skála átlagai (1 = egyáltalán nem érdeklő, 5 = nagyon érdeklő)

Forrás: Az Aktív Fiatalok 3 hullámának egyesített adatbázisa. N=4810

az érdeklődés, mint a „közélet” iránt (1. ábra) oly módon, hogy míg a politika esetében fokozatos csökkenő tendencia mutatható ki, addig a közélet viszonylatában stagnálásról, illetve kisebb elmozdulásról beszélhetünk.²

Pataki Gyöngyvér (2013) a debreceni egyetemisták körében egy olyan projektív módszert alkalmazott, amely lehetővé tette az intézmények politikai szocializációban betöltött szerepének összevetését a hallgatók köréről alkotott elképzeléseivel. A tanulmány megállapította, hogy a hallgatók a közélet fogalma alatt az általában vett magyar emberről vagy a közvetlen hétköznapijokban lejátszódó eseményekről beszéltek, ami arra utal, hogy állampolgári kultúrájukból hiányzik a közélet modern társadalmakra jellemző képe. Az eredmények alapján személyes viszonyuk is nélkülözi az aktív, résztvevő állampolgárra jellemző késztetéseket. A magyar közélet kapcsán a bűnözés, a kilátástalanság és az irányítottság tematizálódott. A politikai véleménynyilvánítás tabuként jelent meg, a hallgatók a nézetek ütköztetését nem tekintik a követendő értelmiségi ethosz részének. A fiatalok elhatárolódnak a közélettől, ennek okaként a politikai aktorok dilettantizmusát, a demokratikus érdekartikuláció hiányát és a magánérdek túlsúlyát nevezték meg (Pataki 2013: 104–105).

A politika és a közélet fogalma – állításunk szerint – elválik egymástól. A közélet egy szélesebb, kevésbé átideologizált és kevésbé átpolitizált fogalom. A politika viszont erősen negatív értéktöltetű, függőségi viszonyrendszerre építő, a hétköznapi valóságtól teljesen elszakadt fogalom. Ennek megnyilvánulása a már hivatkozott egyetemista kutatásokban is tetten érhető. A hallgatóknak ugyanis nyitott kérdésre válaszolva, saját szavaikkal kellett megfogalmaznia, hogy mit jelent számukra a politika. Az alábbi ábra jól mutatja, hogy 2013 és 2015 között a politikával kapcsolatos asszociációk az egyébként is túlnyomóan negatív kontextusból a teljesen negatív kontextusba kerültek át. Míg 2013-ban a leggyakoribb említés a hazugság volt, addig 2015-ben a magyar egyetemisták és főiskolások a korrupcióval azonosították a politikát. 2013-ban fel-felbukkantak a korrupció mellett olyan értéksemleges kifejezések, mint hatalom, parlament, közélet, pártok, társadalom vagy vita, 2015-ben azonban hazugság mellett a csalás, a lopás, a „pénz” kifejezések is erőteljesebbé váltak. (Oross–Szabó 2017).

² Hasonló következtetésre jutott a Magyar Ifjúság Kutatás 2016 adatfelvétele alapján a nagymintás ifjúságkutatást vezető kutatói team is. A 15–29 éves politikai érdeklődése ugyanis a 2000-es évek eleje óta tartóan két átlagpont körül mozog, míg a közéleti érdeklődés 2,5 átlagpontot meghaladó mértékű (Székely–Szabó 2016, 82).

nyei alátámasztották, hogy a politikai érdeklődés növekedése együtt jár az egyéni autonómia, a politikai készségek és kapcsolatok növekedésével, vagyis a politikai érdeklődés a fiatalok politikai fejlődésének alapját képezi.

Az iskola politikai szocializációban játszott szerepét vizsgálva a Koskimaa–Rapelli szerzőpáros (2015) kimutatta, hogy még a rendkívül fejlettnak számító finn iskolarendszerre is igaz, hogy az iskola szerepe általában véve (amennyiben nem vezet be speciális, a diákok állampolgári ismereteit fejlesztő képzéseket) másodlagos a család, illetve a kortársak politikai érdeklődést meghatározó szerepével összevetve. Az iskola szerepe a tekintetben meghatározó, hogy teret ad a politikára vonatkozó tények elsajátításához. A Claes–Hooghe szerzőpáros (2017: 43) a politikai ismeretek oktatásának a politikai bizalomra gyakorolt hatását belga diákok körében folytatott panelvizsgálatokon elemezve jelezte, hogy az oktatásnak pozitív hatása van a bizalomra. Közvetlenül a politikát érintő kérdések oktatása a fiatalok politikai érdeklődésére hat, míg az egyéb, demokratikus légkörrel összefüggő közvetett tényezők (például az osztály légköre, az oktatás szellemisége) a politika iránti bizalomra gyakorol hatást.

H3: Úgy véljük, hogy a kulturális tőke, ezen belül is a megszerzett iskolázottsági szint befolyásolni fogja azt, hogy ki milyen asszociációkkal rendelkezik a politikáról. Magasabb iskolázottság révén a kérdezettek kevésbé negatív válaszokat tudnak adni, ez pedig a politikai érdeklődésre is közvetve hatni fog.

ADATOK ÉS MÓDSZERTAN

Tanulmányunkban döntően két adatfelvétel eredményeit használjuk. Az első a European Social Survey (ESS), amely 2002 óta két évente összehasonlító nemzetközi adatokkal szolgál az európai társadalmak demográfiai, társadalmi állapotáról, a lakosság politikai és közéleti preferenciáinak alakulásáról és a társadalmi attitűdök, illetve a cselekvéseket befolyásoló értékek változásairól. Ezidáig Magyarországon az ESS 7 hulláma készült el.³ A megkérdezettek száma hullámonként 1500–2000 fő volt, amely a 15 éven felüli népességet reprezentálta.⁴

Kiegészítő kutatásként tanulmányunkban egy telefonos adatfelvétel eredményeit is figyelembe vesszük. 2016 október folyamán a Századvég készített egy 1000 fős, a magyar felnőtt népességre nem, korcsoport, település típusa és régió alapján reprezentatív omnibusz adatfelvételt (továbbiakban lakossági omnibusz-adatfelvétel), amelybe kérésünkre néhány, a politikával kapcsolatos kérdés is bekerült.⁵

Szintén figyelembe vettük az NKFIH (119603: *Részvétel, képviselet, pártosság*) által támogatott választáskutatási program keretében készített négy darab fókuszcsoportos beszélgetés eredményeit.⁶ A 8–8 fős beszélgetések során külön témablokk szólt a politika és a közélet megkülönböztetéséről. A fókuszcsoportos beszélgetésen résztvevőknek projektív technikával el kellett képzelniük a egy képzeletbeli Közélet Országot és egy képzeletbeli Politika Országot.

3 Az egyes kutatások módszertanáról részletesen lásd: <http://ess.tk.mta.hu/modszertan/>.

4 Az ESS adatfelvételével összefüggésben érdemes utalni Róbert–Oross–Szabó (2017) cikkére, akik felvetik az adatfelvételekkel összefüggő választási hatásokat. Úgy vélik, hogy azokban az években, amikor az adatfelvétel és az országgyűlési (és ezzel párhuzamosan az önkormányzati) választások egybe esnek, annak érdemi hatása lehet a kapott adatokra különösen a politikai aktivitás, és véleményünk szerint a politikai érdeklődés terén egyaránt (Róbert–Oross–Szabó 2017: 127–128).

5 Adatfelvétel módja: CATI. Adatfelvétel ideje: 2016. október 21–27. A kutatás lebonyolításáért és az adatok rendelkezésre bocsátásért köszönettel tartozunk a Századvég Alapítványnak.

6 A beszélgetések Budapesten, Miskolcon és Pápán 2017 májusában készültek.

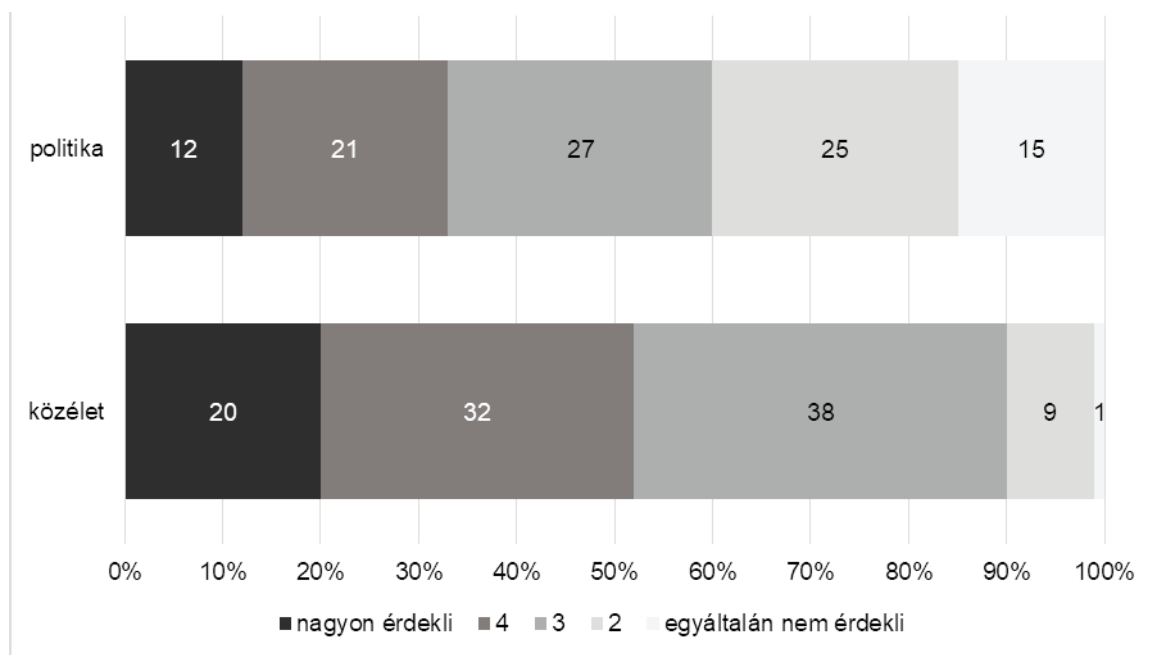
FÜGGŐ VÁLTOZÓ

Vizsgálatunkban a függő változó a politikai érdeklődés, amelyet az ESS hagyományosan attitűdskálával mér. A skála négy értéket vehet fel (4-nagyon érdeklődik, 1-egyáltalán nem érdeklődik. A skálának nincs közepe, ezért a kérdezetteknek mindenképpen valamelyik oldalra el kellett helyezniük saját politikai affinitásukat.

Az elemzésben használt második, lakossági omnibusz-adatfelvétel 5 fokú skálát használ (5-nagyon érdeklődik, 1-egyáltalán nem érdeklődik). A skála nonverbális jellegű, azaz csak a két szélsőérték van megnevezve, a köztes értékek – beleértve a középértéket – viszont nem. A változó megoszlását az alábbi ábra mutatja.

3. ábra.

*Mennyire érdeklik Önt a közéleti kérdések, társadalmi problémák? Mennyire érdekli Önt a politika? 2016
Egytől ötig terjedő skála megoszlása (1 = egyáltalán nem érdekli, 5 = nagyon érdekli)*

Forrás: lakossági omnibusz-adatfelvétel, 2016.

Politikai érdeklődés átlaga: 2,9; közéleti érdeklődés átlaga: 3,59 átlagpont.

A két változó közötti kapcsolatra vonatkozó statisztikák: Pearson χ^2 : 552,423, sig: 0,000; Cramer V: 0,371. Pearson's R: 0,593, sig: 0,000.

MAGYARÁZÓ VÁLTOZÓK

A második hipotézis teszteléséhez magyarázó változóként a fentebb már jelzett, 2016-ban készült lakossági omnibusz adatfelvétel során alkalmazott nyitott kérdést használjuk. A kérdés pontosan így hangzott: „Mi az az első szó, ami eszébe jut erről a kifejezésről: politika?” A politikával kapcsolatos asszociációkat több lépésben szűkítettük dichotóm változóvá. Először 3 kategóriát képeztünk: negatív, neutrális és pozitív asszociációk. Negatív asszociációk közé került minden olyan szó, szinonima, amely az alábbi táblázatban felsorolt 9 szókapcsolat köré csoportosult.

A második csoportban a semleges, közpolitikai leírószavak szerepelnek (kormánytól közéletig). A negatív és a semleges válaszok elválasztása viszonylag egyszerű feladat, a semleges és pozitív attitűdök közötti határ ugyanakkor korántsem annyira nyilvánvaló. Különösen vitatott lehet, hogy a verseny, intézkedés, diplomácia szócsoport a neutrális vagy a pozitív asszociációk közé kerüljön-e.

1. táblázat.

A szóasszociációk megoszlása negatív – neutrális – pozitív értékelések között

Kifejezés	Említések száma
<i>Negatív</i>	
Korrupció–pénz–lopás	170
Konkrét durva szitokszó	96
Hazugság–megtévesztés–manipuláció	89
Ellentét–feszültség–acsarkodás	57
Nem szeretem–utálok–gyűlölöm	36
Szükséges rossz	32
Kaotikus–szövevényes–túl bonyolult	14
Inkorrekt–értékvesztés	6
Egyéb negatív	4
Összesen	504
<i>Neutrális</i>	
Irányítás–intézkedés–verseny–diplomácia	42
Kormány–országgyűlés–magyarország–közösség	55
Hatalom–népképviselő	15
Pártok–politikusok–képviselők	15
Érdek–érdekérvényesítés–képviselő	12
Fidesz–Orbán Viktor	10
Közélet, migráció, egyéb semleges szó	4
Összesen	153
<i>Pozitív</i>	
Pozitív szókapcsolatok (pl. Politikusok értünk dolgoznak, a politika fontos, minden, az élet maga)	39
Felelősség-felelősségvállalás	8
Demokrácia	6
Összesen	53
Egyéb, semmi, nem érdekel, nem válaszol, értékelhetetlen	296

Forrás: Lakossági omnibusz-adatfelvétel, 2016.

Erősen pozitív véleménnyel („maga a demokrácia, nem más, mint az élet”, „a politikusok értünk dolgoznak”, stb.) ugyanakkor igen kevesen rendelkeznek Magyarországon. E dilemmákra, valamint az alkalmazott megoldásra az elemzés későbbi szakaszában visszatérünk.

KONTROLLVÁLTOZÓK

A magyarázó modellekben kontrollváltozóként használtuk a szokásos szociodemográfiai változókat, a nemet, a kort, a gazdasági aktivitást (aktív/pénzkereső vagy sem), az állandó lakhely szerinti település típusát és az iskolázottságot az adott statisztikai módszernek megfelelő kódolással.

A politikai típusú változók közül a bal-jobb orientációt vontuk be az elemzésbe. Bár rendelkezésünkre állt a pártpreferencia, de a két változó közötti relatíve magas kapcsolat (Cramer’V=0,455) miatt úgy döntöttünk, hogy inkább az előbbi változót használjuk kontrollváltozóként. Megjegyzendő, hogy az adatfelvétel a bal-jobb orientációt nem a hagyományos többfokú nonverbális skála, hanem egy három értékű változó segítségével vizsgálta, ahol 1=bal, 2=centrum, 3=jobboldali, ezért a baloldali versus jobboldali orientációt két darab 0–1 értékű változóvá kódoltuk (külön a baloldalit és külön a jobboldalit).

Az elemzés elején leíró statisztikai eredményeket mutatunk be, majd ANOVA statisztikákat futtatunk, illetve regressziós modelleket elemzünk.

EREDMÉNYEK

A politikai érdeklődés trendjei 2002–2015

A European Social Survey adatfelvételei alapján Róbert Péter és Szabó Andrea (2016) úgy véli, hogy a magyar társadalom politikai érdeklődési szintje 2002-höz képest lassú, de szinte folyamatos csökkenést mutatott. Míg 2002-ben az 1–4 skála átlaga 2,37 ponton állt, addig 2015-ben 1,96 átlagpont volt, úgy, hogy egy-egy évben, egészen pontosan a választások éveiben (lásd sötét színű sorok) stagnált, vagy minimális mértékben emelkedett. A tendencia viszont összességében nagyon is világos irányt mutat (lásd változás 2002-höz képest oszlop). 2010-et követően felgyorsult a politikai érdeklődés csökkenése, 2012-ben a mérések történetében először 2 átlagpontnál alacsonyabb érdeklődés alakult ki, amely 2015-re is megmaradt.

2. táblázat
A politikai érdeklődés szintjének változása, 2002–2015
(1–4 fokú skála átlaga, ahol 1=egyáltalán nem érdeklő, 4=nagyon érdeklő)

ESS hullám	átlag	változás az előző hullámhoz képest	változás 2002-höz képest	esetszám	szórás
ESS1 – 2002	2,370	–	–	1681	0,862
ESS2 – 2005	2,263	-0,107	-0,107	1498	0,931
ESS3 – 2006	2,287	+0,024	-0,083	1512	0,924
ESS4 – 2009	2,201	-0,086	-0,169	1543	0,916
ESS5 – 2010	2,213	+0,012	-0,157	1560	0,901
ESS6 – 2012	1,945	-0,268	-0,425	2003	0,859
ESS7 – 2015	1,964	+0,019	-0,406	1696	0,864
Minden hullám	2,167	–	–	11492	0,905

Jelmagyarázat: sötét színnel jelezve a választások éve. $F=58,437$, $sig=0,000$; $Eta^2=0,030$

Forrás: Róbert–Szabó 2016, 209, 2. táblázat.

Az ESS 2002 és 2015 között lezajlott hét hullámában 16 olyan ország található⁷, amely részese volt az összes adatfelvételnek. Ezen országok között található Magyarország is, ezért a fentiekben bemutatott értékek jelentőségét és tendenciáját nemzetközi összehasonlításban is be tudjuk mutatni. A könnyebb olvashatóság és értelmezhetőség érdekében nem a politikai érdeklődés átlagait közöljük az egyes években, hanem az eredmények alapján képzett országsorrendet.⁸ Ebben a sorrendben első helyen mindig az az ország áll, ahol legmagasabb az érdeklődés négyfokú skálájából számított átlag, és a 16. mindig az az ország, amelynek politikai érdeklődési átlaga a legkisebb. Az utolsó előtti oszlopban a hét adatfelvételi hullám alapján számított érdeklődési átlagot mutatjuk be demonstrálva, hogy az esetek többségében igen kicsi, helyenként elhanyagolható a különbség az egyes országok között. Végül az utolsó oszlop egy százalékos megoszlás eredményeit jelzi (egyáltalán nem érdeklődik (1-es érték) / a nagyon érdeklődik (4-es érték)). Minél kisebb a szám, annál többen vannak a nagyon érdeklődők az egyáltalán nem érdeklődőkhöz képest.

⁷ A 16 országról lásd az alábbi táblázatot.

⁸ Az egyes évekre vonatkozó átlagokat a mellékletben közöljük. A táblázatból kitévnik, hogy a „számtengerben” található adatok között helyenként csak alig érzékelhető különbségek vannak, ezért tartottuk indokoltnak a sorrendek használatát.

3. táblázat.

A politikai elégedettség átlagai alapján képzett helyezési sorrend változása az ESS adatai alapján

Ország	ESS 1	ESS 2	ESS 3	ESS 4	ESS 5	ESS 6	ESS 7	sorrendek átlaga	sorrendek szórása	átlagos érdeklődés	nem érdeklődik/ nagyon érdeklődik
Dánia	2	1	1	1	1	1	2	1,29	0,49	2,817	26,9
Németország	1	3	5	2	3	2	1	2,43	1,40	2,721	34,47
Hollandia	3	4	4	3	2	4	5	3,57	0,98	2,666	87,43
Svájc	4	2	3	4	5	3	4	3,57	0,98	2,660	64,35
Svédország	5	5	2	5	4	5	3	4,14	1,21	2,653	65,00
Norvégia	6	6	6	9	6	7	8	6,86	1,21	2,511	77,55
Nagy Britannia	7	8	7	7	7	9	6	7,29	0,95	2,457	163,37
Finnország	8	7	8	10	8	6	7	7,71	1,25	2,466	136,26
Franciaország	13	13	9	8	9	8	9	9,86	2,19	2,388	149,74
Belgium	11	9	10	12	10	10	10	10,29	0,95	2,338	233,68
Írország	10	10	11	6	14	12	13	10,86	2,61	2,313	267,69
Szlovénia	14	11	12	11	11	13	11	11,86	1,21	2,303	286,28
Lengyelország	12	12	13	13	12	11	14	12,43	0,98	2,272	321,53
Magyarország	9	14	14	14	13	15	16	13,57	2,23	2,167	373,41
Spanyolország	16	15	15	15	15	14	12	14,57	1,27	2,059	420,48
Portugália	15	16	16	16	16	16	15	15,71	0,49	2,011	734,94

Forrás: ESS1–7. Saját számítás.

A 3. táblázat számtalan tanulsággal szolgál a politikai érdeklődés alakulását tekintve. Az ESS adatfelvételei alapján a legmagasabb politikai érdeklődéssel rendelkező ország Dánia, amelynek polgárai nem egyszerűen nagyon érdeklődnek a politika iránt, de tendenciájában, tehát tartósan és következetesen magas a politikai érdeklődésük (lásd a sorrend átlagát és szórását). A táblázatból kiolvasható, hogy Németország 15 éven felüli népessége stabilan a második helyen található, ugyanakkor esetükben nagyobb a helyezések szórása (1,4), az egyes pozíciók közötti mozgás. Hollandia és Svájc sorrendje hajszálpontosan azonos, a két ország lakossága tartósan magas politikai érdeklődéssel rendelkezik. Az adatok rámutatnak, hogy a magas politikai érdeklődéssel rendelkező országok mindegyike vagy észak-európai vagy ún. mag-európai ország.

A közép- és dél-európai országok mindegyike a politikai érdeklődés átlagaiból képzett sorrend alsó harmadában helyezkedik el úgy, hogy a három közép-európai országot a két dél-európai ország követi, illetve zárja a listát. Az ESS összes hullámába bekerült országok közül Portugáliában a legkisebb a politikai érdeklődés, és hasonlóan a lista élén álló Dániához, ebben az esetben is tartós és következetes attitűdről beszélhetünk. A másik dél-európai országban, Spanyolországban az ESS ötödik hullámáig a politikai érdeklődési sorrend stabilan a 15. helyet jelentette, majd a hatodik, illetve különösen a hetedik hullámban egy emelkedő tendencia bontakozott ki. Ennek kimenetele, tartóssága a következő, 8. hullámban már egyértelműen kimutatható lesz.

A közép-európai országok között Szlovénia, Lengyelország és Magyarország a sorrend oly módon, hogy Szlovénia az első hullámot kivéve a 11. hely körül található, Lengyelország esetében pedig a 12. és 13. helyezés a leggyakoribb. Szlovénia és Lengyelország számára egyaránt a 11. és a 14. pozíció volt az elért legkisebb és a legmagasabb helyezés.

Külön érdemes Magyarországról szólni. A 16 országból álló listán ugyanis épp Magyarország az az ország, amely esetében a kezdő és a végsorrend a legnagyobb távolságra található egymástól. 2002-ben a magyar 15 éven felüli népesség a 16 ország politikai érdeklődési átlagát figyelembe vevő helyezési lista 9. helyén állt, azaz a középmezőnyben helyezkedett el, megelőzve az összes közép- és dél-európai országot és több nyugat-európai országot is.⁹ A második, azaz 2005-ben készített mérésben viszont a 14. helyre csúszott vissza Magyarország, amely minimálisan változott a későbbi adatfelvételek során. A legalacsonyabb, 16. azaz lista végi helyezést az utolsó, 2015 tavaszán készített adatfelvétel (ESS7) idején vette fel Magyarország, oly módon, hogy az ötödik hullámtól fokozatosan csúszik lefelé a pozíciója. Vagyis az első táblázatban közölt magyar politikai érdeklődés-átlagok és változásértékek ténylegesen leképeződtek az európai országsorrend vonatkozásában.

A táblázat arra is utal, hogy Magyarországon az egyik legnagyobb az átlagok szórása, és a közép-európai régióon belül itt a legnagyobb a politika iránt nagyon érdeklődők és egyáltalán nem érdeklődők közötti különbség. Magyarországon tehát a politikát nagyon elutasítók vannak jelentős, döntő többségben.

Összességében Magyarországon a politikai érdeklődés átlaga 2,1 átlagpont körüli, amely lefelé mutató tendenciát mutat. Az átlagok alapján készített országsorrendben a 9. helyről induló Magyarország a lista legvégeére került, és az is látható, hogy a három közép-európai ország közül is a politikai iránt legkevésbé érdeklődők közé tartozunk. Nyilvánvalóan adódik a kérdés, hogy mi az oka ennek a speciális magyar esetnek? Milyen tényező húzódhat meg a magyar társadalom politikával kapcsolatos erős fenntartása mögött? Különösen annak fényében, hogy mint láttuk, a közéleti érdeklődés jóval magasabb értéket mutat a különböző mérések során.

A második hipotézis tesztelése

H2. A magyarországi adatok sajátosságait figyelembe véve azt feltételezzük, hogy a magyar állampolgárok esetében a kapott eredmények a politikával kapcsolatos negatív konnotációkkal állnak összefüggésben. Azt feltételezzük, hogy minél negatívabb asszociációkkal rendelkezik valaki a politikáról, annál kevésbé fog érdeklődni iránta, azaz annál inkább taszítani fogja a politika. A kevésbé affektív jellegű válaszokhoz viszont magasabb politikai érdeklődés társul.

Eredményeink bemutatásának elején tehát amellet kívánunk érvelni, hogy a magyar társadalom politikával szembeni fenntartása a politika, mint fogalom negatív konnotációjával áll összefüggésben.

Annak érdekében, hogy a politika és a közélet fogalmát pontosabban elkülöníthessük, 2017-ben egy fókuszcsoporthoz beszélgetés-sorozat¹⁰ keretében arra kértük a résztvevőket, hogy képzeletben utazzanak el a magyar közélet, illetve a magyar politika országába.

A beszélgetéssorozat alapján a Közélet Országáa nagyon sokszínű, harsány, mint egy piactér. Mindenki beleszól mindenki más dolgába, mindenkit meghallgatnak, de az ország nem fejlődik. Demokrácia van, de ez azt is jelenti, hogy nagyon nehéz döntéseket hozni, mert mindenkinek van szavazati joga és mindenki mást akar.

9 Emlékeztetőül szeretnénk jelezni, hogy 2002-ben, az első mérés évében volt a rendszerváltoztatást követő legmagasabb részvételt produkáló országgyűlési választás Magyarországon, míg a második mérésre 2005 tavaszán egy relatíve nyugalmi politikai helyzetben került sor (lásd Róbert–Oross–Szabó 2017:128).

10 NKFIH 119603: Részvétel, képviselet, pártosság. Választáskutatás, 2018.

A résztvevők szerint a Politika Országát a bürokrácia, a korrupció, a vita, sokszor a veszekedés, háborúskodás jellemezné. Nyüzsgő, dinamikus ország, amire főleg a rövidtávú célok és az egyéni érdekek mindenek feletti érvényesítése a jellemző. Többen megfogalmazták, hogy a Politika Országáa egyfajta kirakatország: létezik egy csillogó felszín és mögötte a szomorú valóság. A gazdagság és a csillogás sokaknak vonzó, a politika országa a jó kapcsolatok és a korlátlan lehetőségek hazája.

A Politika és a Közélet Országá között látványos a különbség. A politika országában van a hatalom és a pénz, a közélet országa pedig a tömegek országa, ahol meg kell küzdeni az erőforrásokért. Ennek ellenére a Közélet Országával könnyebb azonosulni és a többség itt élne szívesebben. A Politika Országában úgy éreznék, hogy semmilyen kontrol nincs az életük felett, mindent helyettük, a fejük fölött döntenek el az ország vezetői. A résztvevők megfogalmazásában

„...A két ország között alá-felé rendeltségi viszony van...”

„...Közélet Ország Politika Ország gyarmata...”

”...Normál halandónak jobb a Közélet Ország, aki ambiciózusabb, annak jobb a Politika Ország...”

A felsőoktatási hallgatók körében 3 etapban készített kutatás eredményeit bemutató ábránk (3. ábra) alapján arra is lehet következtetni, hogy a politikára vonatkozó asszociációkból készített szófelhő egy szélsőségekre inkább hajlamos réteg véleményét tükrözi, így az egész társadalomra jellemző következtetéseket nem érdemes levonni belőle. Ezért végeztük el a teljes népességre vonatkozó hasonló jellegű szófelhő-elemzést is. 2016-ban, a 18 éven felüli népesség a politikával kapcsolatosan a következő asszociációkat említette.

4. ábra. Mi jut eszébe erről a szóról: „politika”? Az érvényes válaszok szófelhője (2016. október, lakossági minta, említések gyakorisága)

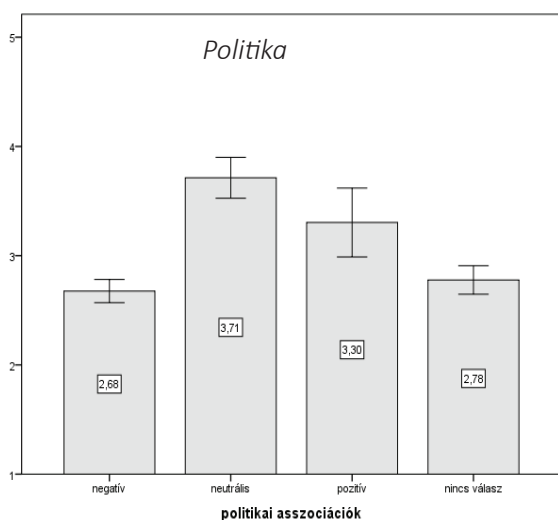
Forrás: Lakossági omnibusz, 2016. október. Saját számítás.

A válaszadók a politikát túlnyomórészt negatív kifejezésekkel jellemezték. Értelmezésükben a politika egyenlő volt hazugsággal, a viszályal, valamint a rosszal, de mindenekelőtt a korrupcióval. Ezek a jelzők nagyon is hasonlítanak az egyetemisták politika-asszociációihoz.

A második hipotézis érvényességének megállapítása érdekében a politikával kapcsolatos asszociációk és a politikai érdeklődés közötti primér kapcsolatot vizsgáltuk a fentebb jelzett, 2016-ban készült lakossági omnibusz adatfelvétel eredményei alapján. Az alkalmazott módszer a többszemponútú szórásanalízis (ANOVA) volt.

Az ANOVA eredményei szerint, a politikai érdeklődés és a politikával kapcsolatos asszociációk között kimutatható a kapcsolat (5. ábra). A negatív politikai asszociációkhoz – amelyek, mint láttuk, dominálják a véleményeket – alacsonyabb politikai érdeklődés társul (2,68 átlagpont). A neutrális értékelés esetében a legmagasabb a politikai érdeklődés (3,71 pont), míg a pozitív véleménnyel rendelkezők – akik a legkisebb arányban vannak – alacsonyabb érdeklődést mutatnak. Az asszociációval nem rendelkezők, vagy az értékelhetetlen választ adók politikai érdeklődési átlaga inkább a negatív véleményekéhez hasonlít (2,78). A függő változó, azaz a politikai érdeklődés szóródásának független változó által magyarázott része (eta²) nem kiemelkedően magas (0,091). A politikával kapcsolatos asszociációk tehát a politikai érdeklődés szóródásának kevesebb mint tizedét magyarázzák meg.

5. ábra. A politikával kapcsolatos asszociációk és a politikai érdeklődés, illetve a közéleti érdeklődés kapcsolata (ANOVA)

N=1005

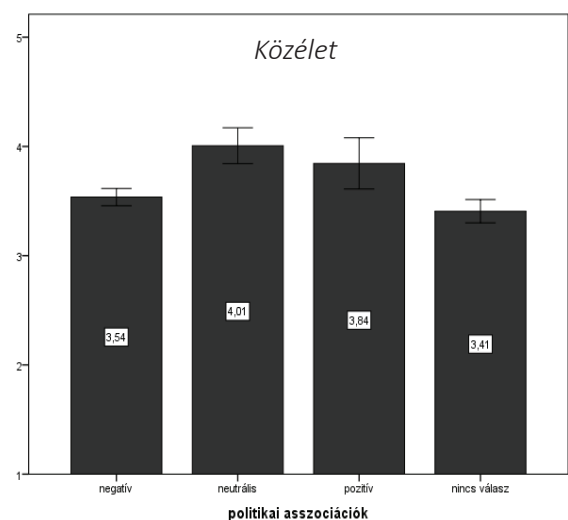
$F=33,174$, $Sig=0,000$, $parciális\ Eta^2=0,091$;

Scheffe-teszt:

„negatív” és „nincs válasz” között nem szignifikáns, $sig=0,712$;

„negatív” és „neutrális”, valamint „negatív” és „pozitív” között $sig=0,000$;

„neutrális” és „pozitív” között nem szignifikáns $sig=0,194$;

N=1005

$F=15,912$, $Sig=0,000$, $Parciális\ Eta^2=0,046$.

Scheffe-teszt:

„negatív” és „pozitív”, valamint a „negatív” és „nincs válasz” között nem szignifikáns, $sig=0,153$; $sig=0,309$;

„negatív” és „neutrális” között $sig=0,000$.

„neutrális” és „pozitív” között nem szignifikáns $sig=0,754$;

A politikai érdeklődés és a politika fogalmával kapcsolatos asszociációk kapcsolatát vizsgáló statisztikák közül a Scheffe-teszt $P \leq 0,05$ nem mutat szignifikáns különbséget a „negatív” asszociáció és a „nincs válasz”, valamint a „neutrális” és a „pozitív” vélemény között. Ezen adatok alapján azt vélelmezzük, hogy a politikáról való gondolkodás Magyarországon tulajdonképpen kétszertatú: vagy negatív jellegű, vagy a semleges különböző árnyalatai (nem negatív vélemények) jelennek meg. Aki tehát nem erősen negatív véleménnyel rendelkezik, az a politikailag érdeklődőbb táborba tartozik, az erős, negatív érzelmi töltetű válaszokkal rendelkezők pedig

kevésbé érdeklődnek a politika iránt.¹¹

A kapott eredmények alapján úgy döntöttünk, hogy a pozitív és semleges kifejezéseket a határok elmosódása miatt összevonjuk. A döntésünk eredményét az alábbi táblázat mutatja:

4. táblázat. A politikával kapcsolatos asszociációk megoszlása

	esetszám	százalék	esetszám	százalék
pozitív	53	5	206	21
neutrális	153	15		
negatív	504	50	504	50
nincs, vagy nem besorolható	296	30	296	29

Forrás: Lakossági omnibusz, 2016.

A közéleti érdeklődés esetében még kisebb magyarázott hányadról beszélhetünk ($\eta^2=0,046$), ráadásul az egyes kategóriák közötti különbségek is jóval kisebbek, és az esetek többségében nem szignifikánsak (kivéve a neutrális és a negatív asszociációk között). Nemcsak a kvalitatív, de a kvantitatív elemzés is azt erősíti, hogy a politika fogalma szorosabban tapad a politikai érdeklődéshez, az pedig a bemutatott elméletek alapján, a politikai önkép kialakulásához, mint az általánosabb közéleti érdeklődéshez. A kutatás fontos eredménye tehát, hogy mást mér a közélet és a mást a politika. A közéleti érdeklődés beemelését ezért nem tartjuk indokoltnak a további hipotézis teszteléséhez.

A későbbiek során, a fenti eredményeket figyelembe véve, a politikával kapcsolatos asszociációk dichotóm változóját (tehát negatív vagy nem negatív értékkel) használjuk az elemzéseinkben. Az elemzés két lépésben folytatódik. Azt a kérdést, hogy mennyire befolyásolja a politikával kapcsolatos asszociáció a politikai érdeklődést, érdemes tovább boncolni, másrészt a harmadik hipotézisben érdemes tesztelni, hogy a politikával kapcsolatos asszociációk hátterében milyen változók találhatók.

Mennyire befolyásolják a politikai érdeklődést a politikával kapcsolatos asszociációk?

A 2. hipotézis tesztelésének következő lépésében azt vizsgáljuk, hogy a politikai érdeklődést mennyire befolyásolják a politikával kapcsolatos asszociációk. Ennek vizsgálata bináris logisztikus regressziós modellek futtatásával történt.

Az alábbi táblázatból kitűnik, hogy a leíró statisztikák alapján vannak olyanok, a kérdésre választ adók egytizede, akik bár negatív asszociációt fogalmaznak meg a politikát illetően, mégis nagyon érdeklődnek iránta, illetve, másik oldalról, a semleges vagy pozitív választ adók 6 százalékát pedig egyáltalán nem érdekli a politika. Ezek tehát inkonzisztens válaszok. Az 5. táblázatból az is kiolvasható, hogy a semleges vagy pozitív asszociációkkal rendelkezők negyedét érdekli nagyon a politika, viszont lényegesen gyakoribb a négyes értéket választók

¹¹ ANOVA futtatásával a fenti eredményeket kontrolláltuk az iskolázottság, a kor, az állandó lakhely szerinti település típusa, valamint a gazdasági aktivitás (eltartott/aktív/nyugdíjas) változókkal. Minden bevont kontroll változó főhatása szignifikáns, de a hatás erőssége egyik esetben sem különösen magas. Relatív legerősebb a koré ($\eta^2=0,098$), ezt követi az aktivitás ($\eta^2=0,061$), az állandó lakhely szerinti település típusa ($\eta^2=0,052$) végül az iskolai végzettség ($\eta^2=0,045$). A kontroll változók bevonása után a politikai asszociációk hatása csökkent a fentebb bemutatotthoz képest ($\eta^2=0,062$). Hasonló megállapítások tehetők a politikai asszociációk és a kontrollváltozók együttes hatásairól: minden esetben szignifikáns, de nem erős hatásról beszélhetünk. A kontrollváltozók együttes hatásai közül érdemes kiemelni az iskolázottság és az állandó lakhely együttes hatását ($\eta^2=0,106$), amely a legmagasabb a bevont független változók közül.

(34%) aránya. Kétségtelen tehát, hogy a semleges és/vagy pozitív asszociációkhoz magasabb politikai érdeklődés társul, és fordítva, de a politikai érdeklődés nem lineárisan működő tényező.

5. táblázat. A politikával kapcsolatban negatív és nem negatív véleményt megfogalmazók politikai érdeklődése (a kérdésre választ adók százalékában)

	negatív asszociáció	semleges vagy pozitív asszociáció	összesen
egyáltalán nem érdeklő a politika	17	6	14
2	34	12	28
3	23	22	22
4	16	34	22
nagyon érdeklő a politika	10	26	14
összesen	100	100	100

Forrás: lakossági omnibusz, 2016.

A fenti táblázat alapján a középű, hármas értéket, amelynél a negatív és a nem negatív asszociációk aránya lényegében azonos volt, kivettük a politikai érdeklődés változóból. A negatív érdeklődési (1,2) és pozitív érdeklődési (4,5) értékeket összevontuk egy bináris változóba, ahol 0= nem érdeklődik a politikai iránt, az 1 jelentése pedig, hogy érdeklődik iránta. Az alábbi bináris logisztikus regressziós modellben megvizsgáltuk, hogy – a politikával kapcsolatos asszociációkon túlmenően – milyen más változók befolyásolhatják, magyarázhatják a politikai érdeklődést.

A regressziós modell hét lépésben (módszer forward (Wald)) vonta be azokat a magyarázó, illetve kontroll változókat, amelyek befolyásolják, magyarázzák a politikai érdeklődést. Gerő és Szabó 2017-es cikkükben arra utalnak, a politikai viselkedést a hagyományos rétegződési és osztálymodellek kevésbé magyarázzák, sokkal valószínűbb, hogy a politikának önálló magyarázó tényezői és modelljei vannak (Gerő–Szabó 2017:118, 128). Eredményeink alapvetően megerősítik a fenti megállapítást.

A táblázat rávilágít ugyanis arra, hogy a politikai érdeklődésre a politikával valamilyen módon összefüggő kérdések hatnak legjobban. Ha valakinek a politikával kapcsolatosan neutrális vagy pozitív asszociációja van, akkor *ceteris paribus* átlagosan 6,5-szeresére nő az esélye, hogy érdeklődni fog a politika iránt. A logisztikus regressziós modell a függő változó szórásának kb. 20 százalékát magyarázza (Nagelkerke R²=0,198). Kétségtelen tehát, hogy a politikával kapcsolatos nem kifejezetten negatív vélemények kialakulása kedvezően hat a politikai érdeklődésre.

A második bevont változó szintén politikai jellegű, az, hogy valaki jobboldalinak sorolja-e be önmagát vagy sem. Ebben az esetben *ceteris paribus* átlagosan 2,8-szeresére nő annak az esélye, hogy érdeklődni fog a politika iránt. A Nagelkerke R² értéke 0,053 ponttal emelkedik, azaz növekszik a független változók által a függő változó szórásából megmagyarázott hányad. Az ötödik modelltől kezdődően a baloldaliság is bevonásra kerül, ugyanakkor, az, hogy valaki önmagát baloldalinak tartja, csökkenti (Exp B=0,260) és nem növeli a politikai érdeklődést (ref=középen áll).

A harmadik modellben az első szignifikáns kontrollváltozó a kor. A kor bevonódása azt a nem meglepő eredményt jelzi, hogy az életkor előrehaladtával növekszik a politikai érdeklődés, ebben az esetben ugyanakkor az Exp(B) értéke 1,636, vagyis a politikai érdeklődés már nem nagyságrendekkel emelkedik, a Nagelkerke R² pedig 0,044 ponttal nő.

A vizsgálat talán legfontosabb megállapítása, hogy az iskolai végzettség egyetlen kategóriája kerül a modellekbe (ref=szakmunkás végzettségű), a legfeljebb 8 osztályt végzettké, méghozzá negatív előjellel (Exp B=0,251). Az, hogy valaki alapfokú végzettségű, tehát csökkenti a politikai érdeklődést. Az a feltételezés ugyanakkor, hogy az iskolázottság emelkedésével automatikusan emelkedik a politikai érdeklődés, ebben az adatbázisban nem igazolható.

A kor és az alapfokú végzettség mellett a kisvárosi állandó lakhely, valamint a nem kerül be a szociodemográfiai változók közül a modellekbe. Míg az előbbi csökkenti a politikai érdeklődést, az utóbbi esetében azt mondhatjuk, hogy a férfiak 1,8-szer nagyobb arányban érdeklődnek a politika iránt, mint a nők.

6. táblázat. A politikai érdeklődésre ható tényezők bináris logisztikus modellje.
Függő változó: politikai érdeklődés (1=érdeklődik) Módszer: Forward (Wald)

Lépés	bevolt változók	B	Exp(B)
Step 1	politikával kapcsolatos asszociációk (1=neutrális vagy pozitív)	1,873	6,506***
Step 2	politikával kapcsolatos asszociációk (1=neutrális vagy pozitív)	1,671	5,320***
	jobboldali (1=igen)	1,033	2,811***
Step 3	politikával kapcsolatos asszociációk (1=neutrális vagy pozitív)	1,680	5,367***
	Kor	,309	1,363***
	jobboldali (1=igen)	1,005	2,731***
Step 4	politikával kapcsolatos asszociációk (1=neutrális vagy pozitív)	1,750	5,757***
	Kor	,479	1,615***
	alapfokú végzettségű (1=igen)	-1,384	,251***
	jobboldali (1=igen)	1,065	2,901***
Step 5	politikával kapcsolatos asszociációk (1=neutrális vagy pozitív)	1,838	6,283***
	Kor	,547	1,729***
	alapfokú végzettségű (1=igen)	-1,379	,252***
	baloldali (igen=1)	-1,149	,317***
	jobboldali (1=igen)	,875	2,399***
Step 6	politikával kapcsolatos asszociációk (1=neutrális vagy pozitív)	1,819	6,168***
	Kor	,594	1,812***
	kisvárosi (igen=1)	-,835	,434***
	alapfokú végzettségű (1=igen)	-1,581	,206***
	baloldali (igen=1)	-1,345	,260***
	jobboldali (1=igen)	,797	2,218***
Step 7	politikával kapcsolatos asszociációk (1=neutrális vagy pozitív)	1,900	6,685***
	nem	,602	1,826***
	Kor	,590	1,805***
	kisvárosi (igen=1)	-,825	,438***
	alapfokú végzettségű (1=igen)	-1,435	,238***
	baloldali (igen=1)	-1,361	,256***
	jobboldali (1=igen)	,664	1,943***
	Constant	-2,348	,096

*** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$

Step 1: -2 Log likelihood: 670,568^a Cox & Snell R²: ,148

Nagelkerke R²: ,198

Step 2: -2 Log likelihood: 644,189^a Cox & Snell R²: ,188

Nagelkerke R²: ,251

Step 3: -2 Log likelihood: 621,225^a Cox & Snell R²: ,221

Nagelkerke R²: ,295

Step 4: -2 Log likelihood: 594,428^b Cox & Snell R²: ,258

Nagelkerke R²: ,345

Step 5: -2 Log likelihood: 584,391^b Cox & Snell R²: ,272

Nagelkerke R²: ,363

Step 6: -2 Log likelihood: 571,601^b Cox & Snell R²: ,288

Nagelkerke R²: ,385

Step 6: -2 Log likelihood: 563,784^b Cox & Snell R²: ,298

Nagelkerke R²: ,399

Összességében, a hét modell alapján a politikai érdeklődés azokra az idősebb, elsősorban férfi válaszadókra jellemző, akik önmagukat a jobboldalra sorolják, és képesek nem affektív, pusztán érzelmi, sőt indulati elemekre épülő fogalmi háttérrel azonosítani a politika fogalmát. A 7. modell alapján a függő változó szóródásának ilyen esetekben szokatlanul magas, közel 40 százalékát tudták a bevonásra került független változók megmagyarázni.

Ami az eredeti hipotézist illeti, megállapítható, hogy a politikai érdeklődést ténylegesen növeli a politikával kapcsolatos nem negatív asszociációk kialakulása, méghozzá igen jelentősen, de emellett több más tényező, dimenzió együttes hatásait is érdemes feltételeznünk a politikai érdeklődés kialakulásakor. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a politikával kapcsolatos objektívált gondolkodás nélkülözhetetlen a politikai érdeklődés létrejöttéhez, de ez önmagában még nem alakítja ki a politikai érdeklődést. Nyilvánvaló kérdés, hogy milyen tényezők segíti elő ennek kialakulását? Ezt a kérdést a 3. hipotézis segítségével vizsgáljuk.

A harmadik hipotézis tesztelése

H3: Úgy véljük, hogy a kulturális tőke, ezen belül is a megszerzett iskolázottsági szint fogja befolyásolni azt, hogy ki milyen asszociációkkal rendelkezik a politikáról. Magasabb iskolázottság révén a kérdezettek kevésbé negatív válaszokat tudnak adni. Ez pedig közvetve hat a politikai érdeklődésre.

Harmadik hipotézisünk tesztelése szintén bináris logisztikus regressziós modell segítségével történik. Az előző hipotézis során alkalmazott változóegyüttes bevonásával vizsgáljuk meg, hogy a politikával kapcsolatos asszociációkat mi befolyásolja leginkább. Ezen bevont kontrollváltozók között az iskolázottság is szerepel. A regressziós modell négy lépésben (módszer forward (Wald)) vonta be azokat a kontrollváltozókat, amelyek befolyásolják, magyarázzák a politikával kapcsolatos asszociációkat. A 7. táblázat és a hozzá tartozó statisztikák eredményei igen érdekes következtetések levonását teszik lehetővé.

Szembevetve, hogy nem olyan robusztus az eredmények statisztikája. Nagelkerke R2 értéke még a 4., teljes, minden szignifikáns változót tartalmazó modell esetében is 0,088, azaz a logisztikus regressziós modell a függő változó szórásának kevesebb mint tizedét magyarázza. Ugyanazok a tényezők, amelyek összességében nagyon jól működtek a politikai érdeklődés vonatkozásában, korántsem működnek olyan jól a politikával összefüggő asszociációk esetében.

Az adatok szerint a politikával kapcsolatos semleges és/vagy pozitív asszociációk kialakulását legnagyobb mértékben a jobboldali beállítódás befolyásolja. A jobboldali ideológiai karakter ceteris paribus átlagosan 2,4-szeresére emeli annak az esélyét, hogy a politikáról semleges és/vagy pozitív asszociációja legyen valakinek.

A második és a harmadik modell alapján érdemi hatása van még a kornak, illetve a diploma létének vagy hiányának. Minél idősebb valaki, annál valószínűbb, hogy semleges és/vagy pozitív lesz a véleménye (Exp B=1,178), illetve a diploma megléte szintén ilyen irányba hat (Exp B= 1,764). Érdemes azonban megjegyezni, hogy ezekben a modellekben is a jobboldaliság hatása a legerőteljesebb.

Végül a negyedik, teljes modell alapján a politikai értelmezés lehetőségét emeli a diploma, a kor előre haladta, és talán meglepő módon az, hogy valaki a nők közé tartozik. Mindezen hatásokat azonban érdemben felülmúlja a jobboldali gondolkodásmód.

7. táblázat. A politikával kapcsolatos asszociációkra ható tényezők bináris logisztikus modellje.
Függő változó: politikai asszociációk (1=neutrális, pozitív). Módszer: Forward (Wald)

lépés	bevont változók	B	Exp(B)
Step 1	jobboldali (1=igen)	,873	2,393***
Step 2	Kor	,164	1,178***
	jobboldali (1=igen)	,884	2,422***
Step 3	Kor	,206	1,229***
	diplomás (1=igen)	,567	1,764***
	jobboldali (1=igen)	,873	2,394***
Step 4	nem (1=férfi)	-,346	,708**
	Kor	,204	1,226***
	diplomás (1=igen)	,586	1,797***
	jobboldali (1=igen)	,931	2,538***
	Constant	-1,867	,155

*** $p < 0,01$; ** $p < 0,05$; * $p < 0,1$

Step 1: -2 Log likelihood: 829,497aCox & Snell R2: ,036

Nagelkerke R2: ,051

Step 2: -2 Log likelihood: 821,253aCox & Snell R2: ,047

Nagelkerke R2: ,067

Step 3: -2 Log likelihood: 814,230aCox & Snell R2: ,056

Nagelkerke R2: ,080

Step 4: -2 Log likelihood: 810,271aCox & Snell R2: ,061

Nagelkerke R2: ,088

Harmadik hipotézisünk alátámasztható, a diploma megléte valóban növeli annak az esélyét, hogy a kért kevéssé affektív hatásokon nyugvó véleményt fogalmazzon meg politikáról. A függő változó szóródásának azonban kevesebb mint tizedét képesek a bevont független változók megmagyarázni, vagyis a politikával kapcsolatos asszociációk kialakulásában általunk jelenleg nem elemezett egyéb tényezőknek, dimenzióknak is lehet hatása.¹²

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunk fenti eredményei pótolni igyekeznek a felnőtt lakosság politikai érdeklődésének tüzetes vizsgálatára vonatkozó empirikus vizsgálatok hiányát.

A kapott eredményeink az ESS adatainak tükrében rámutattak, hogy a magyar állampolgárok politikai érdeklődése csökkenő tendenciát mutat. Míg 2002-ben hazánk még a vizsgált európai országok között a középmezőnyben helyezkedett el (9.) a 2005-ben készített mérésben már a 14. helyre csúszott vissza, végül a legutóbbi vizsgálatban már a legalacsonyabb, 16. azaz lista végi helyezést érte el. A fenti nemzetközi trendről Szabó Andrea és Róbert Péter korábbi tanulmánya (2016) alapján azt feltételeztük, hogy létezik egy sajátos magyar eset, amelynek hátterében valami más is van, mint a Közép-Európára jellemző szociokulturális, szocializációs háttér.

A politika és közélet fogalmak politikai érdeklődésre vonatkozó hatása a tanulmányban ismertetett kiegészítő, kvalitatív és kvantitatív vizsgálatok eredményei alapján eltérő. A fókuszcsoportos vizsgálatok alapján a Közélet Országja nagyon sokszínű, harsány, mint egy piactér, míg a Politika Országát a bürokrácia, a korrupció,

12 Megjegyzendő, hogy egy másik modellszámításba bevontuk a különböző pártok szavazóit (Fidesz, Jobbik, LMP, egyesített baloldali pártok) a baloldali és jobboldali orientáció helyett. A többi tényező változatlanul tartása mellett a Fideszre való szavazás, a diploma, és a kor emelte, az LMP-re történő szavazás csökkentette a politikával kapcsolatos nem negatív asszociációk kialakulását. A 4. modell vonatkozásában a Nagelkerke R2 értéke 0,074 volt, azaz még kevésbé magyarázta a függő változó szórását, mint a baloldal-jobboldali orientáció beemelése.

a vita, sokszor a veszekedés, háborúskodás jellemzi. A politika országában van a hatalom és a pénz, a közélet országa pedig a tömegek országa, ahol meg kell küzdeni az erőforrásokért. Ennek ellenére a Közélet Országával könnyebb azonosulni és a többség itt élne szívesebben. A Politika Országában úgy éreznék, hogy semmilyen kontrol nincs az életük felett, mindent helyettük, a fejük fölött döntenek el az ország vezetői. Érdekes módon a kvantitatív adatfelvételben vizsgált szóasszociációkat tekintve mégis azt találtuk, hogy a politikai érdeklődéshez jobban tapad a politikai asszociáció.

Vizsgálatunk második felében választ adtunk arra, milyen tényezők húzódnak meg a magyar társadalom politikával kapcsolatos erős fenntartása mögött. Azt feltételeztük, hogy minél kedvezőbb egy adott egyén politikával kapcsolatos asszociációja, annál magasabb az illető politikai érdeklődése és fordítva. Kutatási eredményeink alapján azt állíthatjuk, hogy a politikáról való gondolkodás hazánkban kétosztatú: negatív asszociációk mellett a semleges különböző árnyalatai jelennek meg. Aki tehát bármilyen nem affektív, nem erősen negatív véleménnyel rendelkezik, inkább a politikailag érdeklődők táborába tartozik, míg az erős, negatív érzelmi töltetű válaszokkal rendelkezők kevésbé érdeklődnek a politika iránt. A semleges és/vagy pozitív asszociációkhoz erősebb politikai érdeklődés társul, és fordítva, ugyanakkor a politikai érdeklődés nem lineárisan működő tényező. A politikai asszociációk és a politikai érdeklődés kapcsolatának vizsgálatára bevont magyarázó, illetve kontrollváltozókat tekintve azt találtuk, hogy a politikai érdeklődés azon idősebb, elsősorban férfi válaszadók körében magasabb, akik önmagukat a jobboldalra sorolják, és képesek nem pusztán érzelmi, vagy indulati elemekre épülő fogalmi háttérrel azonosítani a politika fogalmát.

Végül azt a feltevést is megvizsgáltuk, hogy vajon a kulturális tőke, azon belül a válaszadó iskolázottsági szintje befolyásolja-e azt, hogy milyen asszociációkkal rendelkezik a politikáról. Azt feltételeztük, hogy magasabb iskolázottság révén kevésbé negatív válaszokat alkotnak a kérdezettek, ami közvetetten a politikai érdeklődésre is kihat. A magas iskolázottság, azon belül is a diploma megléte valóban a politikáról való gondolkodás kulcstényezője, akárcsak az életkor előrehaladása. Elemzésünkben azonban azt találtuk, hogy a jobboldali gondolkodás mód minden tényezőnél jobban meghatározza azt, hogy valaki miként asszociál a politikára. Mindez megerősíti Szűcs Zoltán Gábor (2012:149) azon állítását, miszerint bár a politikai valóság értelmezésében követett diszkurzív stratégiák nem köthetők kizárólagos módon az újkonzervatív nyelv hatásához, de a különféle nyelvi kontextusok közötti érintkezések és a politika alapfogalmainak ebből származó többértelműségei nem véletlenszerűek. Tanulmányunk eredményei alapján arra következtethetünk, hogy a 2000-es éveket követően hazánkban a jobboldal által kialakított politikai narratíva komoly hatással bír az állampolgárok politikai érdeklődésére.

HIVATKOZÁSOK

- Choi, J. – Lee J. K. (2015) Investigating the effects of news sharing and political interest on social media network heterogeneity. *Computers in Human Behavior*, Volume 44, March 2015, 258–266. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.11.029>
- Claes, E – Hooghe, M. (2017) The Effect of Political Science Education on Political Trust and Interest: Results from a 5-Year Panel Study. *Journal of Political Science Education*, 13 (1), 33–45. <https://doi.org/10.1080/15512169.2016.1171153>
- Csepeli Gy. – Szabó I. (1984) Politikai érzelmek iskolája: a 10–14 évesek politikai világképének szerveződéséről. *Jel–Kép*, 5 (2), 26–31.
- Gazsó F. – Laki L. (2004) *Fiatalok az Újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Gazsó F. – Gazsó T. (1993) Választói magatartás és pártpreferenciák Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 4, 104–142.
- Gerő M. – Szabó A. (2017) A társadalom politikai integrációja. A politikai értékcsoportok. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, MTA TK – Belvedere, 117–154.
- Haller, M. (2002) Theory and Method in the Comparative Study of Values – Critique and Alternative to Inglehart. *European Sociological Review*, 18 (2), 139–158. <https://doi.org/10.1093/esr/18.2.139>
- Huntington, S. P. (1997) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Touchstone, Simon & Schuster, New York.
- Howard, M. (2003) *The weakness of civil society in post-communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Postmodernization – Cultural and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press, New Jersey.
- Kaid, L. L. - Holtz-Bacha, C. (2008) *Encyclopedia of Political Communication*. Sage Publications, Los Angeles, London.
- Koskimaa, V. – Rapelli, L. (2015) Political Socialization and Political Interest: The Role of School Reassessed. *Journal of Political Science Education*, 11 (2), 141–156. <https://doi.org/10.1080/15512169.2015.1016033>
- Luskin, R. C. (1990) Explaining political sophistication. *Political Behavior*, 12/4, 331–361. <https://doi.org/10.1007/bf00992793>
- Lee, S. – Lin, N. C. – Stevenson R. T. (2015) Evaluating the cross-national comparability of survey measures of political interest using anchoring vignettes. *Electoral Studies*, 39, September 2015, 205–218. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2015.03.009>
- Lupia, A. – Philbot, T. (2005) Views from Inside the Net: How Websites Affect Young Adults' Political Interest. *The Journal of Politics*, 67(4), 1122–1142. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2005.00353.x>
- Mierina, I. and Rungule, R (2012) *Youth and political alienation in post-communist countries*. The Second ISA Forum of Sociology Abstract Book, International Sociological Association, Buenos Aires: Sage, 517.
- Oross D. – Szabó A. (2017) Trendek a magyar egyetemisták és főiskolások politikai részvételében, 2011–2015. In Szabó A. (szerk.) *Csendesek vagy lázadók? A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Szeged–Budapest: Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 100–122.
- Oross, D. – Szabó, A. (2017) Changing Tendencies of Youth Political Participation in Europe: Evidence from Four Different Cases. In Breen, M. (ed.) *Values and Identities in Europe: Evidence from the European Social Survey*. Abingdon: Routledge, 2017, 160–183. (ISBN:9781138226661)
- Pataki Gy. (2013) A kocka el van vetve... *Kultúra és Közösség*, 4 (2), 81–109.
- Percheron, A. (1974) Szocializáció és politikai szocializáció: In Szabó I. – Csákó M. (szerk.) *A politikai szocializáció*. Új Mandátum Kiadó, 1999, 9–17.
- Percheron, A. (1993) A gyermekek politikai szókinccse. In Szabó I. – Csákó M. (szerk.) *A politikai szocializáció*. Új Mandátum Kiadó, 1999, 79–100.
- Persson, M. (2013) Education and Political Participation. *British Journal of Political Science*, 689–703. <https://doi.org/10.1017/S0007123413000409>
- Prior, M. (2005) News vs. Entertainment: How Increasing Media Choice Widens Gaps in Political Knowledge and Turnout. *American Journal of Political Science*, 49(3), 577–592. <https://doi.org/10.2307/3647733>
- Róbert P. – Szabó A. (2016) „Magad uram, mert szolgál alig van!” A politikai részvétel tendenciái Magyarországon. In Boda Zs. – Szabó A. (szerk.) *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézet – Napvilág Kiadó, 199–227.
- Róbert P. – Oross D. – Szabó A (2017) Youth, Precarious Employment and Political Participation in Hungary. *Intersections. EEJSP*, 3(1): 120–146. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v3i1.299>
- Russo, S. – Stattin, H. (2017) Self-determination theory and the role of political interest in adolescents' sociopolitical development. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 50, May, 71–78. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2017.03.008>

- Susánszky P. (2018) A politikai részvétel egyenlőtlenségei Európában. Doktori (PhD) értekezés, kézirat.
- Stumpf I. (1995) Ifjúság, politikai részvétel, pártpreferenciák In Gázsó F, Stumpf I (szerk.) *Vesztesek. Ifjúság az ezredfordulón*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány, 1995. pp. 110–122. (ISBN:9630453266)
- Szabó I. (2000) *A pártállam gyermekei: tanulmányok a magyar politikai szocializációról* / Szabó Ildikó. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány: Új Mandátum.
- Szabó I. – Örkény A. (1998) *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány, 1998.
- Szabó A. – Oross D. (2014) Ott és akkor egészen mások vagy mindig mindenütt ugyanazok? Aktív és passzív hallgatók Magyarországon. In Szabó Andrea (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II.: Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Szeged–Budapest: Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 99–110.
- Székely L. – Szabó A. (2016) (szerk.) *Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai magyar fiatalok!* Budapest: Új Nemzedék Központ.
- Szűcs Z. G. (2012) A magyar politikai diskurzus változásai 2000 óta In Boda Zs. – Körösi A. (szerk.) *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet – Új Mandátum Kiadó, 128–151.
- Van Deth, J. (1990) Interest in Politics. In Jennings, M.K. – Jan W. van Deth. deGruyter (eds.) *Continuities in Political Action. Studies on North America. Volume 5*. Berlin–New York: de Gruyter, 275–312.
- Verba, S. – Schlozman, K. L. – Brady, H. (1995) *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

MELLÉKLET

8. táblázat. A politikai érdeklődés átlagának alakulása az ESS minden hullámában résztvevő 16 ország körében (1–4 skála átlagai)

Ország	ESS 1	ESS 2	ESS 3	ESS 4	ESS 5	ESS 6	ESS 7	átlag	szórás
Dánia	2,719	2,741	2,803	2,898	2,846	2,868	2,843	2,817	0,066
Németország	2,775	2,613	2,598	2,742	2,683	2,791	2,843	2,721	0,093
Hollandia	2,719	2,613	2,625	2,667	2,700	2,672	2,668	2,666	0,038
Svájc	2,686	2,644	2,627	2,638	2,643	2,695	2,688	2,660	0,028
Svédország	2,604	2,600	2,683	2,633	2,677	2,591	2,782	2,653	0,068
Norvégia	2,528	2,516	2,497	2,494	2,494	2,544	2,505	2,511	0,019
Finnország	2,423	2,398	2,431	2,456	2,423	2,559	2,569	2,466	0,070
Nagy Britannia	2,459	2,357	2,448	2,542	2,433	2,383	2,578	2,457	0,080
Franciaország	2,293	2,204	2,387	2,534	2,387	2,432	2,477	2,388	0,111
Belgium	2,314	2,307	2,315	2,375	2,337	2,334	2,386	2,338	0,031
Írország	2,325	2,303	2,312	2,561	2,173	2,276	2,239	2,313	0,121
Szlovénia	2,271	2,272	2,289	2,407	2,307	2,261	2,315	2,303	0,050
Lengyelország	2,298	2,252	2,285	2,302	2,275	2,280	2,213	2,272	0,031
Magyarország	2,370	2,200	2,276	2,203	2,214	1,945	1,964	2,168	0,157
Spanyolország	1,877	2,069	1,965	1,975	2,060	2,173	2,295	2,059	0,140
Portugália	2,134	1,989	1,945	1,965	1,933	1,924	2,185	2,011	0,105

Forrás: ESS1–7. Saját számítás.

KMETTY ZOLTÁN¹

TEMPORÁLIS ÉS REGIONÁLIS ÖSSZEHAJONLÍTÁSOK LEHETSÉGES TORZÍTÁSAI

Hogyan kezeljük a nem-válaszolatát?

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.2.95

ABSZTRAKT

A tanulmány arra keresi a választ, hogyan érdemes kezelni az adathiányt abban az esetben, ha időben és/vagy térben elnyúló adataink vannak. Amellett érvelünk, hogy időben és térben kiterjedt adatok esetében több olyan egyedi szempont is felmerülhet, ami eltérő válaszadói struktúrát eredményezhet az adatfelvételek között. Az empirikus elemzésben a *European Social Survey (ESS)* 7 hullámának és 14 országának adatait felhasználva vizsgáltuk meg (N=185 049), hogy egy rendszerellenességet mérő index esetében mekkora volt az adathiány országokként és hullámonként. Az ESS adatok nagy szórást mutattak abban, hogy a vizsgált rendszerellenesség indexet alkotó változók között mekkora volt az adathiány: általában a nyugati és a skandináv országokban magasabb volt az érvényes válaszok aránya, míg keleten és a mediterrán országokban alacsonyabb. A többszintű regressziós modellek azt mutatták, hogy a nem-válaszolás közötti különbség nagyjából 3 százalékaért felel az ország és az adatfelvétel hulláma, míg egyéni szinten a rosszabb szociokulturális környezet magasabb nem-válaszolással jár együtt, akár csak az, ha a válaszadó nő vagy idősebb. A nem-válaszolás kezelésének több forgatókönyvét is teszteltük, és bár összességében hasonló képet mutattak, de a pótoló adatokat tartalmazó index magasabb rendszerellenességet mutatott, mint a nem-válaszolókat kihagyását követő stratégia.

Az adathiány természetes velejárója az elemzéseinknek, és ha tudatosan nem foglalkozunk vele, akkor is kezeljük valahogy. Ez a kezelés sok esetben a használt statisztikai programok működési módjából következik. Ha nem akarjuk, hogy a programok vezessenek minket, alakítsunk ki egyértelmű protokollt a nem-válaszolás kezelésére, mert ez lehet a záloga annak, hogy az eredményeink érvényesek és megbízhatóak legyenek.

Kulcsszavak: nem-válaszolás, adatrótlás, ESS, többszintű elemzés, rendszerellenesség

¹ ELTE TáTK Szociológia Intézet, MTA–ELTE Peripato Kutatócsoport.

POSSIBLE BIASES OF TEMPORAL AND REGIONAL COMPARISONS

How to handle item non-response?

ABSTRACT

The main question of this paper is how to handle missing data in spatial and temporal analysis. We argue here, that in the case of spatial and temporal data, there may be several unique aspects that can lead to different response structures between datasets. In the empirical analysis, we have investigated the data of seven waves and 14 countries of ESS (N = 185 049) regarding the volume on item non-response per wave and country in the case of anti-regime attitudes. The ESS data has showed great deviation in the volume of missing answers of anti-regime attitudes. In the case of Western and Scandinavian countries higher rates, and in the case of Eastern and Mediterranean countries lower rates of valid answers have been measured. Based on the multi-level analysis countries and waves have been responsible for around 3 percent of the difference in non-response. At the respondent level, a lower response rate was more typical in the case of low social status, female respondents and older people. We have treated non-responses with different methods such as complete case analysis or nearest neighbour imputation. The difference was not extremely high between the methods, but overall the imputed anti-regime index was higher than the basic version.

Missing data is an everyday component of our analysis. The non-treatment of non-response is also some kind of treatment. This non-intentional treatment often comes from the default setting of the statistical programmes used. If we do not want to be led by software we have to develop clear protocols for how to handle missing data. This could be an important foundation of reliable and valid data analysis.

Keywords: non-response, imputation, ESS, multilevel analysis, anti-regime attitude

TEMPORÁLIS ÉS REGIONÁLIS ÖSSZEHASONLÍTÁSOK LEHETSÉGES TORZÍTÁSAI

Hogyan kezeljük a nem-válaszolást?

1. BEVEZETÉS

A legtöbb empirikus adatelemzés egy adatfelvételre épít, és abból igyekszik a kutatási kérdéseire válaszolni. Az utóbbi évtizedekben egyre bővülő nemzetközi összehasonlító projektek (például ESS, ISSP, EVS) azonban kibővítették az időbeli és térbeli összehasonlító kutatások lehetőségét. Mind az időbeli, mind a nemzetközi összehasonlításoknál folyamatos dilemmát jelent, hogy mikor lehet érvényesen és megbízhatóan trendeket felrajzolni. Az azonos kérdőív szerkezet evidenciának számít – főleg a nemzetközi kutatások esetében. Ez egy több országot érintő kutatás egyetlen hullámának esetében még viszonylag egyszerűen betartható, de több adatfelvételi hullámon át már nehezebben érvényesíthető, ezért a kérdőíves kontextushatás kiszűrése nagyon tervszerű kérdőív-kialakítást igényel (Sigelmann 1981, Tourangeau et al. 1989). A mintavételi mód és a mintavételi technika azonossága is elvárás (Lynn 1998, Bowling 2005, Jackle et al. 2010, Lugtig 2011), akárcsak az eredeti tartalomhoz legközelebb álló fordítás biztosítása. Ezen felül természetesen vannak nem kontrollálható hatások is, mint az adott adatfelvételt körülvevő kontextusok különbsége, változékonysága.²

A szigorú elvárásrendszer ellenére sem jelenthető azonban ki, hogy az adatfelvételek egyforma minőségben zajlanak akár térben, akár időben összehasonlítva. Ezt bizonyítja egy friss ESS elemzés (Beullens–Loosveldt 2016), ami rámutat arra, hogy a különböző országok között viszonylag jelentős különbségek vannak abban, hogy mekkora a kérdezőbiztos hatása az eredményekre. Amellett, hogy a kérdezőbiztos akaratán kívül tudja befolyásolni a kérdés menetét, abban is kiemelten fontos szerepe van, hogy milyen arányban tudnak főcímen elérni kérdezettet (*unit non-response*), illetve a kérdőívben belül az egyes kérdéseknél mekkora a tétel nem válaszolás (*item non-response*) aránya. A nem-válaszolás egy kutatási kérdés érvényes vizsgálatát önmagában is el tudja rontani (ha nem teljesen véletlenszerű nem-válaszolásról van szó), de időbeli és térbeli összehasonlításokor ezek a torzulások talán még nagyobb gondot okozhatnak, főleg, ha nem azonos mértékű és irányú a nem-válaszolás az egyes időszakokban és térbeli egységekben. A következő elemzésben ez utóbbi problémát állítjuk fókuszba ESS adatok elemzésén keresztül.

A tanulmány első felében röviden felvázoljuk a nem-válaszolás típusait, majd a tétel nem-válaszolásra koncentrálva végigvesszük, hogy milyen okok járulhatnak hozzá az adathiány kialakulásához. Az elméleti részben röviden kitérünk arra is, hogy milyen módszerek terjedtek el az adathiány kezelésére a társadalomtudományi kutatásokban. Az elemzés részben a *European Social Survey* (ESS) első hét hullámát felhasználva egy index példáján bemutatjuk, hogy milyen különbségek adódhatnak a nem-válaszolás kezelésének eltérő stratégiáiból.

² Ilyenre példa a 2008-as gazdasági válság, ami az ESS 4. hullámában résztvevő országokat eltérő időben érte el. Az elhúzó adatfelvételi időszak ráadásul további problémát jelenthet az adatok kiértékelésénél.

2. ELMÉLETI ÖSSZEFOGLALÓ

2.1. A nem-válaszolás két nagy típusa

Az adathiány nem új keletű probléma a társadalomtudományi kutatásokban, ennek ellenére időről időre felmerül, hogyan érdemes kezelni ezt a problémát. Ennek legfőbb oka az, hogy nem létezik általánosan bevett jó eljárás az adathiány kezelésére, illetve a kezelési módszerek gyakran a misztikum homályába vesznek látszólagos statisztikai bonyolultságuk okán.

A nem-válaszolást két nagy csoportra bonthatjuk. Egyrészt adathiányként tekinthetünk arra, ha a mintába beválasztott személy nem kerül végül lekérdezésre a kutatásban. Ennek több oka lehet: következhet elutasításból, abból, hogy nem találták meg a terepmunka során a személyt (pl. nem volt otthon, elköltözött), vagy akár abból is, hogy valami oknál fogva (pl. pszichológia problémák) nem képes válaszolni a kutatási kérdésekre az alany. Ezt nevezi az irodalom eset nem-válaszolásnak (*unit non-response*). Az ismert eloszlásokra különböző súlyozási eljárásokkal be tudjuk állítani a mintánkat, így ezt a hibát részben tudjuk kezelni. Természetesen sokszor nyitott kérdés marad, hogy a populációs szinten nem ismert változók esetében ez a kalibrálás/súlyozás képes-e kijavítani a minta torzulásait, ezt sok esetben nagyon nehéz megbecsülni, eldönteni. A pontatlan politikai közvélemény-kutatások esetében gyakran hivatkoznak a torzuló mintaösszetételre, a 2015-ös kudarcos brit választási előrejelzéseknél is előkerült ez a magyarázat (Sturgis et al 2016). A súlyozási és kalibrálási módszerek a torzulás bonyolultságától függően igen komplexek is lehetnek, de általában a minták korrekcióját elvégzik az adatfelvétel módszertani részéért felelős statisztikusok, az empirikus elemzést elvégző kutatóknak „csak” arra kell koncentrálni, hogy a súlyozás be legyen kapcsolva, amikor az elemzést végzik. Ez a nem válaszolási probléma tehát nem igazán vetődik fel akkor, amikor empirikus elemzést készítünk (megoldottnak tekintjük).

A másik, a tanulmány szempontjából minket jobban érdeklő nem-válaszolás, a kérdések esetében keletkezett adathiány, azaz a kérdés (tétel) nem válaszolás (*item non-response*). A kérdés nem-válaszolásnak több oka is lehet, például a kérdezőbiztos figyelmetlensége vagy a kérdezett oldaláról érkező megtagadás, de akár az is, hogy a kérdezett nem tud az adott kérdésre válaszolni.

2.2. Az adathiányt befolyásoló tényezők

Bár az eset szintű nem-válaszolás időbeli/térbeli változása szintén érdekes és releváns kérdés, ezzel most nem foglalkozom ebben a tanulmányban (ilyen jellegű tanulmány kapcsán lásd például György 2004, az ESS esetében pedig Blom 2008, Stoop et al. 2010), helyette a kérdés (tétel) szintű nem válaszolásra fókuszálok.

Az adathiány nagyságát négy faktor befolyásolja: a válaszadó, a kérdezőbiztos, a kérdőív és az adatfelvétel módja (De Leeuw 2001). A válaszadók különböznek egymástól, vannak, akik könnyebben tudnak válaszolni, vannak, akiknél lassabb, nehezebb az a kognitív folyamat, amely során a válasz „elkészül”. Át kell gondolni a kérdést, ki kell találni a választ, és azt még elő is kell adni a kérdezőbiztosnak (Koch–Blohm 2009). Idősebb, alacsonyabb végzettségű válaszolóknál jellemzően magasabb az adathiány, de politikai kérdéseknél például ezeken felül az alacsonyabb politikai érdeklődés (és tudás) is nagyobb nem válaszolással járhat együtt (Pickery–Loosveldt 2001).

A kérdezőbiztos a második faktor, ami jelentősen befolyásolhatja a nem-válaszolás nagyságát. Az adatfelvételt végző cégek eltérő módon tréningezhetik a kérdezőbiztosait, van, ahol rámenősebb adatgyűjtésre kéri a kérdezőbiztosokat, amit akár inszertívakkal, ösztönzőkkel is erősíthetnek. Túl sok meg nem válaszolt kérdés akár bérlevonáshoz is vezethet, ami arra sarkallhatja a kérdezőket, hogy mindenképp próbáljanak választ kapni minden kérdésre. Persze a kérdezőbiztosok maguk is különböznek, eltérő korúak, neműek, eltérő habitussal és tapasztalattal rendelkeznek. Ezek a tényezők szintén fontosak lehetnek annak kapcsán, hogy mekkora lesz a nem-válaszolás egy kérdőívben belül (Koch–Blohm 2009).

A nem-válaszolás nagysága természetesen nagyban függ magától a kérdőívtől is. A kérdések bonyolultsága, a vizsgált téma kényessége, valamint a témához kötődő elvárt tudás mind nagyon fontos tényező, akárcsak a kérdés típusa vagy a kérdőív hossza (elfáradás). Az sem mindegy, hogy a „nem tudja”, „nem válaszol” opciókat rutinból felajánlják a válaszadóknak vagy sem, mivel előbbi stratégia könnyen vezethet magasabb adathiányhoz (Koch–Blohm 2009).

A negyedik fontos faktor pedig a kérdés módja. A kérdezőbiztossal történő interjú általánosságban magasabb válaszoláshoz vezet, mint az önkitöltés (bár bizonyos nagyon kényes kérdésekben az önkitöltős kérdőívek tudnak jobban működni). A számítógéppel támogatott lekérdezések pedig több érvényes válaszhoz vezetnek, mint a papíros kutatások, mivel a jól programozott kérdőívek segítik a kérdezőbiztost, hogy minden releváns kérdést feltegyen a kérdezettnek, és figyelmeztetnek akkor is, ha valami véletlenül kimaradna (Koch–Blohm 2009, Kmetty 2012).

2.3. Az adathiány típusai

Az adathiány nagyságát meghatározó okok után röviden áttérünk az adathiány típusaira. Az adathiány három típusát különbözteti meg a szakirodalom (Little–Rubin 1987).

Teljesen véletlenszerű adathiány (*missing completely at random*, MCAR): nevéből is következik, hogy az adatkiesés teljesen véletlenszerű, a válaszolók és nem válaszolók semmilyen szempontból nem különböznek egymástól. Ez a legkevésbé problematikus eset, a válaszolók véleménye torzítatlanul adja vissza az adott változó eloszlását, tehát nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk a nem válaszolókat, mindössze a kisebb esetszám okozhat problémát, mivel növeli a standard hiba nagyságát.

Véletlenszerű adathiány (*missing at random*, MAR): az adathiány teljes egészében magyarázható külső változók segítségével, de az adathiány nem függ az adott célváltozótól, amit vizsgálunk. Ebben az esetben már a bent maradó esetekre koncentráció elemzések torzítottak lehetnek, valamilyen módon pótolni kell az adatokat.

Nem véletlenszerű adathiány (*missing not at random*, MNAR): az adathiány nemcsak külső változóktól függ, hanem a vizsgált változótól is. Az adathiány szerkezetének pontos feltárása segíthet ebben az esetben, de ilyen jellegű adathiánynál a torzítás kiküszöbölése nem biztos, hogy megoldható.

Egy politikai példán mutatjuk be a három típust, a pártpreferenciát állítva a fókuszunkba. Ha a pártpreferencia kérdésre *teljesen véletlenszerűen nem válaszolnak* az emberek, akkor a kapott eredmények jól tükrözik a sokasági eloszlást, tehát torzítatlan becslést tudunk adni a pártok arányára (természetesen feltételezve a

megfelelő mintavételt). Ha a nem válaszolás függ egyes külső változóktól, de csak azoktól, akkor *véletlenszerű nem-válaszolással* van dolgunk. Ilyen lehet, ha például a fiatalabbak kevésbé mondják meg a pártpreferenciájukat. *Nem véletlenszerű* a válaszhiány, ha valamely párt szimpatizánsai nagyobb arányban nem válaszolnak a pártpreferencia kérdésre, mint egy másik párt szimpatizánsai, és ez a hatás semmilyen külső változóval nem modellezhető. Utóbbi esetben valószínűleg minden igyekezetünk ellenére csak torzított becslést tudunk adni a pártpreferencia eredményekre.

A következő részben áttérünk a nem-válaszolás problémájára időbeli és térbeli adatok esetében, elsősorban az ESS adataira fókuszálva.

2.4. Nem-válaszolás longitudinális és térben szétterülő adatok esetében

A nem-válaszolás „egyszerű” minták esetében is okozhat olyan torzítást, amit nehéz kiküszöbölni, de országok közötti, illetve időbeli összehasonlítás esetében a probléma még komplexebb. A komplexitás nem abból adódik, hogy bonyolultabb a nem-válaszolási struktúra, hanem abból, hogy az egyes hullámok és térbeli egységek közötti eltérést több mechanizmus is generálhatja. Az ilyen adatokat használó elemzések, ha eltérő nem-válaszolási minták vannak mögöttük, könnyen félrevezetőek lehetnek. A nem-válaszolás lehetséges okaira kitértünk már az előző fejezetben, itt most azt vesszük végig, hogy az országok közötti összehasonlításban ezek az okok hol és miként tudnak felmerülni.

A 2.2 fejezetben négy olyan tényezőt határoztunk meg, amelyek jelentősen befolyásolhatják a nem-válaszolás nagyságát: a válaszadó, a kérdezőbiztos, a kérdőív és az adatfelvétel módja. Röviden végigvesszük, hogy ezek mennyire jelentkezhetnek az ESS (vagy más nemzetközi adatfelvétel) kapcsán.

Kérdésekre (jól) válaszolni egy soklépcsős kognitív folyamat, vannak, akik jobban meg tudják ezt oldani, vannak, akiknek ez nehézséget okoz. Alacsonyabb végzettségű, idősebb emberek gyakran nehezebben tudnak válaszolni, ami az ő esetükben megnövelheti a nem-válaszolási arányt. Országonként eltérő nem-válaszolási arányok következhetnek az országok közötti demográfiai különbségekből: az alacsonyabb végzettségű válaszolók magasabb aránya már önmagában jelentős különbségeket okozhat a nem-válaszolási arányban. Ha viszont időben hasonlítunk össze kutatásokat, akkor az idő előrehaladtával megvalósuló oktatási expanzió (és az alacsony végzettségű idős válaszadók kiesése a mintából) vezethet csökkenő nem-válaszoláshoz (Koch–Blohm 2009).

Szintén okozhat különbséget országok között, ha a kérdezőbiztosokat más instrukciókkal küldik ki a nem-válaszolás kezelése kapcsán, vagy eltérő a kérdezőbiztosok szocio-demográfia profilja, tapasztalata az egyes országokban. Az ESS kapcsán igen nagy különbségek vannak az országok között abban, hogy a kérdezőbiztosoknak mekkora hatása van a lekérdezés kimenetére (Beullens–Loosveldt 2016).

Az ESS kérdőív teljesen standardizált, tehát elviekben azt várhatnánk, hogy a kérdőív nem okozhat különbséget az egyes országok között. Azonban országonként eltérő lehet, hogy mi számít kényes kérdésnek, és az is eltérő lehet, hogy milyen kérdéseket tudnak egyszerűbben vagy nehezebben megválaszolni az emberek, hiszen eltérő tapasztalati környezet veszi körbe az egyes országok válaszadóit. Ez egy nehezen kontrolálható hatás, de ezzel is számolni kell, amikor a nem-válaszolás nagyságát próbáljuk modellezni.

Az utolsó lehetséges különbségként az adatfelvétel módját említettük. Az ESS esetében elvárás a személyes kérdezés, de egyes országokban CAPI (laptopos kérdezés), más országokban PAPI módon (papír alapon) kérdeznek. Az utóbbi, papíros kérdezés vezethet magasabb nem-válaszoláshoz (Koch–Blohm 2009).

Koch és Blohm (2009) az ESS első három hullámán vizsgálta meg a nem-válaszolás alakulását. Azt a 17 országot vizsgálták, amely mind a három hullámban részt vett, és a mag modul³ 75 kérdését vettél alapul. A válaszadók 54–58 százalékánál nem volt adathiány, ami önmagában elég alacsony szám, de a tendencia összességében javuló volt. A skála egyik végén (magas nem-válaszolás) Portugália, Magyarország és Szlovénia állt, míg a legjobban teljesítő országok listáját Norvégia vezette, nem sokkal megelőzve Belgiumot és Finnországot (Koch–Blohm 2009). A többváltozós elemzések azt mutatták, hogy a nem-válaszolás varianciájának 8,7 százaléka keletkezett az országok közötti szinten, és 15,7 százaléka a kérdezőbiztosi szinten. A variancia legnagyobb részéért (76 százalék) az egyéni szint felelt. A nők, az alacsonyabb végzettségűek, az idősebbek, és a politika iránt kevésbé érdeklődők nagyobb arányban nem válaszoltak a kérdésekre. Az eredmények azt is alátámasztották, hogy az országok közötti szocio-demográfia különbségek is szerepet játszanak az eltérő nagyságú adathiány kialakulásában. A számítógéppel támogatott kérdezés pedig felére csökkentette az adathiány nagyságát a papíros lekérdezéshez képest (Koch–Blohm 2009).

2.5. Kezelési lehetőségek

A nem-válaszolás kezelésének hatalmas irodalma van, egy ilyen jellegű és fókuszú tanulmányban mindössze annyira vállalkozhatunk, hogy a főbb irányokat és dilemmákat felrajzoljuk. Ezért ez a rész szándékosan elnagyolt lesz, és elsősorban azoknak szól, akik nem sokat foglalkoztak eddig ezzel a kérdéssel.

A kutatók többsége abból a meglehetősen naív premisszából indul ki, hogy ha nem nyúl az adatokhoz, akkor követi el a legkisebb hibát, ezért az elemzések során gyakran a komplett kérdőívekre koncentrálnak, és egyszerűen kihagyja a nem válaszolókat. Fontos, hogy a kutatókban tudatosuljon, hogy ez a döntésük is mond valamit arról, hogy mit gondolnak az adathiányról. Ha csak az adathiány nélküli esetekre koncentrálnak, akkor abból a ki nem mondott feltevésből indulnak ki, hogy az adathiány teljesen véletlenszerű. A probléma nem figyelembevétele nem tünteti el a problémát, csak azt okozza, hogy a döntésünket nem kommunikáljuk tisztán. Ha csak az elérhető esetekre hagyatkozunk, akkor is kétfajta megoldás közül választhatunk. Vagy a teljesen komplett eseteket vesszük figyelembe, vagy páronként vizsgáljuk az adathiányt. Utóbbinak lehet értelme bizonyos statisztikai számolásoknál. Például, ha szeretnénk bemutatni három változó egymással való korrelációját, dönthetünk úgy, hogy csak azokat vesszük be az elemzésbe, akik mind a három kérdésre válaszoltak, vagy páronként számoljuk ki a korrelációkat, és ha az adott kérdezett *A* kérdésre nem válaszolt, de *B*-re és *C*-re igen, akkor *B* és *C* korrelációjának kiszámolásakor figyelembe vesszük az esetet.

Ha azt feltételezzük, hogy az adathiány nem teljesen véletlenszerű, akkor az elérhető változókkal való számolás torzított statisztikai becslésekhez fog vezetni. Ilyen esetben az a célszerű stratégia, ha pótoljuk a nem-válaszolást.

³ Azok a kérdések tartoznak a mag modulba, amelyek az összes hullámban azonosan szerepelnek

A pótlások talán legegyszerűbb megoldása, ha a változó átlagát (esetleg mediánját vagy nominális mérési szintnél móduszát) pótoljuk be a hiányzó esetek helyére (Peng et al. 2006). Ez a módszer azonban nem kezeli az adatok torzítását, ha nem véletlenszerű az adathiány, ráadásul a változó szórását is jelentősen csökkenti, cserébe viszont a magasabb esetszám miatt csökkenek a standard hibák. Ha tudjuk, hogy mi az a külső változó, ami felelős az adathiányért, lehet pótolni csoportonkénti átlagokat. Például, ha tudjuk azt, hogy az idősebbek inkább idegenellenesek, és az idegenellenesség változót kell pótolnunk, akkor tehetjük azt, hogy a nem válaszolóknak korcsoportonként becsült átlagokat pótlunk be. Az átlaggal való pótlás persze okozhat anomáliákat, például, ha olyan értékeket pótlunk be, ami az eredeti változóban nem is szerepelt, mondjuk egy 1–7 diszkrét osztályzatokat használó skálán 3,4-es értéket.

Ha tudjuk, hogy az adathiány véletlenszerű, és van arról is sejtésünk, hogy milyen változók befolyásolják az adathiány keletkezését, akkor összetettebb pótlási megoldást érdemes alkalmazni. Itt nagyon sok lehetőség áll előttünk. Kézenfekvő megoldás lehet regressziós pótlás alkalmazása. A pótolni kívánt változót tesszük meg függő változónak, az adathiánnyal összefüggő változókat pedig független változóknak. A felírt regressziós egyenlet becsült értékeivel pótolhatjuk a válaszhiányos eseteket. Itt még inkább előfordulhat, hogy az eredeti változó értéktartományban nem szereplő értékek kerülnek pótlásra (például negatív jövedelem), illetve a pótolta változó szórása is jelentősen csökken. Utóbbin lehet javítani, ha a pótlás során valamilyen véletlen hibataggal egészítjük ki a becslésünket. A pótlást megközelíthetjük *maximum likelihood* módszerekkel is, ahol azt keressük meg, hogy a független változók milyen paraméterei mellett kapjuk meg legnagyobb valószínűséggel a függő változó adott értékét. Erre épül például a bevett módszernek számító várható-érték maximalizálás (Dobi 2015), azaz EM-módszer (*expectation-maximization*). Az EM módszerek többségükben abból az előfeltevésből indulnak ki, hogy az adataink többdimenziós normál eloszlást követnek, ami gyakran túl erős feltevésnek bizonyul. Utóbbi hiányában érdemes lehet nem-paraméteres megoldások felé fordulni, amelyeknél a pótlás során megkeressük, hogy a nem válaszolóhoz melyik válaszoló van a legközelebb a fontosnak gondolt változók mentén. Ezek a módszerek általában valamilyen távolságmétrikán alapulnak, és szomszédokat keresnek. Innen jön a módszer neve is: *k*-legközelebbi szomszéd módszer. A pótlásnál itt is több stratégia közül választhatunk: bepótolhatjuk a legközelebbi eset értékét, a *k* legközelebbi esetből véletlenszerűen sorsolhatunk valakit vagy akár a legközelebbi esetek átlagát is beilleszthetjük a nem válaszolás helyére.

Fontos megemlíteni azokat a módszereket, amelyek többszörös adatpótlásra építenek, tehát nem egy, hanem több lehetséges értéket pótolnak be, aminek következtében nem egy, hanem több adatbázis fog keletkezni (Rubin 2004, Oravecz 2008). Ez statisztikailag egy jobb megoldás, viszont a későbbi elemzések nehezebbé válnak, ezért a módszer a társadalomtudományban nem igazán elterjedt.

A pótló eljárásokat úgy is csoportosíthatjuk, hogy csak belső információkat használunk fel (*hot-deck* módszerek) vagy külső adatforrásokat⁴ is igénybe vesszünk (*cold-deck* eljárások). Speciális esetet az, amikor panel adataink vannak, hiszen itt a pótlásnál a korábbi felvételek adataihoz is visszanyúlhatunk. Az ilyen pótlásoknál azonban még körültekintőbben kell eljárni, mivel az időbeli összehasonlítást rossz pótlási megoldásokkal el tudjuk lehetetleníteni.

⁴ Például, ha egy nyugdíjasnál adathiány van a jövedelmi kérdésben, és a kérdőív alapján van valamilyen világos képünk arról, hogy mit dolgozott életében, akkor megpróbálkozhatunk azzal, hogy a Nyugdíjfolyósítótól kapott adatok alapján pontosabbá tesszük a pótolta adatunkat.

Ahogy az alfejezet elején is jeleztük, nagyon vázlatosan foglaltuk csak össze a lehetséges pótlási eljárásokat, ennél jóval részletesebb módszertani összefoglalók magyar nyelven is elérhetők (lásd például Hunyadi–Vita 2002, Oravecz 2008, Dobi 2015).

3. ADATOK ÉS MÓDSZEREK

Elemzésünkben az ESS első hét hullámának adatait használjuk fel.⁵ Célunk nem az, hogy a tanulmányban korábban bemutatott Koch és Blohm (2009) elemzést megismételjük egy hosszabb időszoron, inkább egy mindennapi kutatási problémához közelebbi teszt terepet kerestünk. Az ESS felépítéséből adódóan kiválóan alkalmas arra, hogy különféle indexeket állítson elő a kutató. Egy olyan indexet kerestünk a teszteléshez, amit korábban már validáltak, kellően összetett (több komponensből áll), és összefüggésben van a mindennapi politikai tapasztalásokkal. Utóbbi azért fontos szempont, mert teljesülése esetén joggal várhatjuk azt, hogy az index reagálni tud a politikai változásokra, és a különböző politikai oldalak szimpatizánsai eltérő mértékben tartják érzékenynek az indexet alkotó kérdéseket. Ezeknek a feltételeknek az ESS adatokon már tesztelt DEREK index (Juhász–Krekó–Molnár 2014) kiválóan megfelelt, ezért ennek egyik alkotórészét, a rendszerellenességet választottuk az elemzéshez. A rendszerellenesség indexnek négy alindexe van (Juhász–Krekó–Molnár 2014: 29).

1. Elégedetlenség a politikai rendszerrel

A „*Mennyire elégedett a jelenlegi magyar kormány munkájával*” és a „*Mindent összevetve mennyire elégedett Magyarországon a demokrácia működésével*” 0–10 skálán mért kérdésekre mindkét esetben 0-t vagy 1-et választottak (nagyon nem elégedett válaszopciók).

2. Bizalmatlanság a jogrendszerrel és a jogalkalmazókkal szemben

Az „*Ön személy szerint mennyire bíz a magyar jogrendszerben*” és az „*Ön személy szerint mennyire bíz a rendőrségben*” 0–10 skálán mért kérdésekre mindkét esetben 0-t vagy 1-et választottak (nagyon nem bíz válaszopciók).

3. Bizalmatlanság a politikai elittel szemben

Az „*Ön személy szerint mennyire bíz a magyar Országgyűlésben*” és az „*Ön személy szerint mennyire bíz a politikusokban*” 0–10 skálán mért kérdésekre mindkét esetben 0-t vagy 1-et választottak (nagyon nem bíz válaszopciók).

4. Bizalmatlanság a nemzetközi szervezetekkel szemben

Az „*Ön személy szerint mennyire bíz az ENSZ-ben*” és az „*Ön személy szerint mennyire bíz az Európai Parlamentben*” 0–10 skálán mért kérdésekre mindkét esetben 0-t vagy 1-et választottak (nagyon nem bíz válaszopciók).

Azokat tekinti a DEREK modell rendszerellenesnek, akik a négy alindex közül legalább egy esetben rendszerellenesnek bizonyulnak.

⁵ Az ESS első hullámát hivatalosan 2002–2003-ban kérdezték le, utána két évente követték egymást a hullámok. Az adatfelvételek pontos idejét az ESS dokumentáció tartalmazza. Lásd: http://www.europeansocialsurvey.org/data/deviations_index.html.

A következő nem-válaszolás kezelési módszereket teszteltük le:

A nem válaszolók nem rendszerellenesek. Az első módszernél azt feltételeztük, hogy a nem válaszolók 0-tól és 1-től eltérő értéket mondtak volna, ha válaszoltak volna. Ez az eredeti tanulmányban használt megoldás, ezt tekintjük referenciának az elemzésünkben.

A nem válaszolók rendszerellenesek. Azt feltételeztük, hogy a nem válaszolók 0-t vagy 1-et válaszoltak volna a bevont kérdésekre.

A nem válaszolók kihagyása. Az indexet csak azokra számoltuk ki, akik az összes indexet alkotó kérdésre válaszoltak. Ezzel azt feltételeztük, hogy a válaszhiány teljesen véletlenszerű.

A nem válaszolók válaszainak pótlása statisztikai módszerekkel a szocio-demográfia változók segítségével. A nem-válaszolásról azt feltételeztük, hogy összefügg bizonyos demográfiai változókkal. Megkerestük, hogy a bevonható demográfiai változók mentén (nem, kor, szubjektív jövedelem, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás: munkanélküli) a nem válaszolókhoz ki a legközelebbi válaszoló, akinek nem hiányos a válasza. Ennek a legközelebbi válaszadónak (donor) válaszával pótoltuk az adathiányt. A módszer technikaibb jellegű leírása a mellékletben található.

Ahogy korábban írtuk, a teszteléshez az ESS első hét hullámának adatait használtuk fel. Csak azt a 14 országot vettük be az elemzésbe, amelyek mind a hét vizsgált hullámban részt vettek: Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Norvégia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szlovénia, Portugália. A minta teljes mérete 185.049 fő volt.

Elemzésünk három lépésből állt. Először megvizsgáltuk, hogy az indexeket alkotó változóknak mekkora az adathiány országonként és hullámonként. Ezt követően többszintű modellekkel körüljártuk, hogy a nem-válaszolás milyen demográfiai tényezőktől függ, majd az elemzés utolsó lépésében leteszteltük, hogy a négy korábban felvázolt adathiány-kezelési stratégia milyen mértékű különbségekhez vezet az index kiértékelésekor.

Az ESS adatbázisban alapvetően három féle módon lehetett adathiány a vizsgált kérdésekben: lehetett visszautasítás, lehetett „nem tudja” válasz, vagy egy „nem válaszolnak” jelzett opció is előfordulhatott.⁶ Az adathiány legnagyobb hányada (80–90%) a „nem tudja” opcióból érkezik, ezért a másik két kategória külön elemzése nagyon problematikus lett volna az alacsony elemszámok miatt. Az elemzésünkben ebből következően nem választjuk szét a különböző adathiány típusokat, hanem egyben kezeljük őket.

⁶ Több forrásból is származhat ilyen kódolás. Okozhatja az, ha egy papíros kitöltésnél „kihagyták” a kérdést, de akár az is lehet a magyarázat, hogy anonimitási okokból bizonyos kéréseknél a helyi kutatást vezetőik kódolták erre a kategóriára a változót, vagy az is, ha egy szűrés miatt az adott kérdést nem kellett megválaszolni a kérdezettnek.

4. EREDMÉNYEK

4.1. A nem-válaszolás területi és időbeli mintái

Elemzésünk első részében megvizsgáltuk, hogy összességében mekkora jelentőségű problémával állunk szemben. Egy-egy kérdés esetében általában jelentéktelen szokott lenni az adathiány, kivéve néhány nagyon speciális kérdést, mint a jövedelem vagy a pártpreferencia. De ezeknél a kérdéseknél tudatosan lehet arra törekedni, hogy úgy alakítsuk ki az adatfelvételi design-t, hogy minimalizáljuk a nem-válaszolást.⁷ Indexek, tipológiák készítésénél viszont az egy-egy kérdésnél még jelentéktelennek tűnő adathiány gyorsan megnőhet olyan nagyságúra, amit már érdemes az elemzésünkönél figyelembe venni. Az általunk vizsgált rendszerellenesség nyolc változóból áll össze. Az 1. táblázat országonként tartalmazza, hogy a hét adatfelvételi hullám alatt a kérdőívre válaszolók hány százalékánál nem volt adathiány, egy kérdésnél volt adathiány, és legalább két kérdésnél volt adathiány.

1. táblázat.

Az adathiány nagysága a 8 kérdésben országonként (a hét hullám adatai összevontan szerepelnek).

	-0 item	1 item	2 vagy több item
Belgium	92,0%	4,2%	3,8%
Dánia	85,9%	7,6%	6,5%
Egyesült Királyság	82,0%	8,8%	9,1%
Finnország	93,0%	3,4%	3,6%
Hollandia	89,6%	5,8%	4,7%
Lengyelország	75,5%	10,3%	14,2%
Magyarország	76,6%	10,2%	13,1%
Németország	87,3%	6,8%	6,0%
Norvégia	84,9%	11,8%	3,3%
Portugália	78,9%	6,8%	14,3%
Spanyolország	80,5%	7,4%	12,1%
Svájc	81,2%	9,4%	9,4%
Svédország	81,3%	11,0%	7,7%
Szlovénia	80,1%	9,1%	10,7%

Ahogy a táblából jól látható, az országok között igen nagy a szórás. Finnországban volt a legjobb az adatfelvétel a nem-válaszolás vonatkozásában, összességében pedig a nyugati és a skandináv országok inkább jól szerepeltek. A lista utolsó öt országa között pedig a mediterrán és a kelet-közép-európai országok találhatók, Magyarországgal és Lengyelországgal a rangsor legvégén. Utóbbi két országban a válaszadók közel negyedénél volt adathiány, és közel 15 százaléknál 2 vagy több item hiánya volt a jellemző.

Az időbeli összehasonlítás szintén hasonló változatosságot mutat (2. táblázat). A belgák 6. és 7. hullám-beli eredménye is nagyon jó ilyen szempontból, az esetek mindössze 4 százalékában volt valamilyen adathiány az indexen. Az időbeli összehasonlítás mutatja, hogy a belga eredményeket az 1. (2002-es) hullám adata húzza csak le, de a tendencia gyakorlatilag folyamatosan javul (2002-ben még papíros kérdezés volt Belgiumban, a további években már számítógéppel támogatott CAPI módszert használtak).

⁷ Ilyen megoldás lehet, ha a pártpreferencia kérdésre nem közvetlenül kell válaszolni a kérdezőbiztosnak, hanem egy lapon beikszelhetjük a preferenciánkat, majd ezt a lapot egy borítékba tehetjük, hogy a kérdezőbiztos ne lássa a válaszunkat.

2. táblázat. Az esetek hány százalékában volt legalább egy kérdésnél adathiány

	1	2	3	4	5	6	7
Belgium	18,50%	10,10%	7,30%	6,40%	5,00%	3,70%	4,10%
Dánia	18,50%	16,70%	14,00%	14,40%	13,10%	13,20%	9,10%
Egyesült Királyság	13,20%	16,90%	18,80%	13,60%	24,70%	24,20%	13,40%
Finnország	8,50%	8,60%	5,50%	7,20%	6,20%	6,20%	6,90%
Hollandia	12,10%	14,90%	9,60%	8,50%	9,60%	9,30%	8,50%
Lengyelország	31,80%	28,40%	22,10%	22,20%	21,90%	23,20%	19,70%
Magyarország	36,90%	22,00%	25,20%	22,80%	22,70%	17,70%	17,40%
Németország	12,70%	15,40%	14,80%	12,70%	14,50%	11,10%	8,20%
Norvégia	15,50%	14,30%	16,00%	14,70%	16,40%	14,80%	13,40%
Portugália	26,60%	18,00%	24,00%	24,80%	24,80%	13,70%	13,60%
Spanyolország	22,00%	22,20%	20,30%	24,50%	13,40%	13,50%	19,40%
Svájc	17,40%	22,30%	19,10%	21,70%	18,40%	15,90%	15,30%
Svédország	20,00%	16,80%	28,30%	16,00%	19,20%	12,60%	17,20%
Szlovénia	18,50%	22,80%	19,90%	17,20%	18,50%	19,30%	23,00%

A legmagasabb adathiány az 1. hullám magyar adatfelvételénél volt, az esetek közel 40 százalékában nem volt érvényes válasz, ami drámaian magas szám összehasonlítva a többi eredménnyel. Arra, hogy a 2002-es adatfelvételben miért ennyire magas a magyar nem-válaszolási arány, kézenfekvő válasz lehetne, hogy az átlagosnál feszültebb politikai helyzet miatt a kormánnyal és/vagy a demokráciával való elégedettséget mérő kérdéseknél nem mondták el az emberek a véleményüket. Feszült politikai helyzet alatt azt értem, hogy 2002-ben választási év volt, és némi meglepetésre (szemben a közvéleménykutatások várakozásaival) a baloldal tudott kormányt alakítani. Az adatfelvétel viszont már októberben volt, fél évvel a választások után, ami már egy nyugodtabb politikai helyzetet feltételez. Szintén felmerülhet esetleges magyarázatként, hogy a kormánnyal és demokráciával kapcsolatos elégedettség kérdésnél rosszul volt a kérdőívben a skála felcímkezve (bár a válaszlapokon jó volt a címke).⁸ Az adatok változónkénti vizsgálata ezzel szemben azt mutatja, hogy az elégedettség kérdésekre viszonylag nagy arányban válaszoltak az emberek, ezzel szemben az ENSZ-szel és Európai Parlamenttel kapcsolatos bizalom kérdésénél extrém magas volt a „nem tudja” válaszok aránya, utóbbi kérdésnél 27 százalék. A jelzett szám annak a fényében még inkább különösen magas, ha összehasonlítjuk az 1999-es (tehát korábbi) *European Values Study* (EVS) EU-val kapcsolatos hasonló (bár máshogy megfogalmazott) kérdésével, ahol a válaszmegtagadás „mindössze” 13,6 százalék volt.

Összességében a legtöbb országban javuló tendenciát lehet látni, és ha átlagoljuk, hogy évente az esetek hány százalékánál volt adathiány, szintén látható a pozitív tendencia. Az első ESS adatfelvétel idején még a válaszolók közel 20 százalékánál volt adathiányos kitöltés, míg ugyanez az arány 13,5 százalékra javult a 7. hullámra. Vannak ezzel részben ellentétes tendenciák is. A brit adatfelvétel például ilyen kilógó eset, ahol az első négy hullámban folyamatosan bőven 20 százalék alatt megjelenő adathiány közel 25 százalékra ugrott fel az 5. és a 6. hullámban, hogy aztán újra visszaessen 13,4 százalékra. Esetükben szintén az ENSZ és Európai Parlament kapcsán felmért bizalom esetében nőtt meg extrém módon a nem tudja válaszok aránya.⁹

Az egyszerűbb leíró statisztikák markánsan mutatják, hogy mind időben, mind területi bontásban jelen-

⁸ http://www.europeansocialsurvey.org/data/deviations_country.html?year=2002&land=348

⁹ Az adatfelvétel módja nem változott esetükben, és az ESS dokumentációban sem jeleztek problémát ezeknél a kérdéseknél.

tős eltérések vannak az adathiány nagyságában. Az elemzés következő lépcsőjében annak megértésére fókuszálunk, hogy milyen szocio-demográfia háttérváltozókkal függ össze a nem-válaszolás.

4.2. Többszintű modell a nem-válaszolás struktúrájának megértésére

A nem-válaszolás akkor okoz jelentősebb problémát, ha nem teljesen véletlenszerű. Teljesen véletlenszerű adathiánynál „csak” azzal kell szembenéznünk, hogy az adathiány miatt kisebb mintákon kell számolnunk, ami a becsléseink standard hibáját növeli, de a kapott paraméterek torzítatlanok maradnak. Ha MAR típusú (véletlen) adathiánnyal szembesülünk, a paraméter becsléseink már nagyobb eséllyel lesznek torzítottak. Annak érdekében, hogy az adathiány természetét megértsük, egy regressziós modellt illesztettünk a nem-válaszolásra, pontosabban arra, hogy a nyolc vizsgált kérdésből hány esetben volt adathiány. A speciális adatstruktúra miatt az egyszerűbb OLS lineáris regresszió helyett többszintű modellt illesztettünk, mivel joggal feltételezhetjük azt, hogy az adatok térben és időben is klaszterezettek (Koltai 2009). A modell első szintje az ország és az ESS adatfelvételi hullám kombinált változója volt (tehát minden ország minden adatfelvétele külön egységnek számított). Ez 98 adatpontot jelentett. A második szint pedig a válaszadók szintje volt. Megoldásként felmerülhetett volna, hogy egymásba ágyazzuk az idő és területi komponenseket, de külön-külön kevés megfigyelési egységünk lett volna ahhoz, hogy többszintű modellt illesszünk. Közbülső szintként a kérdezők is bekerülhettek volna a modellbe, de mivel ezt a hatást nem tudtuk volna kontrollálni az adatról, ezért ezt a szintet nem építettük be az elemzésbe.¹⁰

A modellben összesen öt független változót szereptettünk, a nemet (1: férfi, 2: nő), a kort, az iskolai végzettséget (5 kategóriás), a szubjektív jövedelmet (4 kategóriás, a magasabb érték jobb gazdasági helyzetet jelez), illetve azt, hogy volt-e a kérdezett munkanélküli a kérdezést megelőző egy hétben (0: nem volt, 1: volt). Az összes független változót folytonosként szerepeltettük a modellünkben.

A modellt több lépcsőben illesztettük. Az első lépcsőben csak a konstans került be a regresszióba fix hatásként. Ezt nevezzük referencia modellnek, mivel az összes későbbi modell illeszkedését ehhez tudjuk hasonlítani. Második lépcsőben engedjük, hogy a tengelymetszetek országonként és adatfelvételenként eltérjenek, ami praktikus azt jelenti, hogy a modell megengedte, hogy az adathiány átlagos szintje országonként és időperiódusonként különböző legyen. Ez a modell segít nekünk azt lemérni, hogy a variancia hány százaléka keletkezik az első elemzési szinten (ország*adatfelvétel). A harmadik lépcsőben hozzáadtuk fix hatásként mind az öt független változót, majd külön-külön modellekben teszteltük, hogy ha az egyes változók meredekségét nem fixáljuk le, hanem engedjük, hogy országonként és adatfelvételenként eltérjenek egymástól, hogyan változik a modellünk illeszkedése.

¹⁰ A személyes adatfelvételekben egy kérdezőbiztos praktikus módon egymáshoz közeli helyen szokott kérdezni. Ezért nagyon nem triviális, hogy hogyan tudjuk szétválasztani a kérdezőbiztos hatását a válaszadói struktúra területi homogenitásától.

3. táblázat: Az adathiány nagyságára illesztett többszintű lineáris modell

		Random tengely-	Random tengelymetszet		
		metszet modell	+ fix szocio-demográfiai változók		
		B	B	Standard hiba	Beta
Fix hatás	Konstans	0,349	0,112***	0,018	-0,003
	Nem		0,182***	0,004	0,096
	Kor		0,003***	0,000	0,057
	Szubjektív jövedelmi helyzet		-0,068***	0,003	-0,059
	Iskolai végzettség		-0,107***	0,002	-0,150
	A kérdezett munkanélküli volt az elmúlt 1 héten		-0,039***	0,009	-0,010
Random hatás	reziduális (variancia)	0,876	0,796		
	Ország*hullám szint (variancia)	0,027	0,018		
BIC (fix konstans modell: 506.190)		501.147	475.508		

*** 0,001 szinten szignifikáns hatás

A csak random tengelymetszetet tartalmazó modell segítségével megbecsülhető, hogy a vizsgált változó (adathiány nagysága) varianciájának mekkora aránya érkezik az első szintből, tehát az országok és hullámok közötti különbségből. A kapott érték mindössze 2,93 százalék, ami jelzi, hogy az adathiány elsősorban egyéni tényezőkkel magyarázható, nem országok és időszakok közötti különbséggel. A szocio-demográfiai változókat is tartalmazó modellben (a változók meredekségének fixen tartása mellett) az első szintre jutó variancia lecsökken 2,2 százaléka, ami arra utal, hogy az országok és hullámok közötti különbséget kismértékben magyarázza az országok és időszakok eltérő demográfiai profilja is (hasonló eredmények kapcsán lásd Koch–Blohm 2009).

A fix hatások a szakirodalomban is tárgyalt módon működtek, a nőknél, az idősebbeknél és a rosszabb anyagi helyzetben lévőkénél, illetve munkanélkülieknél magasabb volt az adathiány, akárcsak az alacsonyabb végzettségű válaszolóknál. A legmarkánsabb hatása az iskolai végzettségnek volt, amit a nem változó követett, de nyilvánvalóan az iskolai végzettség és gazdasági helyzet közötti erős pozitív korreláció kontrollálta ezeknek a változóknak az amúgy erősebb nyers hatását. Többszintű modellek esetében nem triviális a megmagyarázott hányad megbecslése, a BIC mutató alapján azonban kiszámolhatunk egy pszeudo R^2 értéket, ami 6 százalék körüli megmagyarázott varianciát mutat.

Fontos kérdés az is, hogy vajon az egyes demográfiai változók eltérően függenek-e össze az adathiány nagyságával országonként és hullámonként. Ennek megvizsgálására egy olyan modellt futtattunk, ahol megengedtük, hogy az első szinten a független változóink eltérő meredekséget vegyenek fel országonként és hullámonként. Az eredmények minden esetben azt mutatták, hogy szignifikánsan javítja a modellek illeszkedését, ha nem fixáljuk az első szinten a B paramétereket, azonban az összes esetben gyenge volt a modell illeszkedésének javulása a BIC mutatók szerint. Az előbb említett pszeudo R^2 mutató alapján a legnagyobb növekedés is mindössze 0.3 százalékpontos volt az illeszkedésben, utóbbi egyébként a kor változó esetében.

Mivel a függő változó valójában nem folytonos, hanem diszkrét eloszlást követ, statisztikai szempontból a lineáris becslő modell használata nem feltétlen ad pontos eredményt. Az eredmények robusztusságának tesztelésére egy olyan többszintű modellt is illesztettünk, ahol negatív binomiális¹¹ eloszlást használtunk (lásd

11 Mivel a függő változó varianciája és átlaga jelentősen eltért, ezért a Poisson modell nem lehet volna megfelelő választás.

melléklet M1. táblázat). A kapott eredmények egy paraméter kivételével megegyeztek a lineáris modellel – a negatív binomiális modellben a munkanélküliség változó nem volt szignifikáns. Olyan további tesztek is végeztünk, amelyekben a kor, az iskolai végzettség és a szubjektív jövedelem változókat kategoriálisan vontuk be a modellbe. Ennek a modellnek az illeszkedése valamivel magasabb volt, mint az alapmodellé. Ez abból következett, hogy a kor esetében a függő változóval való kapcsolat nem lineáris, hanem sokkal inkább U alakú, miszerint a legfiatalabbak és a legidősebbek rendelkeznek a legtöbb válaszhiánnyal és a 40–49 valamint az 50–59 korosztály volt az, aki legkevesebb válaszhiánnyal töltötte ki a kérdőíveket.

Összességében az eredmények alátámasztják, hogy az adathiány nem teljesen véletlenszerű volt, tehát a rendszerellenesség nagyságára feltehetően csak torzított becslést tudunk adni, ha nem vesszük figyelembe az adathiányt.

4.3. Az eredmények eltérései az adathiány kezelésének függvényében

Az előző két részben körbejártuk, hogy időben és országok között milyen különbségek vannak a nem-válaszadási minták között. Ahogy az előző rész is mutatta, a nem-válaszadás nem teljesen véletlenszerű, a vizsgálatba bevont demográfiai változók mentén szignifikánsan eltértek az érvényes válasz arányai. Ez azt indikálja, hogy érdemes lehet tovább foglalkozni azzal, hogy milyen hatása lehet a nem-válaszadásnak a végső eredményekre. Ennek érdekében négy, az adathiány kezelése kapcsán felmerülő, egymástól eltérő megoldást hasonlítottunk össze.

Ha azt feltételeztük, hogy az adathiányos válaszolók nem rendszerellenesek (1-nél magasabb értékkel pótoltuk az adathiányt az indexet alkotó változóknak), akkor a rendszerellenesség átlaga az összes ország összes hullámát tekintve 13,9 százalék volt (1. módszer). Ha ezzel szemben a hiányzó értékeket úgy pótoltuk, hogy azok rendszerellenes válaszokra utaljanak, akkor az index értéke felugrott 20,3 százalékra (2. módszer). A harmadik megoldásnál kihagytuk a nem válaszolókat, ez lecsökkentette az index értékét 13,5 százalékra, ami 0,4 százalékponttal kisebb, mint az eredeti verzióban kapott érték (3. módszer). Ha pedig pótoltuk a nem-válaszadást, akkor 14,6 százalékra ment fel az index értéke, ami 0,7 százalékpontos növekmény a referenciának tekinthető 1-es megoldáshoz képest (4. módszer). A 2. módszer nagyon eltérő eredménye mutatja, hogy az a megoldás jelentős torzítást visz az index értékbe, ezért a továbbiakban ezzel nem is foglalkozunk részletesebben.

A mellékletben az összes országra és hullámra lebontva bemutatjuk az eredményeket (Melléklet 3. táblázat) külön pirossal kiemelve azt, ahol 1 százalékpontnál nagyobb az eltérés a 2. és a 3. modell eredményében az 1. modellhez képest.

Az adathiányos esetek kihagyása, ahogy láttuk, összességében alacsonyabb rendszerellenességet hozott ki, de természetesen ez országonként és hullámonként nagyon változó. Magyarországon a negyedik hullám esetében az index értéke 1,7 százalékponttal magasabb lett volna, míg a többi hullámban valamivel csökkent volna az index értéke. Összességben nagyon kevés esetben volt 1 százalékpontos különbség az 1. és 3. módszer között, és 2 százalékpontnál több egyedül a portugál 5. hullám esetében.

A 4. módszer pótlásos megközelítése már jelentősebb eltéréseket hozott az 1. referencia módszerhez képest. Egy kivételtől eltekintve (Svédország, 7. hullám) minden országban magasabb lett a rendszerellenesség

az adatpótlás hatására az 1. módszerhez képest. A különbség azokban az országokban volt a legnagyobb, ahol a rendszerellenesség index értéke amúgy is magas volt: Magyarországon, Lengyelországban, Szlovéniában, Spanyolországban és Portugáliában. Ez egyébként pont az az öt ország volt, ahol az adathiány is a legmagasabb volt ezekben a kérdésekben. Tehát azokban az országokban és hullámokban, ahol a rendszerellenesség magas volt, az adathiány is magasabb volt, és a pótlás hatására a rendszerellenesség még magasabb lett volna. A spanyol 7. és a portugál 5. hullám ilyen szempontból a legkirívóbb, mivel itt több mint 2 százalékponttal magasabb rendszerellenességet kaptunk a pótlás hatására. A portugál 5. hullám olyan szempontból még érdekesebb, hogy a 3. és 4. módszer alapján (kihagyás és pótlás) közel 5 százalékpontos különbség van az index értékében (35,0% vs. 39,9%).

5. SZINTÉZIS

Aki survey adatokkal dolgozik, el kell, hogy fogadja, hogy az adathiány sajnálatos, de természetes velejárója az adatfelvételnek. Van, amikor ez a probléma olyan jelentéktelen, hogy eltekinthetünk a kezelésétől, vannak azonban olyan esetek, amikor az adathiányt már érdemes számításba vennünk eredményeink elemzésekor. Írásunkban amellettt érveltünk, hogy időben és térben kiterjedt adatok esetében több olyan egyedi szempont is felmerülhet, ami az adatfelvételek között, eltérő válaszadói struktúrát eredményezhet. Az ESS adatok nagy szórást mutattak abban, hogy a vizsgált rendszerellenesség indexet alkotó változók között mekkora volt az adathiány. Általában a nyugati és a skandináv országokban magasabb volt az érvényes válaszok aránya, míg keleten és a mediterrán országokban alacsonyabb, és összességben a nem-válaszadási arány hullámról hullámra csökkent. A többszintű regressziós modellek azt mutatták, hogy a nem-válaszadási arányok közötti különbség nagyjából 3 százalékaért felel az ország és az adatfelvétel hulláma, míg egyéni szinten a rosszabb szocio-kulturális környezet magasabb nem válaszolással jár együtt, akár csak az, ha a válaszadó nő vagy idősebb.

A nem-válaszolás kezelésének több forgatókönyvét is teszteltük. Összességében azt mondhatjuk, hogy drámai változást nem okozott az eltérő kezelési stratégia (kivéve a 2. módszert, ami azonban annyira extrém, hogy nem is foglalkoztunk vele részletesebben). Azonban érdekes és fontos eredmény volt, hogy a nem válaszoló esetek kihagyása általánosságban alacsonyabb rendszerellenességet hozott volna ki, mint az 1. referencia módszer (ahol azt feltételezzük, hogy a nem válaszoló az adott kérdés esetében nem a rendszerellenesnek tekintett véleményt választotta volna). Ez első lépcsőben kontraintuitív eredménynek tűnhet, hiszen logikusabb lenne azt feltételezni, hogy az 1. módszernél kapunk alacsonyabb rendszerellenességet. Az húzódik meg az eredmények mögött, hogy azok az esetek, amelyeket a 3. módszernél kidobunk, a többi bevont változó alapján már inkább rendszerellenesnek mutatkoznak még annak ellenére is, hogy magánál az adathiányos változónál nem feltételezzük rendszerellenességet.

Ezzel szemben a pótlásos stratégia szinte kivétel nélkül növeli a rendszerellenesség nagyságát. A különbség még nagyobb lenne, ha az egyébként a szociológiai gyakorlatban egyik leginkább elterjedt kihagyásos stratégiát (3. módszer) hasonlítjuk össze a pótlásos megoldással. Itt van olyan ország és hullám, ahol közel 5 százalékos különbséget mértünk a két módszer kimenete között. Az, hogy a rendszerellenesség nagyobb a pótlás után, nem lenne triviális, de a mellékletben található egyszerű logisztikus regressziós módszer rávilágít arra,

hogy ez miért van (lásd Melléklet 4. táblázat). Az összes ország összes hullámának bevonásával modelleztük, hogy a pótlásnál figyelembe vett demográfiai változók hogyan függenek össze azzal, hogy valaki rendszerellenes-e. Az eredmények azt mutatták, hogy ugyanazok a változók táplálják a rendszerellenességet, amelyek a nem-válaszolást is. Tehát a rosszabb anyagi helyzetben lévők, a munkanélküliek, az alacsonyabb végzettségűek és az idősebbek azok, akik Európában inkább rendszerellenesek. Mindössze a nem változó működött másként ilyen szempontból, mivel a férfiak inkább számítanak rendszerellenesnek, az adathiány viszont a női válaszadókra jellemzőbb volt. Tehát általánosságban elmondható, hogy a nem válaszolók demográfiai profilja közel áll a rendszerellenesek demográfiai profiljához, aminek hatására a pótláskor majdnem minden vizsgált adatfelvételben megnőtt a rendszerellenesség mértéke. Ez ráadásul azt eredményezte, hogy az egyes országok közötti távolságok markánsabbak lettek, mint amit a referencia modell mutatott.

Természetesen felmerülhet kritikaként, hogy csak egyetlen pótlási eljárást teszteltünk. A regressziós és EM módszerek természetükből adódóan átlaghoz közelebbi értékeket pótolnak, ami az index logikája szerint az 1. módszerhez hasonló eredményeket adott volna. De mivel a vizsgált index nem az alkérdések átlagaira, hanem azok extrémebb értékeire koncentrált (0–1 választás a skálákon), ezért véleményünk szerint ezek a pótlásos módszerek ebben az esetben nem lettek volna adekváltak.

A bevont változók köre is viszonylag szűk volt, itt is lehetett volna valószínűleg más változókat is keresni. A szűk változószett azonban egy nagyon tudatos döntés volt, olyan szocio-demográfiai kérdések kerültek felhasználásra, amelyek a nem-válaszolás szempontjából korábban nemzetközileg már tesztelve lettek. A munkanélküliség lóg ki ebből a sorból, utóbbit viszont a rendszerellenesség kapcsán gondoltuk fontosnak. Az is fontos elem volt a bevont független változóknak, hogy ezekben a kérdésekben nagyon alacsony legyen az adathiány, ne kerüljünk végeláthatatlan adatpótlási spirálba. Az összesített adathiány kevesebb, mint 2 százalék volt ezekben a változóknak.

A pótlás persze sosem lehet tökéletes, nem tudhatjuk, hogy kimaradt-e bármilyen fontos változó. A sejtésünk erre általában az lehet, hogy igen. Egy rendszerellenes indexnél például logikus lehet annak a feltételezése, hogy az adott időszakban kormányon lévő párt hívei inkább elégedettek a rendszerrel, az ellenzéki szimpatizánsok inkább elégedetlenek, és ha az ellenzéki szavazók még a válaszolásnál is rejtőzködőbbek, akkor ennek a dimenzióknak a mentén is torzul az eredményünk. Ezt a hatást viszont nehéz modellezni, mert a pártpreferencia is nehezen mérhető, magas a megghiúsulás a változó esetében, ezért nehéz rajta keresztül pótlásokat végezni. Azt a hatást pedig végképp nem tudjuk kontroll alatt tartani, ha a vizsgált változó olyan adathiányt rejt, ami külső hatásokkal nem modellezhető (nem véletlen adathiány, NMAR).

Az adathiányt a tanulmányban egyben kezeltük, de logikusan felmerülhet az is, hogy külön kezeljük a „nem tudja” és a „nem válaszol?” opciókat, mivel ezeknek eltérő lehet a generáló mechanizmusa. De az is egy potenciális további irányba lehetne a munkának, hogy az eset (unit) nem-válaszolással is kiegészítsük a vizsgálódásainkat.

Egy ilyen jellegű módszertani tanulmány végén érdemes lehet az eredmények alapján követendő stratégiát felvázolni, azonban az elemzés is mutatta, nincsenek triviálisan jó megoldások, több alternatíva is lehet,

amit érdemes tesztelni. Két potenciális tanácsot lehet talán megfogalmazni. Az egyik, hogy nagyobb adattömegek mozgatása után, főleg, ha időbeli és térbeli összehasonlításra is vállalkozunk, érdemes megvizsgálni, hogy mekkora az adathiány nagysága, és ha jelentősebb, azt is érdemes letesztelni, hogy vannak-e olyan változók, amik összefüggenek az érvényes válaszok arányával. Amennyiben ezekre a kérdésekre igen választ kapunk, az még nem feltétlenül jelenti azt, hogy mindenképpen adatpótlást kell alkalmaznunk. Azonban ebben az esetben érdemes akár kisebb tesztek segítségével megvizsgálni az eredményeink robusztusságát, és adott esetben érdemes lehet beavatkozni. Az adathiány vizsgálata azért is különösen fontos lehet, mert segít nekünk képet alkotni arról is, hogy milyen volt az adatfelvétel minősége. A nagyon magas visszautasítás („nem szeretnék válaszolni” opció) jelezheti azt, hogy a kérdező és válaszoló közötti bizalmi légkör nem tudott létrejönni, a „nem tudja” válaszok magas aránya pedig a kérdőív bonyolultságát, nehézségét jelentheti.

Egy olyan gondolattal zárjuk az elemzést, amit már korábban is megfogalmaztunk. Az adathiány természetes velejárója az elemzéseinknek, és ha tudatosan nem foglalkozunk vele, akkor is kezeljük valahogy. Ez a kezelés sok esetben a használt statisztikai programok működési módjából következik. Ha nem akarjuk, hogy a programok vezessenek minket, alakítsunk ki egyértelmű protokollt a nem-válaszolás kezelésére, mert ez lehet a záloga annak, hogy az eredményeink érvényesek és megbízhatóak legyenek.

IRODALOMJEGYZÉK

- Beullens, K. – Loosveldt, G. (2016) Interviewer Effects in the European Social Survey. *Survey Research Methods*, 10(2), 103–118. <http://dx.doi.org/10.18148/srm/2016.v10i2.6261>
- Blom, A. G. (2008) Measuring nonresponse cross-nationally. *ISER Working Paper Series*, No. 2008–41.
- Bowling, A. (2005) Mode of questionnaire administration can have serious effects on data quality. *Journal of Public Health*, 27(3), 281–291. <http://dx.doi.org/10.1093/pubmed/fdi031>
- De Leeuw, E. D. (2001) Reducing missing data in surveys: An overview of methods. *Quality & Quantity*, 35(2), 147–160. <http://dx.doi.org/10.1023/A:1010395805406>
- Dobi B. (2015) *A többszörös imputálás gyakorlati alkalmazása*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szakdolgozat.
- György E. (2004) A nemválaszolás elemzése a munkaerő felvételben. *Statisztikai Szemle*, 82(8), 747–772.
- Hunyadi L. – Vita L. (2002) *Statisztika közgazdászoknak*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Jäckle, A. – Roberts, C. – Lynn, P. (2010) Assessing the effect of data collection mode on measurement. *International Statistical Review*, 78(1), 3–20. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1751-5823.2010.00102.x>
- Juhász A. – Krekó P. – Molnár Cs. (2014) A szélsőjobb iránti társadalmi kereslet változása Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4(4), 25–55. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.25>
- Kmetty Z. (2012) A telefonos kutatások speciális problémái. *Statisztikai Szemle*, 90(1), 41–63.
- Koch, A. – Blohm, M. (2009) Item Non-response in the European Social Survey. *ASK. Research and Methods*, 18(1), 45–65.
- Koltai, J. (2009) A nyugdíjrendszerrel kapcsolatos igazságossági attitűdök – egy bonyolult struktúrájú adatbázis feldolgozási lehetőségei. In Némédi D. – Szabari V. (szerk.) *Kötő-jelek 2009: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskolájának Évkönyve*. Budapest: ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola, 137–169.
- Little, R. J. A. – Rubin, D. B. (1987) *Statistical analysis with missing data*. New York: John Wiley & Sons.
- Lynn, P. (1998) Data collection mode effects on responses to attitudinal questions. *Journal of Official Statistics*, 14(1), 1–14.
- Lugtig, P. J. – Lensvelt-Mulders, G. J. L. – Frerichs, R. – Greven, A. (2011) Estimating nonresponse bias and mode effects in a mixed mode survey. *International Journal of Market Research*, 53(5), 669–686. <http://dx.doi.org/10.2501/IJMR-53-5-669-686>
- Oravecz B. (2008) Hiányzó adatok és kezelésük a statisztikai elemzésekben. *Statisztikai szemle*, 86:(4) 365–384.
- Peng, C. Y. J. – Harwell, M. – Liou, S. M. – Ehman, L. H. (2006) Advances in missing data methods and implications for educational research. In Sawilowsky, S. S. (szerk.) *Real data analysis*. Charlotte, North Carolina: Information Age Publishing, 31–78.
- Pickery, J. – Loosveldt, G. (2001) An exploration of question characteristics that mediate interviewer effects on item nonresponse. *Journal of Official Statistics*, 17(3), 337–350.
- Rubin, D. B. (2004). *Multiple imputation for nonresponse in surveys*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons.
- Sigelmann, L. (1981) Question-order effects on presidential popularity. *Public Opinion Quarterly*, 45(2), 199–207. <http://dx.doi.org/10.1086/268650>
- Stoop, I. – Billiet, J. – Koch, A. – Fitzgerald, R. (2010) *Improving survey response: Lessons learned from the European Social Survey*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Sturgis, P. – Baker, N. – Callegaro, M. – Fisher, S. – Green, J. – Jennings, W. – Kuha, J. – Lauderdale, B. – Smith, P. (2016) *Report of the Inquiry into the 2015 British general election opinion polls*. London: Market Research Society and British Polling Council.
- Tourangeau, R. – Rasinski, K. A. – Bradburn, N. – D'Andrade, R. (1989) Carryover effects in attitude surveys. *Public Opinion Quarterly*, 53(4), 495–524. <http://dx.doi.org/10.1086/269169>

FELHASZNÁLT ESS ADATBÁZISOK

- ESS Round 7: European Social Survey Round 7 Data (2014). Data file edition 2.1. NSD- Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 6: European Social Survey Round 6 Data (2012). Data file edition 2.3. NSD- Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 5: European Social Survey Round 5 Data (2010). Data file edition 3.3. NSD- Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 4: European Social Survey Round 4 Data (2008). Data file edition 4.4. NSD- Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 3: European Social Survey Round 3 Data (2006). Data file edition 3.6. NSD- Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 2: European Social Survey Round 2 Data (2004). Data file edition 3.5. NSD- Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.
- ESS Round 1: European Social Survey Round 1 Data (2002). Data file edition 6.5. NSD- Norwegian Centre for Research Data, Norway – Data Archive and distributor of ESS data for ESS ERIC.

MELLÉKLET

1. táblázat. Az adathiány nagyságára illesztett többszintű negatív binomiális modell

		Random tengelymetszet + fix szocio-demográfia változók		
		B	Standard hiba	Sig.
Fix hatás	Konstans	-1,661	0,064	0,000
	Nem	0,592	0,014	0,000
	Kor	0,004	0,000	0,000
	Szubjektív jövedelmi helyzet	-0,169	0,009	0,000
	Iskolai végzettség	-0,391	0,006	0,000
	A kérdezett munkanélküli volt az elmúlt 1 héten	-0,037	0,029	0,207
	reziduális (variancia)			
	Ország*hullám szint (variancia)	0,238		
BIC		942.723		

2. táblázat. Az adathiány nagyságára illesztett többszintű negatív binomiális modell kategoriális független változókkal

			Random tengelymetszet + fix szocio-demográfiai változók			
			B	Standard hiba	Sig.	
Sig. Fix hatás	Konstans		-2,355	0,068	0,000	
	Nem		0,587	0,014	0,000	
	Szubjektív jövedelem (Referencia: Nagyon nehezen jönnek ki a jövedelmükből)	Kényelmesen megélnék		-0,550	0,034	0,000
		Kijönnek a jövedelmükből		-0,399	0,031	0,000
		Nehezen, de megélnék		-0,179	0,033	0,000
	Kor (Referencia: 60+)	15–29		-0,009	0,020	0,000
		30–39		-0,230	0,023	0,000
		40–49		-394	0,023	0,000
		50–59		-0,397	0,022	0,000
	Iskolai végzettség (Referencia: Diploma)	8 általános vagy kevesebb		1,484	0,027	0,000
		Szakmunkás		0,949	0,024	0,000
		Érettségi		0,464	0,022	0,000
		Felsőfokú technikum, továbbképzés		0,128	0,037	0,000
	A kérdezett munkanélküli volt az elmúlt 1 héten		-0,003	0,030	0,925	
	Random hatás		Reziduális (variancia)	1		
Ország*hullám szint (variancia)			0,256			
BIC		932.821				

3. táblázat. A rendszerellenesség nagysága a különböző adatkezelési stratégiák esetében

Ország	Hullám	Módszer 1	Módszer 2	Módszer 3	Módszer 4	Módszer 1 – Módszer 3	Módszer 1 – Módszer 4
Belgium	1	12,10%	20,20%	11,40%	13,20%	-0,70%	1,10%
	2	10,40%	14,30%	9,90%	10,60%	-0,50%	0,20%
	3	9,60%	11,80%	9,30%	9,80%	-0,30%	0,20%
	4	11,40%	13,10%	11,40%	11,40%	0,00%	0,00%
	5	13,00%	14,60%	13,30%	13,10%	0,30%	0,10%
	6	9,40%	10,80%	9,20%	9,50%	-0,20%	0,10%
	7	13,20%	14,30%	13,30%	13,30%	0,10%	0,10%
Svájc	1	4,20%	10,80%	4,70%	4,60%	0,50%	0,40%
	2	4,70%	14,40%	5,30%	5,20%	0,60%	0,50%
	3	4,80%	12,00%	5,30%	5,20%	0,50%	0,40%
	4	5,00%	15,40%	5,20%	5,40%	0,20%	0,40%
	5	6,50%	13,60%	6,80%	6,50%	0,30%	0,00%
	6	4,50%	11,10%	4,30%	5,00%	-0,20%	0,50%
	7	6,10%	10,80%	5,80%	6,20%	-0,30%	0,10%
Német- ország	1	12,40%	16,40%	12,30%	12,70%	-0,10%	0,30%
	2	15,60%	21,70%	15,90%	16,10%	0,30%	0,50%
	3	16,20%	22,40%	16,20%	16,70%	0,00%	0,50%
	4	11,30%	15,90%	11,00%	11,50%	-0,30%	0,20%
	5	15,10%	20,20%	15,60%	15,80%	0,50%	0,70%
	6	8,90%	12,90%	8,50%	9,30%	-0,40%	0,40%
	7	11,20%	14,00%	11,30%	11,40%	0,10%	0,20%
Dánia	1	3,60%	12,20%	3,70%	3,90%	0,10%	0,30%
	2	2,70%	9,40%	2,30%	2,80%	-0,40%	0,10%
	3	3,70%	9,20%	3,50%	3,90%	-0,20%	0,20%
	4	3,40%	8,50%	3,30%	3,40%	-0,10%	0,00%
	5	4,30%	9,60%	4,20%	4,50%	-0,10%	0,20%
	6	3,30%	8,70%	3,10%	3,40%	-0,20%	0,10%
	7	5,10%	7,90%	4,80%	5,10%	-0,30%	0,00%
Spanyolország	1	12,90%	25,30%	13,80%	14,30%	0,90%	1,40%
	2	10,30%	20,40%	9,40%	11,30%	-0,90%	1,00%
	3	10,70%	22,80%	11,00%	11,30%	0,30%	0,60%
	4	10,10%	24,20%	10,20%	10,90%	0,10%	0,80%
	5	17,70%	24,10%	18,20%	18,40%	0,50%	0,70%
	6	32,80%	38,60%	33,70%	33,90%	0,90%	1,10%
	7	28,00%	37,40%	28,90%	30,10%	0,90%	2,10%
Finnország	1	5,10%	8,30%	4,70%	5,30%	-0,40%	0,20%
	2	4,30%	7,40%	4,10%	4,40%	-0,20%	0,10%
	3	4,40%	6,70%	4,20%	4,40%	-0,20%	0,00%
	4	3,70%	6,00%	3,50%	3,70%	-0,20%	0,00%
	5	6,00%	8,70%	5,70%	6,10%	-0,30%	0,10%
	6	3,40%	5,60%	3,20%	3,40%	-0,20%	0,00%
	7	6,20%	9,10%	5,90%	6,50%	-0,30%	0,30%
Egyesült Királyság	1	12,80%	17,00%	12,70%	13,20%	-0,10%	0,40%
	2	15,50%	22,70%	15,70%	16,40%	0,20%	0,90%
	3	15,90%	22,70%	16,10%	16,50%	0,20%	0,60%
	4	17,40%	22,70%	17,70%	18,00%	0,30%	0,60%
	5	18,90%	29,10%	18,40%	20,30%	-0,50%	1,40%
	6	14,50%	25,60%	14,20%	15,80%	-0,30%	1,30%
	7	19,60%	25,00%	19,50%	20,40%	-0,10%	0,80%

Ország	Hullám	Módszer 1	Módszer 2	Módszer 3	Módszer 4	Módszer 1 – Módszer 3	Módszer 1 – Módszer 4
Magyarország	1	12,40%	31,50%	12,00%	14,20%	-0,40%	1,80%
	2	22,30%	30,50%	21,60%	23,30%	-0,70%	1,00%
	3	32,60%	42,70%	32,20%	34,50%	-0,40%	1,90%
	4	45,50%	54,60%	47,20%	47,40%	1,70%	1,90%
	5	20,90%	31,20%	20,40%	22,10%	-0,50%	1,20%
	6	28,90%	34,40%	28,50%	29,70%	-0,40%	0,80%
	7	22,20%	28,60%	22,60%	23,20%	0,40%	1,00%
Hollandia	1	6,80%	11,40%	6,50%	7,00%	-0,30%	0,20%
	2	8,30%	12,70%	8,30%	8,50%	0,00%	0,20%
	3	5,20%	9,10%	5,20%	5,60%	0,00%	0,40%
	4	4,70%	7,80%	4,80%	4,90%	0,10%	0,20%
	5	5,30%	8,60%	5,00%	5,30%	-0,30%	0,00%
	6	5,70%	8,60%	5,30%	5,80%	-0,40%	0,10%
	7	6,80%	9,60%	6,90%	7,00%	0,10%	0,20%
Norvégia	1	4,10%	6,40%	3,90%	4,30%	-0,20%	0,20%
	2	5,50%	7,20%	5,20%	5,60%	-0,30%	0,10%
	3	4,20%	6,70%	3,90%	4,20%	-0,30%	0,00%
	4	4,10%	6,80%	4,00%	4,10%	-0,10%	0,00%
	5	3,50%	6,50%	3,10%	3,50%	-0,40%	0,00%
	6	2,60%	5,10%	2,70%	2,80%	0,10%	0,20%
	7	3,00%	5,20%	3,00%	3,00%	0,00%	0,00%
Lengyelország	1	21,80%	37,60%	21,80%	23,70%	0,00%	1,90%
	2	38,10%	46,80%	37,20%	39,60%	-0,90%	1,50%
	3	32,30%	40,70%	32,50%	33,70%	0,20%	1,40%
	4	27,30%	35,90%	26,70%	28,80%	-0,60%	1,50%
	5	22,10%	31,40%	21,40%	23,40%	-0,70%	1,30%
	6	29,30%	38,30%	29,80%	31,10%	0,50%	1,80%
	7	35,70%	42,80%	35,50%	37,50%	-0,20%	1,80%
Portugália	1	16,10%	32,10%	16,20%	17,30%	0,10%	1,20%
	2	28,00%	36,20%	26,80%	29,90%	-1,20%	1,90%
	3	22,70%	36,00%	21,70%	24,30%	-1,00%	1,60%
	4	27,10%	39,30%	25,80%	28,80%	-1,30%	1,70%
	5	37,40%	47,00%	35,00%	39,90%	-2,40%	2,50%
	6	40,90%	46,00%	40,40%	42,00%	-0,50%	1,10%
	7	38,70%	43,90%	38,70%	40,10%	0,00%	1,40%
Svédország	1	4,70%	11,00%	4,30%	5,00%	-0,40%	0,30%
	2	8,30%	13,80%	8,00%	8,50%	-0,30%	0,20%
	3	5,10%	12,70%	5,40%	5,30%	0,30%	0,20%
	4	4,80%	9,80%	4,40%	4,90%	-0,40%	0,10%
	5	3,10%	10,80%	3,10%	3,20%	0,00%	0,10%
	6	5,10%	8,80%	5,10%	5,20%	0,00%	0,10%
	7	4,40%	8,00%	4,00%	4,30%	-0,40%	-0,10%
Szlovénia	1	19,40%	28,60%	20,00%	20,20%	0,60%	0,80%
	2	18,30%	28,80%	19,20%	20,10%	0,90%	1,80%
	3	16,80%	25,50%	16,50%	17,50%	-0,30%	0,70%
	4	14,70%	22,40%	13,90%	15,10%	-0,80%	0,40%
	5	35,00%	41,30%	36,10%	36,80%	1,10%	1,80%
	6	33,70%	40,60%	33,40%	34,90%	-0,30%	1,20%
	7	37,60%	44,00%	38,90%	39,30%	1,30%	1,70%

4. táblázat. A rendszerellenességet vizsgáló binomiális logisztikus regressziós modell (összes ország, összes hullám egyben kezelve – N=185043)

	B	S.E.	Sig.	Exp(B)
Nem	-0,123	0,014	0,000	0,884
Kor	0,003	0,000	0,000	1,003
Szubjektív jövedelmi helyzet	-0,604	0,008	0,000	0,546
Iskolai végzettség	-0,181	0,006	0,000	0,834
A kérdezett munkanélküli volt az elmúlt 1 hétben	0,246	0,026	0,000	1,279
Konstans	-2,536	0,040	0,000	0,079
Nagelkerke R2	0,086			

Az adatpótlás technikai megvalósítása (4. módszer)

- Nem vettük figyelembe az adatpótláskor azokat az eseteket, ahol valamelyik bevont demográfiai változóban adathiány volt.
- Az öt pótláshoz használt változót (nem, kor, szubjektív jövedelem, iskolai végzettség, munkanélküli) országonként és hullámonként standardizáltuk.
- A pótlást országokon és hullámokon belül végeztük.
- Minden nem válaszoló esetében megkerestük, hogy az öt vizsgált szocio-demográfiai változó mentén melyik adathiány nélküli válaszoló van a legközelebb, őt tekintettük donor válaszolónak.
- A távolság meghatározásakor négyzetes euklidészi távolságot használtunk.
- Ha több lehetséges donor válaszoló is volt, akkor véletlenszerűen választottunk közülük.
- Nem korlátoztuk annak a számát, hogy ki hányszor lehet donor.
- Azokban az indexet alkotó kérdésekben, ahol adathiány volt, kipótltuk a donor válaszadó adott kérdésre adott válaszával az adathiányt.
- A pótlott kérdések alapján újraszámoltuk a rendszerellenesség indexet.

AMI KINN, AZ VAN BENN

A „magyar társadalom” külső függőségeinek és belső szerkezeteinek viszonyáról²

Böröcz József (2017) *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. Ford. Laszkács Ágnes. Budapest: L'Harmattan.

Vastagh Zoltán (2017) *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Budapest: Napvilág.

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.2.119

„A külső függés belső társadalomszerkezeti következményekkel jár: bármely külső dominancia szükségszerűen megteremti a maga belső apparátusát csakúgy, mint ennek »ellenzékét«.” (Böröcz József 1989: 79.)

Módszertani nacionalizmusnak nevezzük azt a – sokszor és sokáig reflektálatlanul maradó – kutatói beállítódást, amely a modern társadalmak természetes egységének a nemzetállamokat tekinti (Wimmer–Schlimmer 2002). Ebben a felfogásban az országhatárok mint egy „edény” falai felfogják és elemzési egységekké alakítják a társadalomtudományok vizsgálati tárgyait: a történész nemzetét, a szociológus társadalmát, a közgazdász (nemzet)gazdaságát, a politikakutató államát – sokkal ritkábban ugyan, de olykor még az antropológus kultúráját is (Wallerstein 2002, 2004). A módszertani nacionalizmus e gyakorlata, valamint az ez által létrehozott és fenntartott „tartálytársadalom”-szemlélet jogos bírálata távolról sem új (ld. pl. Wallerstein 1983 [1974], 1976), a bírált kutatói gyakorlat és szemléletmód mégis makacsul fennmaradni látszik. Nem csak a publicisztika nyelv-

1 Egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszék, a *Helyzet Műhely* és a *Politikatörténeti Intézet Társadalom-elméleti Műhely* tagja (ebermark@tat.k.elte.hu).

2 Jelen dolgozat Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 Kódszámú *Új Nemzeti Kiválóság Programjának*, valamint a *Politikatörténeti Alapítvány Ösztöndíjának* támogatásával készült. A munka elkészítésében sok segítséget kaptam a *Politikatörténeti Intézet és Alapítvány Társadalomelméleti Műhely*, valamint a *Helyzet Műhely* számos tagjától – köszönöm javaslataikat, tanácsaikat és támogatásukat.

vébe eresztett mély gyökereket. A társadalomtudomány is nehezen szabadul az országokat, gazdaságokat, társadalmakat kritikátlanul elfogadó felfogástól.

Igaz ez a társadalomszerkezet-kutatásra is, elvégre valahogyan mégiscsak definiálnunk kellene (ha csak utalásszerűen is), *minek a* társadalma, *minek a* szerkezete az, amiről éppen beszélni próbálunk. E definíciós úrbe sokszor mégiscsak valamilyen nemzetállami jelző nyomul be („magyar” társadalom, „román” gazdaság, „szlovák” állam), mint ahogyan a nemzetközi összehasonlító kutatások is mi mást próbálnának „magától értetődően” összehasonlítani, mint nemzetállamok „sajátosságait”. Minden igyekezet ellenére sokszor még a migrációkutatás is a foglya marad a nemzeti szemléletmódnak (vö. Wimmer–Schlimmer 2002). Mindez valahol érthető is, ha egyszer a modern (nemzet)államok intézményes apparátusai (pl. a Központi Statisztikai Hivatal) szolgálnak a legalapvetőbb statisztikai adatfelvételekkel. Ami a társadalomszerkezet-kutatást illeti, e probléma nem elég jó, de – adott körülmények között – a legkevésbé rossz megoldása, ha ezeket az állam(polgár) határok adta definíciókat először is reflektáljuk, majd azt *falak helyett félig áteresztő hárttyákként szemléljük*.³ „*A határ: társadalmi tény*” (Böröcz 2002) – akár tetszik, akár nem, ott van és hat. A fő kérdés így nem igazán az, hogy mi van a határokon „kívül”, mi van azokon „belül”. A fő kérdés sokkal inkább az, hogy az egyes államok hogyan szabályozzák a rajtuk keresztülvezető áramlásokat, s különösképpen, hogy *hogyan hatnak egymásra* „kint” és „bent” struktúrái, illetve folyamatai.

Egymástól teljesen függetlenül két kötet is napvilágot látott, ami segíthet e kérdéseket pontosabban látnunk és alaposabban végiggondolnunk. Böröcz József *Hasított fa* című könyve (2017) az Egyesült Államokban dolgozó magyar szociológus elmúlt bő három évtizedes munkásságából közöl válogatást. Vastagh Zoltán *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció* című kötete (2017) egy fiatal kutató első nagyobb lélegzetvételű tanulmánya. A pályájuk különböző szakaszában járó szerzők munkái sem műfaji, sem terjedelmi szempontból, sem vállalásaiban nem sorolódik azonos súlycsoportba.⁴ Ami miatt mégis érdemes „összeolvasnunk” őket, az a két könyv állításcsokrának *viszonya* egymáshoz. Böröcz József tanulmánykötete elsősorban (bár nem kizárólag) a *külső függőségekre* összpontosít: a kapitalista világgazdaság globális struktúráiba ágyazott jelenségek átalakulásait, történeti formálódását világítja meg. Vastagh Zoltán munkája elsősorban azt kérdezi, hogyan formálja a „magyar társadalom” *belső szerkezetét* az állami újraelosztás, miközben e társadalmi struktúrát elsődlegesen mégiscsak a tőkés magántulajdon uralma mellett működő piaci árucserre integrálja (már, ha egyáltalán integrálja valami – vö. Kovách et al. 2012, Kovách 2017).

Böröcz József könyve egy tanulmányválogatás, amelyből – noha így is igen terjedelmes – a szerző nagyon fontos elemzései sajnálatos módon kimaradtak, részben azok is, amelyek korábban a „magyar társadalom”

3 A reflexió és a hárttya-metaphora jelzéseként jelen írásban a „magyar társadalom” kifejezést (mint ahogyan minden más nemzeti társadalom nyelvi alakját is) idézőjelben használom – természetesen ezt a módszertani nacionalizmus nehezen kezelhetősége, de mégis kezelni próbálása érdekében.

4 Böröcz József könyve a New Jersey-i Rutgers University szociológiaprofesszorának, az MTA doktorának több évtizedes munkásságából nyújt válogatást; Vastagh Zoltán munkája az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont tudományos segédmunkatársának, a Budapesti Corvinus Egyetem szociológus doktorjelöltjének első kötetes bemutatkozása.

szerkezetét behatóbban vizsgálták.⁵ Vastagh Zoltán könyve ezzel szemben egy kismonográfia, amely éppen azokat a szempontokat exponálja alul, illetve hagyja – vállaltan – figyelmen kívül, amelyeket Böröcz József egész életműve hangsúlyoz. A két kötet „egybeolvasását”, párbeszédbe vonását éppen ez teszi érdekes vállalkozássá. Böröcz József rajzolja meg a „nagy képet”, amin belül mindazt, amit Vastagh Zoltán ír, értelmezni érdemes. Vastagh Zoltán elemzése cserébe sokkal aprólékosabban világítanak meg azon részletek közül néhányat, amelyek Böröcz József *big picture*-jén nem kellően kidolgozottak (ez nem kritika: nem lehet minden részletet egyszerre kidolgozni). Állításaik és érveik interakcióba vonásából következik az is, amit jelen írás nyújtani tud az olvasónak – amit hozzá tud tenni a két munka önmagában is megálló mondandójához. Előbb „belülről kifelé”, majd „kívülről befelé” haladva veszem sorra, mi az, amit e két könyv egymásnak mondhat.⁶

BELÜLRŐL KIFELEÉ

A belső struktúra képe

Vastagh Zoltán könyvének – mint maga is írja – „*legfontosabb kérdés[e] az, hogy rá tudunk-e mutatni a fő mechanizmusokra, amik létrehozzák és fenntartják az egyenlőtlenségeket?*” (2017: 12) Ezen belül elsősorban azt vizsgálja, hogyan formálja az állami redisztribúció a társadalmi struktúrát. S hogy miért az állam kerül a fókuszba, miért nem a kapitalista termelés alapstruktúrája? Nos, a könyv egyik fontos előfeltevése, hogy a társadalomszerkezet nem magyarázható *pusztán* a termelés vagy a tulajdon szerkezetéből, nem redukálható a – Marx és követői által hangsúlyozott – gazdasági alapra. Vastagh Zoltán úgy gondolja, hogy alaposabban meg kell vizsgálni azt is, hogyan formálja, hogyan *módosítja* az állam (különösen az állami redisztribúció) a tőkés piacon létrejövő egyenlőtlenségeket (2017: 17–19). Célja annak kimutatása, hogy az állam és ezen keresztül a politika igenis fontos, és nem eleve meghatározott szerepet játszik a tőkés piaci elosztási viszonyok alakításával (ld. Vastagh 2016).

A kérdésfelvetés s a válaszkeresés e módja joggal juttathatja az eszünkbe a hetvenes-nyolcvanas évek magyar struktúrakutatási hagyományát, mindenekelőtt Polányi Károly (főképpen Szelényi Iván általi) újrafelfedezését és termékeny alkalmazását: piaci árucseré és állami újraelosztás viszonyának, egyenlőtlenségformáló kölcsönhatásának elemzését. Vastagh Zoltán e hagyományhoz tér vissza, elvégre – tehetjük hozzá – minden újítás meglévő hagyományok újrakombinálásából fakad (2017: 13–22). A bevezetés és a történeti áttekintést kínáló első rész után három empirikus fejezetben vizsgálja meg az állami redisztribúció egyenlőtlenségformáló szerepét, ezen belül a társadalmi transzferek szerepét (II. fejj., 53–91), a közszolgáltatások térbeli egyenlőtlenségeit formáló hatásokat (III. fejj., 93–126), illetve a munkaerő állami szabályozásának és finanszírozásának szektorát (IV. fejj., 127–149). Majd a zárófejezetben levonja következtetéseit és felvázolja a „magyar társadalom” osztálytérképét (V. fejj., 151–201). A konklúzió lehangoló: az újraelosztó magyar állam nem csökkenti, hanem részben konzerválja, részben még növeli is a tőkés magánpiac strukturálta egyenlőtlenségeket (Vastagh 2017: 163). Mint írja:

5 Különösen két 1989-ben megjelent anyagot hiányoltam belőle: egyrészt a Vastagh Zoltán könyvével rokon kérdést feszegető *Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe*-ot (Böröcz 1989b), másrészt a mottóban is megidézett *Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez* címűt (Böröcz 1989a). Tudom, a „*mely tanulmányok kerüljenek be egy válogatásba, és melyek ne?*” kérdése mindig nehéz feladat elé állítja az összegyűlt tanulmányok szerzőjét, ráadásul „*izlés dolga*” is. Talán egy következő gyűjteményes kötetben ezek is helyet kapnak!

6 E sorok írója jelenleg A „*magyar társadalom*” szerkezeté globális összefüggésben című kutatásán dolgozik – s ez alighanem máris mindent megmagyaráz arról, miért foglalkoztatja e két kötet „*kölcsönviszonya*”.

„A magyarországi újraelosztás itt vizsgált különböző területein láthatóvá vált tendenciák mind egy irányba mutatnak. Az állami redisztribúció közszolgáltatásainak alapellátásai a kedvezőtlenebb strukturális (piaci) helyzetben lévőknek kevesebb és alacsonyabb színvonalú szolgáltatásokat nyújtanak. Az állami foglalkoztatásban pedig éppen a közszolgáltatásokat biztosító munkavállalóknak folyósít a redisztribúció forrásaiból alacsonyabb béreket [...]. A magyar állam így egyrészt önmaga is lehetetlenné teszi, hogy az előnytelen pozíciókba tartozók gyerekeinek az előnyösebb gyermekekhez hasonló esélyekkel fejlődhesenek ki a képességeik [...], így maga is hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez...” (Vastagh 2017: 155–156).

A szerző kritikai elemzése rávilágít: a redisztribúció e szerkezete sem nem természetszerű, sem nem szükségszerű vagy megváltoztathatatlan. Az állami újraelosztás struktúráját bíráló elemzése így burkoltan azt is állítja, hogy e gyakorlat másképpen is lehetséges volna, következésképpen megváltoztatható és megváltoztandó. Ami kialakult Magyarországon a rendszerváltás után, az egyfajta „antiszociális szociálpolitika”, „negatív irányú újraelosztás” (Vastagh 2017: 165–170). Mindezt részben tudhattuk – mások mellett Ferge Zsuzsa (2005, 2006, 2010), Szalai Júlia (2007), Ladányi János (2010, 2012) munkáiból –, a szerző is jelzi, hogy diagnózisa nem teljesen új felfedezés. A redisztribúció 1990 és 2010 közötti rendjét, tapasztalatait összegezve „színlelt jóléti államnak” nevezi, amelyet 2010 óta „munkaalapúvá” alakít át a kétharmados hatalom, ezzel végképp megszüntetve az állam jóléti funkcióit (Vastagh 2017: 163, 170). A magyar modell 2010 előtt sem volt elhelyezhető Gøsta Esping-Andersen (1990) tipológiájában, amely a jóléti államok három világát különböztette meg, bár Dorothee Bohle és Greskovits Béla még értelmezni tudták a visegrádi országok „beágyazott neoliberális” modelljének egyik alváltozataként (Dorothee–Greskovits 2007, 2009, 2012). A 2010 után átalakuló modell azonban már komolyabb értelmezési nehézséget támaszt: nem illeszthető az eddigi tipológiába (Vastagh 2017: 160–163). Mint a szerző írja: „Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a magyar »jóléti« állam tipizálhatatlan [...], hogy meghatározhatatlan az ország jóléti profilja.” (Vastagh 2017: 161.)

Szó sincs már tehát arról, amiről a hetvenes-nyolcvanas években Szelényi Iván és munkatársai írtak: hogy az egyenlőtlenségek állami újraelosztás által meghatározott rendszerét a második gazdaság piaci mechanizmusai kompenzálnák (vö. Szelényi 1990). És mint látjuk, ennek „tükrözése”, ellentettje (a jóléti állam klasszikus modellje) sem helytálló a hazai viszonyokra nézve: hogy az egyenlőtlenségek piacon létrejövő rendszerét a jóléti állam újraelosztó mechanizmusai kompenzálnák (vö. Szelényi 1990). Amit Vastagh Zoltán feltár, nem más, mint amit Ferge Zsuzsa már igen korán „perverz újraelosztásnak”, a jóléti állam ellentettjének nevezett (Ferge 2000). (Könyvében e kifejezést Vastagh Zoltán nem használja, de lényegében ugyanezt írja le.)

Termelés és tulajdon

Mit mondhatunk e diagnózisra Böröcz József könyve felől? Mindenekelőtt azt, hogy a társadalomszerkezet kérdését a termelés és a tulajdon „marxi alapjai” mélyebbről formálják, mint a (piaci) elosztás és az (állami) újraelosztás „polányista integrációs sémái”. Abban Vastagh Zoltán könyvének igaza van, hogy a társadalmi struktúrát nem vezethetjük vissza *kizárólag* a termelés és a tulajdon alapszerkezetére. Szükséges, de nem elégséges tényezőnek azonban igenis megtartanánk. Az államszocializmus és az annak romjaiból felépített kapitalizmus *fő különbsége nem* piac és redisztribúció arányainak eltolódásában van, bár természetesen ebben is jelentős

különbség van a kettő között. A fő különbség a termelés és a tulajdon társadalmi (és politikai) szabályozásában van. A rendszerváltás elhúzódó eseménysora így a társadalmi-gazdasági újratermelés alapmodelljének lecserélése, azaz mindenekelőtt a termelési és a tulajdonviszonyok radikális megváltoztatása miatt vízválasztó folyamat (vö. Laki 2006, 2009). A belső társadalmi struktúra képéhez így a (piaci) elosztás és az (állami) újraelosztás mechanizmusai *mellett* a termelés és a tulajdon viszonyainak mélyebb feltárása vihet közelebb.

Külső kötődések és a kettős függőség

Mint a mottóban is olvasható, *belső* szerkezet és *külső* függőség struktúrái egymással összefüggésben vizsgálандóak. Ha tehát elfogadjuk, hogy a „külső függés belső társadalmi szerkezeti következményekkel jár” (Böröcz 1989b: 79), akkor érdemes visszakérdezni: milyen *külső* összefüggésrendszerbe ágyazódik az a *belső* struktúra, amit könyvében Vastagh Zoltán elénk tár? Milyen *külső* függőségek hozzájárulásának eredményeképpen válik éppen ilyenné a *belső* szerkezet (vö. Böröcz 2014b, 2017: 175–179)? Böröcz József nemzetközi szociológusi karrierje lényegében egy e kérdésre kínált válasszal indult: az államszocialista félperifériára vonatkozó javaslata a „kettős függőség” koncepciója volt (Böröcz 1989a, 1989b, 1992a, 1992b, 1992c, 1993 [1992], 1999a, vö.: 2017: 25–68). Eszerint e régió (legkésebb) a második világháború végétől kezdve egyszerre kötődött és függött (alapvetően katonailag és politikailag) az államszocialista birodalom központjától (pontatlan kifejezéssel: „Moszkvától”), és (alapvetően pénzügyileg és gazdaságilag) a kapitalista világgazdaság centrumától (még pontatlanabb kifejezéssel: a „nyugattól”). A kelet-európai államszocializmus és poszt-államszocializmus történetének megírásához Böröcz József ezért azt javasolja, hogy értelmezzük azt e kettős külső függőségi szerkezet átalakulásának összefüggésében. A hosszú ötvenes évek (1948–1962) az államszocialista központtól kialakult intenzív politikai-katonai függés jegyében teltek, a kádári konszolidáció és a Kádár-korszak (1963–1989) ezzel szemben már a tőkés centrumtól kialakult, egyre erősödő pénzügyi-gazdasági függőséggel jellemezhető, miközben fokról-fokra gyengül a birodalmi függőség. A korszak végére (1985–1990) a központtól való politikai-katonai függés kifejezetten meggyengül, miközben a pénzügyi és gazdasági függőség rendkívüli módon megnövekszik. A centrumtól függőség egyik fő összetevője az adósságfüggőség, aminek két felívelő periódusa (1973–1978, 1984–1989) nyomán a rendszerváltás idejére Magyarország az egy főre eső külső államadósság tekintetében a legmagasabb értéket érte el (Földes 1995, Mong 2012, Mihályi 2013, vö. Éber 2014).

Miért olyan fontos ez? Mert segít átgondolni a kettős függőség behelyezését Szelényi Iván „tükröző összehasonlításának” módszerét⁷ és egyáltalán „piac” és „redistribúció” egyenlőtlenségformáló hatásainak viszonyát. (Böröcz 2018) A hetvenes, de még inkább a nyolcvanas évek Magyarországon a „második gazdaság” piaci (nak nevezett) mechanizmusai részben azért tudták csökkenteni a redistributív gazdaság által létrehozott *belső* egyenlőtlenségeket, mert ennek *külső* függőségi komponense a piaci szocializmust ösztönző-támogató centrumtól függőség volt. Konkrétabban: hosszú-hosszú előkészítés után 1982-ben nagyjából egyszerre váltunk tagjává a Nemzetközi Valutaalapnak (IMF-nek) és a Világbanknak, miközben ma már tudható, hogy e szervezetek a piaci reformok elmélyítését és a vállalkozó-szellem intézményes ösztönzését kérték a folyósított (életmentő) államkölcsönö-

⁷ Az az észrevétel és összehasonlítási gyakorlat, ami szerint a második világháború utáni európai jóléti államok modellje és a reformszocializmus bizonyos tekintetben egymás tükörképei: az elsőben a piac teremt egyenlőtlenségeket, amit a jóléti állam redistribúciója kompenzál, a másodikban pedig az állami redistribúció teremt egyenlőtlenségeket, amit a reformszocializmus kvázi-piaci mechanizmusai kompenzálnak.

kért cserébe (vö. Mong 2012). Mindaz, amit mára a hetvenes-nyolcvanas évekről tudunk: a mezőgazdasági kisáruterelés felfutása, a „szocialista vegyes gazdaság” kibontakozása, a szocialista vállalkozók megerősödése, a „második gazdaság”, a „maszokolás” és a „fusizás”, a „háztájizás” és a „géemkázás”, egyáltalán: a „kettős társadalom” kialakulása jószerivel megérthetetlen a külső környezet figyelembe vétele nélkül (vö. Szelényi 1992 [1988], Éber 2011). Vagyis anélkül, hogy azt összefüggésbe ne hoznánk a kettős külső függőség szerkezetének átalakulásával. Vastagh Zoltán ismeri, használja, és könyvében hivatkozza is a kettős függőség koncepcióját (Vastagh 2017: 43–48), érzésem szerint mégsem vezeti végig annak következményeit.

A „kettős függőség” kora természetesen nem zárult le a rendszerváltással, éppen ellenkezőleg: szoros összefüggésben van a külföldiműködő-tőke (FDI) kilencvenes évekbeli gyors beáramlásával, a privatizációval (annak előbb „spontán”, majd „szabályozott” hullámaival), a deregulációval (az állam szabályozószerepének és beavatkozó funkciójának meggyengülésével) és a pénzügyi-gazdasági stabilizációs intézkedés-sorok („megszorító csomagok”) hullámaival. És tovább: az „euro-atlanti integráció” olyan szimbolikus eseményeivel is, mint a Varsói Szerződést felváltó NATO-tagság, vagy a KGST-tagságot felváltó Európai Uniós csatlakozás. *„Nem lehet eléggé hangsúlyozni a globális erők jelentőségét a Kelet-Európában lezajlott intézményi változások folyamataiban”* – írja Böröcz József (2012a: 104, 2017: 138). Mondani sem kell: „globális erők” alatt természetesen nem valamiféle homályos konspirációt, hanem nagyon is konkrét geopolitikai befolyást ért: *„Geopolitika alatt egyszerűen azokat a módszereket értem, amelyekkel a szervezetek kiterjesztik hatalmukat a határaikon túli világba.”* (Böröcz 2012a: 122, 5 vj., 2017: 139, 5. lj.) Böröcz József módszere, a „geopolitikai gazdaságtan” ebben az értelemben a politikai gazdaságtan globális, geopolitikai befolyásra is érzékeny változata (vö. Böröcz 2001, 2009a). A centrumtőkéitől és technológiától kialakult függőséget (pontatlan megfogalmazásban a „nyugati” függőséget), az ahhoz több évszázad alatt történetileg kialakult kötődést egyelőre nem is kell itt részletezni. Ennél érdekesebb a kérdés a függőség másik „oldalára” vonatkozó: mi a helyzet az államszocialista korszak „birodalmi függőségével” a rendszerváltás után, azaz az államszocialista birodalom bukása után? Pongyola megfogalmazásban: mi a helyzet a „keleti” függőséggel? A függőséggel „Moszkvától”? Nyomtalannul eltűnt volna a rendszerváltás után? Nincs is már hatása a „magyar társadalom” szerkezetére?

Természetesen nem tűnt el, 1990 után egyebek mellett az energiatüggőség formájában (kőolaj, földgáz, atomenergia) is fennmaradt. A politikai kapcsolatrendszer sem 2010 után erősödött fel igazán („keleti szél”, „keleti nyitás” politikája), a politikai és diplomáciai közeledés már 2006 után is kézzelfogható volt.⁸ A Szovjetunió összeomlása után bő egy évtizeddel újra megerősödő Oroszország ismét geopolitikai befolyásövezetébe vonta Magyarországot. E fejlemények különösen a 2008-as pénzügyi és világgazdasági válság, majd a 2010-es belpolitikai átalakulás után váltak nyílttá. A „nyugati” centrumtőke-függőség mellett, illetve annak rovására erősödő „keleti” birodalmi (tőke)függőség *belső* struktúrákra gyakorolt hatása aligha lehet az állam egyenlősítő szerepe. Éppen ellenkezőleg: a jóléti (*welfare*) modell leváltása a „munkaalapúnak” nevezett – valójában inkább *munkakényszeren (workfare)* alapuló – modellel végső soron nem más, mint a *külső* geopolitikai átrendeződés *belső* leképeződése. (Politikailag: a plurális vagy liberális demokrácia illiberális rezsimmé alakítása ehhez hasonló vál-

⁸ Emlékeztetőül: 2006 után egyebek mellett a „Déli áramlat” nevű földgázvezeték-építésének kérdésében is világossá vált: a magyar politikai vezetés a putyini Oroszországgal együttműködésben az Európai Unió és az Egyesült Államok által támogatott Nabucco-vezeték rovására a „Déli Áramlat” megépítése mellett foglalt állást.

tást jelez.) Összefoglalva: *a külső függőségek és kötődések mára kialakult rendje nem ösztönöz esélyteremtő és egyenlősítő (jóléti) politikára*. Ahhoz, hogy mégis ilyen *belső* (intézményes) struktúrák legyenek kialakíthatóak – azaz hogy az esélyteremtő (nép)jóléti állam modellje kiépülhessen –, egyúttal a *külső* függőségek és kötődések rendszerét is át kell alakítani.

Reciprocitás és informalitás

Vastagh Zoltán könyvének fő ihlető teoretikusa vitán felül Polányi Károly. A munka alapkategóriáiként vitathatatlanul Polányi gazdaság- és társadalomintegrációs formái köszönnek vissza: „piac” és „redisztribúció”. Polányi munkáinak ismeretében azonban nyilvánvaló, hogy nem kizárólag ezt a két formát különböztette meg. Polányi szerint a naturális önellátás, a reciprocitás (vagy viszonzosság), a redisztribúció (vagy újraelosztás) és a (piaci áru)cseré az a négy forma, amely minden valóságos közösség és társadalom esetében valamilyen módon „mozaikszerűen” kombinálódik (Polányi 1976 [1957], vö. 1997 [1946]). Böröcz József kritikáját idézem:

„...a reform-közgazdaságtan legjobbjai is hibásan olvasták a legjelentősebb magyar gazdaságtanpologust, s a »piac kontra redisztribúció« kétosztatú sémájára egyszerűsítették Polányi híres mozaiktípológiáját – amely szerint bármely gazdasági rendszer az újraelosztás, a reciprocitás és a csere három alaptípusának sajátlagos, csak rá jellemző intézményekben megvalósuló együttállásával (»mozaikszerű« összekapcsolódásában) határozható meg.” (Böröcz 2017: 301, 2001a, 2001b.)

Másutt ezt írja – s ez magyarázatot adhat arra is, miért korlátozhatta Vastagh Zoltán is a komplex mozaik-modellt egy kétosztatú sémára: *„...tény, hogy a viszonzossági »ügyletek«, folyamatok a dolog lényege folytán nincsenek mennyiségi egyenértékekben kifejezve, s így az újraelosztásnál és a piacnál jóval nehezebben modellezhetők kvantitatív módszerekkel...”* (Böröcz 1990: 66, 2. vj., 2017: 185, 2. lj.) Amiről nincs adatunk, amit ebből következően nem látunk a statisztikákban s amit – következőképpen – adatokkal bizonyítani sem tudunk, az jelen esetben a reciprocitás, a viszonzosság, az informalitás világa (ez utóbbi alatt a jogilag nem szabályozott, nem-hivatalos, nem-formális magatartásformákat és ügyleteket érve). Nem látszik a kölcsönös szívességek rendszere, az uram–bátyám-viszonylatok hálózata, a klientelizmus, az umbulda, a kiskapuzás gyakorlata, a korrupció (Czakó–Sik 1987, 1994, 1995, Sik 2001a, 2001b, 2002, 2010, Jancsics–Jávorski 2012, 2013). Mindez egyben fontos ismeretelméleti összefüggésre is rávilágít: annak ellenére, hogy valamit nem tudunk (jól) mérni, az a valami a társadalmi intézmények és struktúrák igen fontos meghatározó tényezője lehet. A fenti idézet teljes egészében így szól:

„Az a tény, hogy a viszonzossági »ügyletek«, folyamatok a dolog lényege folytán nincsenek mennyiségi egyenértékekben kifejezve, s így az újraelosztásnál és a piacnál jóval nehezebben modellezhetők kvantitatív módszerekkel, nemhogy csökkenti, de kimondottan növeli a reciprocitás elméleti megragadásának fontosságát.” (Böröcz 1990: 66, 2. vj., 2017: 185, 2. lj.)

Mindez a Polányi Károly és Szelényi Iván nyomába lépő Vastagh Zoltán könyvére vonatkozóan azért fontos megállapítás, mert rámutat arra, hogy a nyolcvanas évek struktúrakutatási hagyományához visszatérő elemzése egyszerismind óhatatlanul egy leegyszerűsítő Polányi-olvasathoz történő visszatérés is. A „kétosztatú modell” (piac versus redisztribúció) Szelényi Iván általi használata, és a „tükröző összehasonlítás módszere” *egyként figyelmen kívül hagyja az informalitás egyes társadalmakban jelen lévő mértékét és szerepét*. A nyugat-európai jóléti államok talán hírből sem ismerik az informalitásnak és a viszonzoságnak azt a kiterjedt rendszerét, *ami a*

szocialista és a volt-szocialista félperifériát mélyen behálózta és behálózza (Böröcz 1990, 1992c, 1993 [1992], 1995, 1997a, 1997b, 2000a, 2000b, 2001a, 2017). Ez a centrum–félperiféria különbség az adatokban (pl. az állami újraelosztás nagyságának és szerkezetének adataiban) nem látszik, mert nem is látszhat (a statisztikák nem regisztrálják). A történeti formaképződés kelet-európai mintájában az informalitásnak sokkal nagyobb szerepe van (Böröcz 2000a, 2000b). Ennek alulexponálása miatt Szelényi Iván amúgy páratlanul termékeny kutatói gyakorlata is bírálható – amint azt Böröcz József már 1990-ben meg is írta:

„Mindezzel együtt a tükörmetafora kádárizmusra alkalmazásával nem az a fő bökkenő, hogy a viszonyosság, s így a társas hálózatokban megnyilvánuló »társadalmi tőke« figyelmen kívül hagyása folytán nem felel meg a Polányi által néhány évtizeddel ezelőtt redisztribúció–csere–reciprocitás »szentháromságból« felépített »mozaiktipológiának«, hanem az, hogy vajmi kevés segítséget nyújt a kádárizmus reálfolyamatainak leképezéséhez.” (Böröcz 1990: 66, 2. vj., 2017: 185, 2. lj., vö. Böröcz 2001a)

Ugyanez mondható el a rendszerváltás utáni „magyar társadalom” reálfolyamatainak megértéséről is (Böröcz 2000a, 2000b, 2001a). Az informalitás, a viszonyosság és az önellátás formáinak jelentősége nehezebb helyzetbe hozzák a kelet-közép-európai valóságot megérteni kívánó elemzőt. Vastagh Zoltán sem hagyja teljességgel figyelmen kívül ezeket az összefüggéseket.⁹ Könyve azonban azzal, ahogyan a társadalmi struktúra fogalmát meghatározza, „kidefiniálja” (vizsgálatának körén kívülre helyezi) az informalitást, vélhetően nem-intézményesült ügyleteknek tekintve őket.¹⁰ Mindazonáltal a jövőben – úgy vélem – érdemes lesz még azon gondolkodni, hogyan formálja az informalitás, a reciprocitás és az önellátás a kelet-európai társadalmak szerveződését (vö. Böröcz 2000a, 2000b, 2001a).

9 A könyvben egy helyütt ír reciprocitásról és önellátásról is: „...azokban a régiókban, térségekben, amelyekben a társadalmi integráció két legfőbb mechanizmusa, a piac és a redisztribúció is alulműködik, ott az emberek megélhetésének biztosítására nem marad más, mint a reciprocitás és az önellátás történelmileg és gazdaságilag is fejletlenebb, osztálytársadalmi mértékben anakronisztikus formái, amelyek hagyományai és normái Magyarországon szintén meggyengültek...” (Vastagh 2017: 89–90.)

10 A társadalmi struktúra meghatározása: „Az itt használt értelmében tehát a társadalmi struktúra azokat a társadalmilag létrehozott intézményeket és intézményesített mechanizmusokat jelenti, amelyek a társadalmilag termelt javakból és szolgáltatásokból való egyenlőtlen részesedést leginkább meghatározzák.” (Vastagh 2017: 19.) Ez a meghatározás – értelmezéstől függően – magába is foglalhatja az informalitást (jogilag nem formalizált, de társadalmilag létrehozott intézményeknek és intézményesített mechanizmusoknak tekintve azokat), és a társadalmi struktúra fogalmán kívülre is utasíthatja azt (úgy érvelve, hogy az intézményesedés formalizálást jelentene, az informalitás pedig definíció szerint nem-formális). A könyv egésze e második értelmezést valószínűsíti.

KÍVÜLRŐL BEFELE

A nagykép és a mi helyünk benne

A *Hasított fa* fülszövegén egyebek mellett azt is olvashatjuk, hogy Böröcz József a vilárendszer-elemzés harmadik generációjának képviselője.¹¹ Már legelső publikációiban is foglalkoztatta a vilárendszer-elemzés (Böröcz 1986, 1989a, 1989b, vö. 2017: 9–24), ami módszerként a történetileg kialakuló kapitalista világgazdaság mint modern vilárendszer *totalitása* felől fogja fel szűkebb tárgyát. E történeti szemléletmódban bármely vizsgált jelenség globális beágyazottsága, történeti viszonyok általi megformáltsága a döntő. Kapitalizmusról lévén szó e perspektívából nem pusztán a kapitalizmus történeti *kialakulása*, de annak globális *elterjedése* is kulcskérdés. Nem csoda tehát, ha a *Hasított fába* Böröcz József olyan szövegeit is beválogatta, amelyek a gyarmatosítással (*colonialism*) és a terjeszkedő birodalmak (*empires*) formatanával foglalkoznak (Böröcz–Sarkar 2012a, 2012b, 2014a, 2014b, vö. Böröcz 2017: 351–368). A vilárendszer-elemzés iskolájával összhangban Böröcz József is meggyőzően állítja, hogy a birodalomépítés, de különösen a gyarmatosítás 4-500 éves története nélkül nem érthető meg a „nyugati” modernitás, a nemzetállamok nyugat-európai kialakulása és formálódása (Böröcz 2008, 2009a: 15–64). De megérhetetlen nélküle az Európai Unió kialakulása is (Böröcz–Sarkar 2005a, 2005b, Böröcz 2001b, 2001c, 2009a, vö. 2017: 323–349).¹²

Ha Kelet-Közép-Európa huszadik és huszonegyedik századi történetét és mai helyzetét akarjuk elhelyezni e „nagy képben”, akkor azt is a modern vilárendszer mint kapitalista világgazdaság *részeként, alkotóelemeként* kell tárgyalnunk. Kulcsfontosságúvá fog válni, hogy ez a régió – és különösen Magyarország – a tőkés világgazdaságba integrálódása óta *félperifériás* helyzetben van (Éber et al 2014). Ebből következően súlyos módszertani és ismeretelméleti hibát vétünk, ha a centrumra jellemző társadalom-, gazdaság- és politikafejlődést „kérjük számon” e térségen, majd ennek „teljesületlenségét”, vagy „hibáit” a belső-helyi viszonyok hibáztatásával „magyarázzuk” (Bakić-Hayden 1995, Kjoszev 2000 [1999], Melegh 2003, 2006, Gagy 2014, 2016).

A vilárendszer-elemzés iskolája éppen az e módszertani és ismeretelméleti hibát üzemszerűen elkövető nyugat- és eurocentrikus, egyvonalú fokozatos fejlődést feltételező modernizációelméletekkel *szemben* jött létre (Wallerstein 1983 [1974], 1976, vö. Melegh 2012). A kelet-közép-európai régiót a világgazdaságba integrálódásának első történeti pillanataitól kezdve „elmaradottság” jellemezte a centrumtól (Gerschenkron 1984). Ez az „elmaradottság” pedig máig sem számolódott fel, nem történt „siker felzárkózás”, noha a kelet-közép-európai elitnek minduntalan a helyes felzárkózási stratégia megtalálására törekedtek (Éber et al 2014).

Az államszocialista rendszer – vagy más néven „a szovjet típusú társadalom” (Bence–Kis 1983) – kialakulása (1917 után), illetve ennek Közép-Kelet-Európa felé történő kiterjesztése (1943 után) egy új, szocialista vilárendszer létrehozását célozta. A szocialista vilárendszer azonban sosem vált autonómmá, sohasem tudott

11 Az *első nemzedék* az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején született, négy „nagy” alakja: Immanuel Wallerstein (1930–), Samir Amin (1931–), Giovanni Arrighi (1937–2009) és Andre Gunder Frank (1929–2005), de ide sorolható még például Janet Abu-Lughod (1928–2013) és Terrence K. Hopkins (1929–1997) is. A *második generáció* nagyjából az 1940-es években születetteket jelenti: Christopher Chase-Dunn (1944–) Thomas D. Hall (1946–), Volker Bornschier (1944–). A *harmadik nemzedékbe* az 1950-es években születettek tartoznak, mint például Beverly J. Silver (1957–) és Böröcz József (1956–).

12 2018 tavaszán magyarul is megjelent Böröcz József 2009-es könyve *Az EU és a világ* címmel (Böröcz 2009, 2018 [2009], vö. Melegh 2012).

teljességgel öntörvényű és független lenni a tőkés vilárendszerrel: abba mindvégig beágyazott maradt (Frank 1977, Böröcz 2009a: 110–150, 2009b, 2012a). 1989–1990-ben nem egy alternatív „szocialista vilárendszer” bukott meg Kelet-Európában, hanem egy 40–70 éves *félperifériás* államszocialista modernizációs kísérlet mondott csődöt az addigra – Wallerstein álláspontja szerint – 500 éves kapitalista vilárendszeren *belül*, melynek logikája a mindenkori *centrum* számára előnyös „egyenlőtlen csere” mechanizmusára épült fel (Emmanuel 1972). Amikor Böröcz József tehát a volt államszocialista „átalakulást” (*transformation*) a vilárendszer-elemzés nézőpontjából vizsgálja, akkor egy olyan tárgyat elemez, amely a hazai és a nemzetközi társadalomtudományi főáram unilineáris modernizációelméleti perspektívájából fokozatos és helyes „nyugatosodásként”, „europaizálódásként”, „felemelkedésként”, „átmenetként” (*transition*) értelmeződik (Böröcz 1997b). A magyar „felzárkózásról” és Kína „felemelkedéséről” írott briliáns empirikus munkái is mutatják, ezek miben és mennyiben sikeresek (Böröcz 2009b, 2012b, 2014a, 2017: 113–135, 163–174).

Ebben az átalakulásban kulcsszerepet játszott az a közgazdász reformértelmiség, amely a kései államszocializmusban a piacosítás mint program és mint ideológia élharcosa volt (Bence–Kis 1983: 59–81), és amely az „átmenet” szakértőjeként nagy befolyással bíró szerepet játszott az új intézmények kialakításában és működtetésében (Böröcz 1999b, 2017: 269–289; Sebők 2016). Vastagh Zoltán könyvének témáihoz is szorosan kapcsolódik annak magyarázata, hogy hogyan építi le önmagát az egykor mindenható államszocialista állam: hogyan válik „ragadozó”, illetve „komprádor” államból „önkiárúsító”, illetve „árverező” állammá az informális átalakulás folyamatában (Böröcz 1990, 1993, 1995, 1999a, 2017: 69–9, 183–217). Hogyan romlanak ezzel párhuzamosan az életkörülmények és az életesélyek a Kelet-Közép-Európában. Különösen szembetűnő ez a születéskor várható átlagos élettartam *romlása* tekintetében (Böröcz 1999c, vö. 2017: 93–99). Böröcz József ugyanis felhívja a figyelmet, hogy az oktatás, az egészségügy, és a nyugdíj tekintetében az államszocialista államok átlagosan jobb mutatókkal rendelkeztek, mint az azonos vilárendszer-pozícióban lévő kapitalista államok. Lehetőségeikhez mérten többet fektettek be az emberi erőforrás fejlesztésébe (vö.: Böröcz 1989b, 1999c, 2017: 93–99).

Az államszocialista átalakulás, különösen a nagyarányú privatizáció, ehhez képest valóban *pusztító erejű volt* (Stuckler–King–McKee 2009, vö. Böröcz 2015). Mint arra Göran Therborn (2017) figyelmeztet, a kapitalizmus visszaállítása az egykori Szovjetunió területén több halálos áldozatot követelt, mint az iraki és a szíriai háború együttvéve. 1990 és 1995 között egyedül Oroszországban az addigi halálozási trendnél 1,9 millióval többen haltak meg. Ha pedig a kilencvenes években az egykori Szovjetunió területére vetítve tesszük fel ugyanezt a kérdést, az eredmény 4 millió fő (Shkolnikov–Cornia 2000: 256, Marmot 2004: 196). És miközben a szegény volt-szovjet állampolgárok *tömegesen* haltak meg, az egyetemet végzett oroszok várható élettartama nőni kezdett (Murphy és mtsi. 2006, Therborn 2017, vö. Stuckler–King–McKee 2009).

A „magyar társadalom” osztálytérképe felé

Hogyan jellemezhető mindezt figyelembe véve a „magyar társadalom” osztályszerkezete? Vastagh Zoltán meggyőzően érvel amellett, hogy „...nemcsak a tőkés termelési mód, hanem az állami újraelosztás is létrehozta a maga sajátos osztályhelyezeteit...” (Vastagh 2017: 171). Gondolatmenetében ezt az állami-redistributív struktúrát *politikaiként*, a tőkés-piaci struktúrát pedig *gazdaságiként* határozza meg. Az elválasztás analitikus,

1. ábra. A társadalmi struktúra elméleti alapmodellje (Vastagh 2017: 182)

célja az állami redisztribúció struktúraformáló hatásainak analitikus elkülönítése a tőkés-piaci hatásoktól. *Politikai és gazdasági* összetevők elválasztása már azért is csak analitikus lehet, mert valójában nincsen önmagában vett piac állami szabályozás és beavatkozás nélkül – ezt éppen a Vastagh Zoltán hivatkozta Polányi Károlytól tudjuk (1997 [1946], 1976 [1957]). A politikai gazdaságtan is ezen az előfeltevésen alapul: gazdasági és politikai empirikusan szorosan egybeszövődik, elválasztásuk mindenkor csak analitikus lehet (lásd az 1. ábrát).

Miért tartja szükségesnek akkor analitikusan mégis elválasztani a társadalomszerkezet tőkés-piaci és állami redisztributív komponensét? Vastagh Zoltán azért teszi ezt, hogy felmérhesse az elosztási küzdelmek valódi tétjét és következményeit; hogy elkülöníthesse az állami újraelosztás nyerteseit és veszteseit; hogy láthatóvá váljon, ellensúlyozza-e az állami újraelosztás a piacon kialakuló egyenlőtlenségeket; és végül, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kérdése újra átpolitizálható legyen (Vastagh 2017: 201).

Erre valóban nagy szükség is van, hiszen itthon annak ellenére is erős „a piac” jótékony hatásába vetett (vak)hit (miszerint a „több piac” automatikusan csökkenti az egyenlőtlenségeket, növeli a hatékonyságot, jobb és nagyobb teljesítményre ösztönöz), hogy időközben mindenki számára világossá válhatott: a piac természet törvényként kezelt jótékony hatása *csak nagyon szigorú szabályozás mellett érvényesül* (Szelényi–Kostello 1996). Az egyenlőtlenségkutatás 2008 utáni konjunktúrája a közgazdasági főáram számára is világosan megmutatta: megfelelő állami szabályozás és kompenzáló újraelosztás, azaz közösségi-állami beavatkozás nélkül az egyenlőtlenségek szükségképpen növekednek, a társadalmak polarizálódnak (Piketty 2015, Milanovic 2016, Therborn 2017).

Vastagh Zoltán könyve érdekes és invenciózus kísérlet a „magyar társadalom” osztálytérképének felvázolására. A kötet fontos lépéseket tett meg ezen az úton, még ha egyelőre nem is érte végcélját: a szerző ugyanis elméleti modelljének empirikus feltöltését is tervezi, alighanem egy következő lépésben. Bízható és reményteli irányba indult el az osztályviszonyok és dinamikák feltérképezésének útján, aminek történeti és globális értelmezéséhez az általa felhasznált „kapitalizmus változatai” iskola mellett a világrendszer-elemzés is kínálhat hasznos belátásokat (ld. Böröcz 1989b). Szélesebb történeti-társadalmi keretbe helyezve ugyanazok az állítások és érvek új színben tűnhetnek fel, új összefüggéseket tárhatnak fel. Jó példa erre Szelényi Iván munkásságának újraértelmezése és kiegészítése világrendszer-perspektívából Melegh Attila (2016) által.

A *külső függőségek* és a *belső szerkezetek* kölcsönviszonyának mélyebb megértésével az euroatlanti integráció (EU és NATO), valamint a „keleti nyitás” (Oroszország és Kína) osztályformálódásra tett hatásai és osztálydinamikái is érthetőbbé válnak. A Nemzeti Együttműködés Rendszere nem egy hermetikusan zárt nemzeti tartály „belügye”, hanem egy transznacionális termelési, elosztási és politikai-diplomáciai viszonyokba ágyazott, geopolitikai és geoökonómiai dinamika terméke. Ha csak egyetlen példát kellene mondanunk ennek illusztrálására, gondoljunk a magyar állam bevándorlás-politikájának sokszoros szelektivitására és ennek globális osztály-szerkezeti aspektusaira (vö. Böröcz 2002). A bevándorlási oldalon a magyar állam „a migránsoknak” stopot ad, hacsak az érkező nem fizeti meg busásan annak ellenértékét (letelepedési kötvény formájában). A kirekesztettek többségének globális osztálypozíciója a magyar népesség zöménél kedvezőtlenebb („alávándorlás”); az uralkodó osztály magyar államot birtokló frakciója e népeiséget kizárja, propaganda-kampányokkal démonizálja és „a magyar családokat” megvédő szerepbe lépve uralma fenntartására használja fel. A beengedettek többségének globális osztálypozíciója a magyar népesség zöménél kedvezőbb („fölévándorlás”); az uralkodó osztály magyar államot birtokló frakciója e népeiséget befogadja, létét eltitkolja, a letelepedési kötvényből származó hasznot pedig elsajátítja.

Az osztályformálódás és az osztálydinamika elemzésének ráadásul nem is kell kimerülnie a „szomorú jelen” diagnózisában. A külső kötődések és a belső szerkezetek kölcsönviszonyának mélyebb megértése vég-ső soron fényt vethet arra is, ami Vastagh Zoltán könyvének tágabb célja felé mutat. Annak megválaszolása felé, hogy hogyan (lenne) formálható a társadalomszerkezet tőkés-piaci struktúrája az állami szabályozással, valamint hogy miként (lenne) átalakítható az állami-redistributív struktúra egy igazságosabb, egyenlőbb és fenntarthatóbb világ megteremtése érdekében. Az igazságosabb, egyenlőbb és fenntarthatóbb világ felé, ami „több”, mint nemzeti tartályok összessége (vö. Böröcz 2005a, 2005b, 2017: 323–349, Éber 2016).

IRODALOMJEGYZÉK

- Bence Gy. – Kis J. [Marc Rakovski] (1983) *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs: Magyar Füzetek könyvei.
- Bakić-Hayden, M. (1995) Nesting Orientalism: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, (4) 917–931. <https://doi.org/10.2307/2501399>
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2007) Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics*, 30 (3), 443–466. <https://doi.org/10.1080/01402380701276287>
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2009) Varieties of Capitalism and Capitalism „tout court”. *European Journal of Sociology*, 50 (3), 355–386. <https://doi.org/10.1017/s0003975609990178>
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2012) *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*. Ithaca, NY–London: Cornell University Press.
- Böröcz J. (1986) Világrendszer és vállalkozói szocializmus: Elméleti és kísérleti koncepció. *Valóság*, 29 (5), 95–105 [In: Böröcz 2017: 9–24.].
- Böröcz J. (1989a) Két szék között: Motívumok egy társadalomképhez. *Valóság*, 32 (11), 72–82.
- Böröcz, J. (1989b) Mapping the Class Structures of State Socialism in East-Central Europe. *Research in Social Stratification and Mobility*, (8), 279–309.
- Böröcz J. (1990) A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig: A fejlett informális építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ*, 16 (8), 61–66 [In: Böröcz 2017: 183–193].
- Böröcz J. (1992a) Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle*, 2 (3), 3–20 [In: Böröcz 2017: 25–47].
- Böröcz, J. (1992b) Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. *Theory and Society*, 21 (1), 77–104 [In: Böröcz 2017: 25–47]. <https://doi.org/10.1007/bf00993463>
- Böröcz, J. (1992c) Dual Dependency and the Informalization of External Linkages: The Hungarian Case. *Research in Social Movements, Conflicts and Change*, (14) 189–209 [In: Böröcz 2017: 49–68].
- Böröcz J. (1993 [1992]) Kettős függőség és a külső kötődések informálissá válása: a magyar eset. *Eszmélet* 5 (18–19), 74–88 [In: Böröcz 2017: 49–68].
- Böröcz József (1993) Simulating the great transformation: property change under prolonged informality in Hungary. *Archives européennes de sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie / European Journal of Sociology*, 34 (1) 81–107, [In: Böröcz 2017: 195–217]. <https://doi.org/10.1017/s0003975600006561>
- Böröcz J. (1995) Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4 (3), 19–41 [In: Böröcz 2017: 195–217].
- Böröcz, J. (1997a) *Stand* Reconstructed: Contingent Closure and Institutional Change. *Sociological Theory*, 15 (3), 215–248 [In: Böröcz 2017: 219–267]. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00033>
- Böröcz, J. (1997b) Social Change with Sticky Features and the Failures of Modernizationism. *Innovation*, 10 (2), 161–170. <https://doi.org/10.1080/13511610.1997.9968521>
- Böröcz, J. (1999a) From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe. In Smith, D. A. – Solinger, D. – Topik, S. (szerk.) *States and Sovereignty in the Global Economy*. London: Routledge [In: Böröcz 2017: 69–91]. <https://doi.org/10.4324/9780203160787.ch10>
- Böröcz, J. (1999b) Reaction as Progress: Economists as Intellectuals. In: Bozóki, András (szerk.) *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest – New York: Central European University Press, 245–262. [In: Böröcz 2017: 269–289].
- Böröcz J. (1999c) A túl jó léttől a nyers realitásig. *Demográfia*, 42 (3–4), 210–219. [In: Böröcz 2017: 93–99].
- Böröcz, J. (2000a) Informality Rules. *East European Politics and Societies*, 14 (2), 348–380. [In: Böröcz 2017: 291–319]. <https://doi.org/10.1177/0888325400014002006>
- Böröcz J. (2000b) Kistársadalom – kiskapuk. *2000*, 12 (7–8), 3–15. [In: Böröcz 2017: 291–319].
- Böröcz, J. (2001a) Change Rules. *American Journal of Sociology*, 106 (4), 1152–1168. <https://doi.org/10.1086/320303>
- Böröcz J. (2001b) Bevezető: Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 12 (45–46), 23–44 [In: Böröcz 2017: 323–349].
- Böröcz, J. (2001c) Introduction: Empire and Coloniality in the „Eastern Enlargement” of the European Union. In Böröcz J. – Kovács M. (szerk.) *Empire’s New Clothes: Unveiling the EU Enlargement*. (Central Europe Review e-book.) 4–50 [In: Böröcz 2017: 323–349].
- Böröcz J. (2002) A határ: társadalmi tény. *Replika*, 13 (47), 133–142.

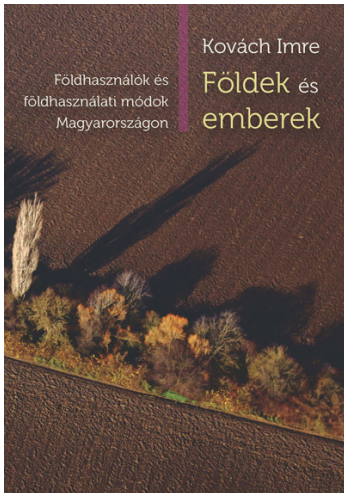
- Böröcz J. (2005a) Gondolatkísérlet a globális elosztásról: Polányi Károly emlékére. *Eszmélet*, 17 (66), 61–70 [In: Böröcz 2017: 323–349].
- Böröcz, J. (2005b) Redistributing Global Inequality: A Thought Experiment. *Economic and Political Weekly*, 2005. február 26. 886–892. [In: Böröcz 2017: 323–349].
- Böröcz J. (2008) A nagy hálózati játszma: Adalékok a nyugat-európai államiság globális, történeti politikaszociológiájához. *Politikatudományi Szemle*, 17 (1), 41–63.
- Böröcz, J. (2009a) *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203873557>
- Böröcz, J. (2009b) The „Rise of China” and the Changing World Income Distribution. In Hung, Ho-fung (szerk.) *China and the Transformation of Global Capitalism*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 86–108 [In: Böröcz 2017: 113–135].
- Böröcz, J. (2012a) Notes on the Geopolitical Economy of Post-State Socialism. In: Solinger, D. J. – Bandelj, N. (szerk.) *Socialism Vanquished, Socialism Challenged: Eastern Europe and China, 1989–2009*. New York: Oxford University Press, 103–124 [In: Böröcz 2017: 137–161]. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199895977.003.0029>
- Böröcz, J. (2012b) Hungary in the European Union: „Catching Up”, Forever. *Economic and Political Weekly*, 47 (23), 22–25 [In: Böröcz 2017: 163–174]. <https://doi.org/10.4135/9781452218557.n152>
- Böröcz J. (2014a) Magyarország az Európai Unióban: Az örök „felzárkózó”. *Fordulat*, 21 (7), 88–101 [In: Böröcz 2017: 163–174].
- Böröcz J. (2014b) Határok, India és a globális középosztály. *Pannonhalmi Szemle*, (1), 79–83. [In: Böröcz 2017: 175–179].
- Böröcz J. (2015) Az államszocializmus összeomlása a „szovjet blokkban” és a globális munkaerő-vándorlás szerkezetváltozása. *Eszmélet*, 27 (108), 108–130.
- Böröcz J. (2017) *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúráváltásokig*. Ford. Laszkács Á. Budapest: L’Harmattan.
- Böröcz J. (2018) A tükör visszanéz: lépték és irónia az államszocializmus immanens kritikájában. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.) *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások*. Budapest: L’Harmattan – MTA TK, 17–35.
- Böröcz J. (2018 [2009]) *Az EU és a világ: Kritikai elemzés*. Budapest: Pesti Kalligram.
- Böröcz, J. – Sarkar, M. (2005a) What is the EU? *International Sociology*, 20 (2), 153–173.
- Böröcz J. – Sarkar, M. (2005b) Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle*, 14 (3–4), 151–177.
- Böröcz, J. – Sarkar, M. (2012a) Colonialism. In Anheier, H. – Jürgensmeyer, M. – Fässel, V. (szerk.) *Encyclopedia of Global Studies*. Thousand Oaks, CA: SAGE, 229–234 [In: Böröcz 2017: 351–359]. <https://doi.org/10.4135/9781452218557.n75>
- Böröcz, J. – Sarkar, M. (2012b) Empires. In Anheier, H. K. – Juergensmeyer, M. – Faessel, V. (szerk.) *Encyclopedia of Global Studies*. Thousand Oaks, CA: SAGE, 476–480 [In: Böröcz 2017: 361–368].
- Böröcz J. – Sarkar, M. (2014a) Gyarmatosítás. *Le Monde Diplomatique* (magyar kiadás) április [In: Böröcz 2017: 351–359].
- Böröcz J. – Sarkar, M. (2014b) Birodalmak. *Le Monde Diplomatique* (magyar kiadás) április [In: Böröcz 2017: 361–368].
- Czakó Á. – Sik E. (1987) A „megszemélyesült” szervezetközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle*, 34 (12), 1489–1495.
- Czakó Á. – Sik E. (1994) Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ*, 20 (6), 17–25.
- Czakó Á. – Sik E. (1995) A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. *2000*, 7 (3), 3–12.
- Emmanuel, A. (1972) *Unequal exchange: A study of the imperialism of trade*. London – New York: Monthly Review Press.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Éber M. Á. (2011) Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*, 21 (3), 4–22.
- Éber M. Á. (2014) A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. *Fordulat*, (új folyam) 7 (21), 64–86.
- Éber M. Á. (2016) Holtpont és elmozdulás: A nemzetközi politikai gazdaságtan diagnózisától a jóléti állam északi modelljének terápiájáig. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6 (4), 110–127. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.4.110>
- Éber M. Á. – Gagyí Á. – Gerőcs T. – Jelinek Cs. – Pinkasz A. (2014) 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (új folyam), 7 (21), 10–63.
- Ferge Zs. (2000) *Elszabaduló egyenlőtlenségek: Állam, kormányok, civilek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék.
- Ferge Zs. (2005) Ellenálló egyenlőtlenségek: A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. *Esély*, 17 (4), 3–38.

- Ferge Zs. (2006) Struktúra és szegénység. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 479–499.
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek: Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Földes Gy. (1995) *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Budapest: Maecenas.
- Frank, A. G. (1977) Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. *Review (Fernand Braudel Center)*, 1 (1), 91–140.
- Gábor R. I. – Galasi P. (1981) *A „második” gazdaság: Tények és hipotézisek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gagy Á. (2014) Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, (új folyam) 7 (21), 298–316.
- Gagy Á. (2016) „Coloniality of Power” in East Central Europe: External Penetration as Internal Force in Post-Socialist Hungarian Politics. *Journal of World-Systems Research*, 22 (2), 349–372. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2016.626>
- Gerschenkron, A. (1984) A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból. In *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest: Gondolat, 35–67.
- Jancsics, D. – Jávor, I. (2012) Corrupt Governmental Networks. *International Public Management Journal*, 15 (1), 62–99. <https://doi.org/10.1080/10967494.2012.684019>
- Jancsics, D. – Jávor, I. (2013) The Role of Power in Organizational Corruption: An Empirical Study. *Administration & Society*, 48 (5), 527–558. <https://doi.org/10.1177/0095399713514845>
- Kovách I. – Dupcsik Cs. – P. Tóth T. – Takács J. (szerk.) (2012) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon: Tanulmányok*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Argumentum.
- Kovách I. (szerk.) (2017) *Társadalmi integráció: Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest–Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale.
- Kjosszev, A. (2000) Megjegyzések az önmagukat kolonizáló kultúrákról. Ford. Karádi Éva. *Magyar Lettre Internationale*, 10 (37), 7–10.
- Ladányi J. (2010) *Szociális és etnikai konfliktusok: Válogatott tanulmányok 1975–2010*. Budapest: Új Mandátum.
- Ladányi J. (2012) *Leselejtezettek: A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piaccgazdasági átmenet időszakában*. Budapest: L’Harmattan.
- Laki L. (2006) Rendszerváltások Magyarországon a 20. században. In Kovách Imre (szerk.) *Társadalmi metszetek: Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 39–77.
- Laki L. (2009) *Rendszerváltás, avagy a „nagy átalakulás”*. Budapest: Napvilág.
- Marmot, M. (2004) *The Status Syndrome: How Social Standing Affects our Health and Longevity*. New York: Macmillan.
- Melegh A. (2003) A kelet/nyugat lejtő. *Élet és Irodalom*, 47 (17), április 28.
- Melegh A. (2006) *On the East–West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest–New York: Central European University Press.
- Melegh, A. (2012) Provincial Europe. *International Sociology*, 27 (2), 179–188.
- Melegh A. (2016) Átmeneti osztály és hegemonia: Előadás Szelényi Iván tiszteletére. *Eszmélet*, 28 (112), 78–91.
- Mihályi P. (2013) *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013*. Budapest: Corvina.
- Milanovic, B. (2016) *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge, MA: Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/9780674969797>
- Mong A. (2012) *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Budapest: Libri.
- Murphy, M. – Bobak, M. – Nicholson, A. – Rose, R. – Marmot, M. (2006) The Widening Gap in Mortality by Educational Level in the Russian Federation, 1980–2001. *American Journal of Public Health*, 96 (7). <https://doi.org/10.2105/ajph.2004.056929>
- Piketty, Th. (2015) *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth.
- Polányi K. (1997 [1946]) *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford. Pap Mária. Budapest: Mészáros Gábor Kiadása.
- Polányi K. (1976 [1957]) A gazdaság mint intézményesített folyamat. Ford. Kis János. In *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat, 228–273.
- Sebők M. (2016) A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holt-pont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 46–76.

- Sik E. (2001a) Kapcsolatérzékeny útfüggőség: Magyar korrupció? *2000*, 13 (7–8), 11–24.
- Sik E. (2001b) Aczélhálóban: Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle*, 11 (3), 64–77.
- Sik E. (2002) Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő*, (új folyam) 6 (1–2), 131–145.
- Sik, E. (2010) Network Capital Dependent Path-Dependency. *Corvinus*, 1 (1), 77–102.
- Shkolnikov, V. – Cornia, G. A. (2000) Population Crisis and Rising Mortality in Transitional Russia. In Cornia, G. A. – Panicià, R. (szerk.) *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198297413.003.0011>
- Stuckler, D. – King, L. – McKee, M. (2009) Mass privatisation and the post-communist mortality crisis: a cross-national analysis. *Lancet*, (373), 399–407. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(09\)60005-2](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(09)60005-2)
- Szalai J. (2007) *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szelényi I. (1990) *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Gondolat.
- Szelényi I. (1992 [1988]) *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* (Manchin R., Juhász P., Magyar B. és B. Martin közreműködésével; ford.: Atkári J.) Budapest: Akadémiai.
- Szelényi I. – Kostello, E. (1996) A piaci átmenet elmélete: vita és szintézis. *Szociológiai Szemle*, 6 (2), 3–20.
- Therborn, G. (2017) Dynamics of Inequality. *New Left Review*, 58 (103).
- Vastagh Z. (2016) Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete. In Földes Gy.– Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 155–191.
- Vastagh Z. (2017) *Társadalmi struktúra és állami redisztribúció*. Budapest: Napvilág.
- Wallerstein, I. (1983 [1974]) Elméleti áttekintés. Ford. Forgács P. és Várnai G. In *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat, 673–697.
- Wallerstein, I. (1976) A World-System Perspective on the Social Sciences. *The British Journal of Sociology*, 27 (3), 343–352.
- Wallerstein, I. és munkatársai (2002) *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés: A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Budapest: Napvilág.
- Wallerstein, I. (2004) Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. Ford. Mund Katalin. *Budapesti Könyvszemle*, 16 (2), 177–183.
- Wimmer, A. – Glick Schiller, N. (2002) Methodological Nationalism and Beyond: Nation-state Building, Migration and the Social Sciences. *Global Networks*, 2 (4), 301–334. <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00043>

KOVÁCS JUDIT-TÜNDE

FÖLDBŐL ÉLŐK...

Kovách Imre: *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Debreceni Egyetemi Kiadó, Budapest, 2016 (p.177)

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.2.135

Létezésünk óta az emberiség mindig szoros kapcsolatban állt a földdel, a földből élt, a földért folytatott harcok strukturálták a társadalmi viszonyokat. Az ember és föld kapcsolatának dinamikája izgalmas terület, melynek hazai vetületeibe kalauzol Kovách Imre *Földek és emberek* című műve. Mint ahogy a könyv szerzője is fogalmaz, óriási kihívás a földhasználatról írni. A mű minden szempontból eleget tesz ennek a kihívásnak, hiszen az olvasó egy több nézőpontot felsorakoztató, széleskörű statisztikai adatokra alapozó elemzést tart a kezében.

Kovách Imre könyvébe több kutatás adatai is be vannak építve. A nyolcvanas évek elején hét kistérségben került sor szervezett interjú adatfelvételre mezőgazdasági kistermelőkkel, ezt követte a KSH együttműködésével szervezett 1992-es, 1995-ös és 1999-es adatfelvétel, mely ezer magyarországi háztartás élelmiszertermelésben való részvételét tárta fel. Továbbá az OTKA által támogatott kutatás keretében három magyarországi járás agrárviszonyainak a feltérképezése volt a cél egy ezerfős minta lekérdezésével.

A magyarországi agrárium helyzetét több szemszögből is bemutató mű olyan témakörökkel foglalkozik, mint a földtulajdon szerkezete, a földhasználat koncentrációja, ennek területi jellegzetességei és a földhasználók. A könyv e témakörök mentén csoportosított fejezetekből áll, melyeknek alfejezetei részletes elemzést kínálnak az adott területeken.

Kovách Imre könyve a földtulajdon-szerkezet jellemzőinek vázolásával és a mezőgazdasági területek definiálásával indít. Az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben csökkent a terület, melyen mezőgazdasági tevékenységet lehet folytatni, tizenöt év alatt több százezer kistermelő tűnt el; ami a földhasználatot és a termelést illeti, lényeges koncentrációról beszélhetünk. Az Európai Unió országai közül Magyarország az egyik legkoncentráltabb a földhasználat szempontjából, ahol a földhasználat és az elaprózottság egyenesen arányos az alulfejlettséggel. A XX. században négyszer rendezték át a mezőgazdasági földtulajdont Magyarországon, a

földbirtok és a földhasználati szerkezetek nem voltak azonosak, nem minden esetben a mezőgazdasági terület tulajdonosa használta a földet.

Az 1920-as földreform során a földterületek 4 százalékát osztották ki, ennek kétharmadában a kistulajdonosok részesültek, de a nagy és középbirtokok nem szűntek meg, annak ellenére, hogy a földek közel negyven százaléka más tulajdonába került. Az 1962-es kollektivizálást követően a termőföldek 94 százaléka vált állami tulajdonná. A négy jelentős szerkezeti átrendezés között a földtulajdon és a földhasználatfolyamatos változásokon esett át.

A XX. és XXI. században az agrárpolitika számottevően beavatkozott a földhasználati kérdésekbe. A földhasználati módokat nemcsak a földbirtok átrendezések, hanem egyéb tényezők is befolyásolták, például a beépített területek, az utak építése, a természetvédelmi területek jelentős növekedése. A földtulajdon koncentrációját az 1991-es földkérdés jelentősen befolyásolta, a földek privatizálása politikai szándékok mentén jött létre, és a jogosultak száma meghaladta a rendelkezésre álló földek nagyságát. A kilencvenes években, a rendszerváltozás során történt átalakulások eredményeként a kisbirtokok dominálták a földtulajdon-szerkezetet, ugyanakkor sok esetben nem a tulajdonos használta a területet. A szövetkezeti területek jelentős része magántulajdonba került, a tőkeerős családi gazdaságok elkezdtek felvásárolni az elérhető földeket. Az állam tulajdonában lévő földeket több szakaszban privatizálták. A földek kétharmada bérelt terület volt. A nagygazdaságok a használatukban lévő területek kétharmadát bérelték, ez pedig a termelési költségekben is megmutatkozott.

A műben a földhasználat koncentrációját és annak szakaszait is elemzi a szerző, valamint szó esik a területalapú támogatásokról is. Az Európai Unió által biztosított SAPS támogatás (*single area payment subsidy*, egységes terület-alapú támogatás) nagymértékben elősegíti a gazdák tevékenységét. 2014-ben több mint öt millió hektárra érkezett támogatási kérelem. A harmadik fejezet a támogatások igénylési rendszerének működésébe is beavatja az olvasót, valamint számos ok-okozati összefüggésre is enged következtetni, amelyek az eddig olvasottak tükrében nyernek értelmet.

Magyarországon nagymértékű a földhasználat koncentrációja. A legkiterjedtebb földterületek a gazdasági szervezetek birtokában vannak, míg a kisgazdaságok száma vagy a használatában lévő földterületek csökkentek. Ez országos szinten a mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkenéséhez, munkanélküliséghez is vezetett egyben – írja Kovách. Részben politikai, részben gazdasági okokra vezethető vissza, hogy a földterületek kétharmadát a gazdaságok öt százaléka műveli.

Kovách Imre könyve részletesen tárgyalja a magyarországi földhasználat koncentrációjának négy szakaszát. Az első szakasz a '93–95-ös évekre tehető, ekkor négyszázezer fő hagyott fel az agrártevékenységgel, a földterületek használata a kisebb (kényszer-) gazdálkodóktól a nagyobb területet használókhoz került. A földhasználat a magángazdaságoknál koncentráltabbá vált, melyek fokozatosan növelték a termelésüket. A szerző arra is rávilágít, hogy a termelés azokban a gazdaságokban volt a legeredményesebb, ahol magas volt a szakképesítéssel rendelkezők aránya. A diplomával és megfelelő kapcsolati tőkével rendelkezők könnyebben tudták értékesíteni termékeiket.

A földkoncentráció második szakasza a kilencvenes évek végére, a kétezres évek elejére tehető, és a gazdasági szervezetek fellendülése jellemzi. Ebben a korszakban a családi gazdaságok földhasználata jelentős mértékben bővült, többen vásároltak területeket, illetve növekedett a bérelt területek száma is.

A harmadik földkoncentrációs szakaszt az EU-csatlakozást követően, 2004-től számíthatjuk. Ekkor a kisgazdaságok száma tovább apadt, viszont egy új szereplő-csoport jelent meg a magyarországi agráriumban, a befektetők. A földvásárlás és a gazdálkodás vonzó befektetési célnak tűnt, alapvetően az uniós források megjelenésének köszönhetően.

A negyedik szakaszban, melyet 2010-től tart számon a szerző, a földkoncentráció nem esett át számottevő változásokon. A mezőgazdasági tevékenységről a 65 éven felüli korosztály mondott le, a felszámolt gazdaságok már csak önellátásra termeltek.

A könyv negyedik fejezetében a szerző a földhasználat területi mintázatait taglalja. Magyarország területi jellegzetességeiről egy összehasonlító elemzést találunk, amelyet a beékelte ábrák és táblák segítenek még inkább elmélyíteni. Az olvasó a gazdálkodók arányáról, valamint azok megyénkénti feloszlásáról is részletesen tájékozódhat. A kilencvenes évek kezdetén rengetegen kiléptek az agrárszektorból, a kisgazdaságok száma megcsappant, az agrártevékenység nem jelentett biztos megélhetést. A főállásban mezőgazdasággal foglalkozók száma a korábbi érték húsz százalékára csökkent. Külső befektetők képezik a földhasználók legjelentősebb csoportját, ennek okán a nagybirtokok dominálják a földszerkezetet. A kollektivizáláskor az állami gazdaságok az akkori nagybirtokok kisajátításával jöttek létre, a jelenlegi nagybirtokok pedig az állami gazdaságok privatizálásával alakultak ki. A vidék termelési funkciója háttérbe szorult a vidék imázsának a változása következtében – állítja a szerző. A vidéki tér, amelynek fontos komponensei a táj és a természet, felértékelődött; ez a turizmus fellendüléséhez vezetett, a vidék fogalmáról pedig a kikapcsolódás lehetőségére is asszociálnak az emberek. A természetvédelmi területek kiterjedése a rendszerváltást követően megduplázódott, a védett területek aránya jelentősen megnövekedett. Az erőteljesebb földszerkezeti hasonlóságok és különbségek a területi mintázatokban rejlenek, amelyeket ábrák segítségével mutat be a fejezet.

A mű ötödik fejezete a földhasználókat mutatja be. A nagybirtokosokról, kis- és közepes gazdaságokról, valamint a saját fogyasztásra termelőkről is szót ejt a szerző. A fejezet a nagybirtokosok definiálására irányuló kísérletekkel indít, az adatok sokasága arra enged következtetni, hogy nem létezik egységes megállapodás a nagybirtokok méretét illetően. A nagybirtokok méretét régióként is másként határozták meg. Egy 2014-es SAPS-adatbázis alapján az ezer hektáron felüli gazdaságok jogi formája következőképp alakul: mindössze 5 magánszemély, 2 alapítvány, 6 nemzeti park és betéti társaság, 75 szövetkezet, 193 zártkörűen működő részvénytársaság, valamint 288 korlátolt felelősségű társaság szerepel a listán. A kis- és közepes méretű gazdaságok jogi formája jellemzően az őstermelő, valamint a családi gazdaság, a részvénytársaságok aránya nagyon alacsony. A gazdák hetven százalékának életkora ötven év feletti, míg mindössze tíz százaléka negyven év alatti. Az olvasó érdekes statisztikai összefüggésekre lel a gazdák iskolai végzettsége és az általuk megművelt föld nagyságának kapcsán. A kétszáz hektárnál nagyobb földterületek közel negyvenhárom százaléka felsőfokú, ötvennégy százaléka középfokú, és mindössze közel három százaléka alacsony végzettséggel rendelkezők tulajdonában áll.

A 2000-es évek után az 1 hektár alatti és 1–5 hektár közötti gazdaságok létszáma csökkent. Jellemzően az egy hektárnál kevesebb földterülettel rendelkező gazdálkodók felhagynak a mezőgazdasági tevékenységgel, de még így is a mezőgazdaságban résztvevők legnagyobb hányadát az egy hektárnál kevesebb területet megművelők jelentik. A közel 500.000 földhasználóból valamivel több mint 220.000 kizárólag önfenntartás céljából műveli meg a földet, 31.000 pedig csak a megmaradt felesleges élelmiszert értékesíti. A fejezet kitér a felnőtt népesség településenkénti agrárérinthettségére, az érintettek életkorára, valamint hangsúlyozza, hogy a kisgazdaság és az önfenntartásra termelő gazdaság fogalmait gyakran egyenértékűként tárgyalja a szakirodalom.

Hiába magas a vidéken élők aránya, a mezőgazdaságban dolgozók száma folyamatosan csökken, a vidéki szegénységet nagyban meghatározta a földszerkezet és a földhasználat viszonya. A kilencvenes évek elején több ezren veszítették el a munkájukat, a rossz anyagi helyzetben élők a tőkehiányból kifolyólag nem tudtak a visszaszolgáltatott földekből jövedelmező gazdaságot kialakítani, ekkor kezdődött el a földtulajdonok rohamos cseréje, a kistulajdonosok tömegesen adták el a földterületeiket. A földhasználat koncentrációja a vidék befolyásának csökkenéséhez vezetett. A vidékfejlesztés külső anyagi segítséget igényel, ennek odaítéléséről a politikai hatalmak döntenek – állítja a szerző.

A könyv statisztikai adatokkal gazdagon átszótt, gondosan felépített elemzés. A szerző a legfrissebb kutatási adatok beemelésével és gazdag szakirodalmi háttértudással alkotta meg a művet, így az olvasó összetett képet kap a magyarországi mezőgazdasági helyzetről, különösen a földbirtok-koncentráció előzményeiről és következményeiről. A könyv egy részletes, informatív szintézist kínál a magyarországi földviszonyokról, és ok-okozati összefüggésekben láttatja úgy a történeti változásokat, mint a jelenkori helyzetet. Kovács Imre *Földek és emberek* című könyvében olyan alpművet ismerhetünk meg, mely a magyarországi agrárium helyzetével foglalkozók gyűjteményéből nem hiányozhat.